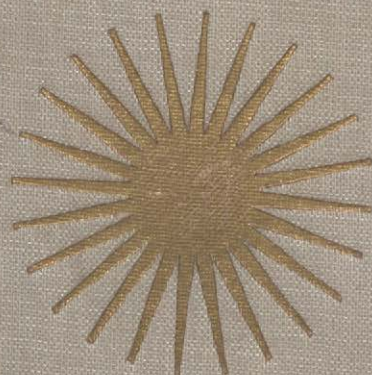

17776

CROISSET
A GÖRÖG
KULTÚRA

60

C R O I S E T

A GÖRÖG KULTÚRA

A T H E N A E U M

1983

AZ EURÓPAI KULTÚRA TÖRTÉNETE

M. CROISET

A GÖRÖG KULTÚRA

AZ ATHENAEUM KIADÁSA

auric
M. CROISET

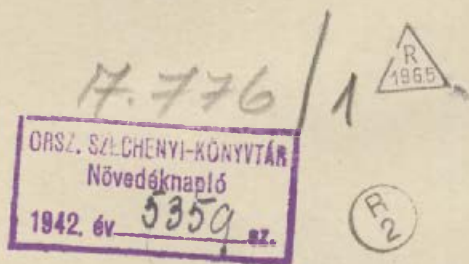
A GÖRÖG KULTÚRA

FORDITOTTA
Dr RÉVAY JÓZSEF

MÁSODIK KIADÁS

AZ ATHENAEUM KIADÁSA

E L S Ő R É S Z

A GÖRÖG MŰVELŐDÉS KIALAKULÁSA

AZ ACHÁJI MŰVELTSÉG.

1. Az achájok bevándorlása Görögországba.

Az első nép, amely görög nyelven beszélt Görögország földjén, az volt, amelyet ma a homerosi költészetből kölcsönzött néven általában acháji népnek neveznek. Ha egy civilizáció szervesen összefügg valamely nyelvvel, akkor a görög civilizáció az achájokkal kezdődik. Körülbelül a Kr. e. 2000. év körül volt az a kor, amelyben az acháji csoportok valószínűleg behatoltak Görögországba. Az indoeurópai törzsnek ez a kétségtelenül már régebben levált ága a félsziget északkeleti része felől jött be. A bronzfegyverek használatán kívül magukkal hozták azt a nyelvet, amelynek kiváló kifejezőképessége igen hamar megnyilvánult. Óvakodjunk azonban attól, hogy ezt a népet nomádnak képzeljük el; törzsekből állt ez a nép, amelyek közt már tájszólási különbségek voltak s valószínűleg egyéb, többé-kevésbbé jellegzetes különbségek is. Ezek a törzsek valószínűleg egymásután érkeztek, egyik vonzotta a másikat.

Az a terület, amelyre betódultak, más, bár meglehetősen szórványos és egymástól különböző néptörzsek lakóhelye volt; ezeket a régi történetírók közös névvel pelazgoknak nevezik. Egyesek emlegetik a lelexeket és a károkat; ezek főképpen a partokon és a szigeteken laktak. Ezek is, amazok is még a neolit korban voltak. Egy újabbkori szerző a következőképpen írja le őket: »Tetoválták magukat, csiszolt kőbalta és obszidián kés volt a fegyverük, vésetekkel díszített durva edényeket használtak, faágak-

ból és agyagból készült kunyhókban laktak, s így ezek az első lakók, akikből később Görögország alakult, bizonyára nem sokban különböztek Polinézia vadembereitől.« Bár ez a leírás általában fején találja a szöveget, nem vet eléggé számot bizonyos különbségekkel, amelyeket egyébként lehetetlen pontosan meghatározni. Mindenesetre ezeknek a jövevényeknek nem került nagy fáradságukba fölébekerekedni a régi lakosságnak, részben erőszakkal, hiszen jobban voltak felfegyverezve, részben pedig értelmi fölényükkel. Ezután a győztesek magukba olvasztották a legyőzötteket, a hódítás során, de néha bizony némely tekintetben maguk is hatásuk alá kerültek. Az acháji műveltségben nem egy pelazg csökevényt lehet észrevenni vagy sejteni, ha nem egyébben, hát bizonyos helyek, folyók, hegyek neveiben, s leginkább a vallásban. De őszintén szólván, mind a mai napig nem lehetett ezeket a nyomokat kíváncsú mértékben tisztázni.

Egyébként az achájok, miközben az Égei tenger világába behatoltak, nem csupán ezekkel az elmaradt népekkel kerültek érintkezésbe. Abban az időben Kréta szigetén ragyogó művelődés fejlődött ki és sugárzott messzire, amelyet a legendás Minos nevéről minosinak szoktak nevezni. Ez a művelődés Kr. e. 1750 és 1450 közt érte el csúcspontját. Nem feladatunk részletesen beszélni róla, hiszen nincs benne semmi hellén; eredete inkább keleti és bizonyos fokig egyiptomi. Azonban az achájokra erős hatást gyakorolt. Miután Kréta a tenger ura lett, kiűzte a lelexeket és károkat, uralkodott az Égei tengeren, szigetein, és a partok egy részén is. Minos király tengeri uralma, amelyről Thukydides említést tesz, korszakalkotó ebben az őstörténelemben. De minket legjobban az érdekel, hogy a legújabb ásatások fellebbentették a fátylat a krétai fejedelemek életéről, pazar életmódjáról, palotáiról és arról a gyönyörű díszítésről, amellyel lakásaikat szépítették. Bizonyos, hogy ez a fényűzés, a pazar és könnyű életmód nagy hatással volt az acháji vezérekre. Elálmélkodtak rajta és igyekeztek maguknak is megszerezni gyönyörűségeit. Meghívták magukhoz a krétai művészeket és ellátták őket munkával. A krétai művelődés így lépésről-lépésre elterjedt végre az egész félszigeten. Megvetette lábát görög földön s megteremtetett egy helyi ipart, amely aztán kiszorította, míg végül az achájok felülkerekedtek és elpusz-

tították a hanyatló Kréta hatalmát. Ezután elfoglalták mestereik helyét és körülbelül 1450—1200 között kezükbe kerítették a vezetőszerpet az égei világban.

A krétaiakon kívül más népek is hatottak a görögök fejlődésére; egyesek közvetlenül, mások pedig különféle közvetítők útján. Említsük meg mindenekelőtt a föníciaiakat, ezeket a bátor hajósokat és ügyes kereskedőket, akik fáradhatatlanul közvetítették a népek árucseréjét s akiknek kereskedelme révén került Görögország összeköttetésbe Kelettel. Említsük meg Egyiptomot is, amellyel egyes acháji fejedelmek közvetlen összeköttetésben voltak.

2. Az acháji királyságok.

Hogyan osztották fel maguk közt az elfoglalt földet az acháji csapatok? Ezen a ponton a legfőbb bizonyítékot a homerosi költemények adják kezünkbe, főképpen az Ilias második énekének seregszemléje. Igaz, hogy ez a seregszemle jónéhány századdal későbből való és szemlátomást átdolgozásokon ment keresztül, mindazonáltal szembetűnő pontossága bizonyítja, hogy híven megőrzött régi hagyományokat közvetít s adatait annál inkább felhasználhatjuk, mert különben is megegyeznek egyéb, történeti adatokkal. Szóval néhány adat kivételével a görög világ olyan állapotát mutatja, amely különbözik a dór vándorlás után következő, tehát régebbi állapotoktól; az a leírás, amelyet ad, nyilván a fejedelmi család emlékein alapul; ezek az emlékek a családok származási helyére vonatkoznak. Egyébként itt nem mehetünk a részletekbe; minket csupán néhány általános tény érdekel. Különösen kettő meglepő: az achájok nagy törzsekre osztottak, valamennyinek megkülönböztető neve volt és valamennyi bizonyos számú nemzetséget foglalt magában, ezeket a nemzetségeket pedig városnevekkel jelölték. Nyilvánvaló, hogy az itt felsorolt nevek részben falvakat, vagy földművelő közösségeket jelölnek, részben pedig valódi királyi városokat; valószínűnek látszik, hogy béke idején úgyszólván valamennyien, még a kevésbé fontosak is, többé-kevésbé független életet éltek, míg bizonyos esetekben, például háború indítása idején, nagyobb csoportokba tömörültek.

Eszerint nem tévedünk, ha az acháji Görögországot, legalább is eredete idején, úgy képzeljük, hogy számos fejedelmi család között oszlott meg, amelyek kisebb emberközösségben uralkodtak. De természetes, hogy mikor a nagyravágyás és az uralomvágy érvényesülni kezdett, e kis királyok közül némelyek, akikben több volt az erő, vagy akiket a körülmények hozzásegítettek, bizonyára kiterjesztették hatalmukat, leigázták szomszédjaikat és így valószínűleg néhány hatalmas királyság alakult; hosszabb-rövidebb ideig éltek ezek és emlékük fennmaradt a félig történelmi, félig legendás hagyományban. Egyébként nyilván ezt bizonyítják az e korból ránkmaradt emlékek, amelyek ma is megdöbbenést és bámulatot keltenek.

Sok ilyen emlék maradt ránk; ilyeneket Görögországnak úgyszólván minden részében fedeztek fel, Argolisban, Lakoniában, Messeniában, Attikában, Boiotiában, Thessaliában, Aetoliában és a szigeteken is. A legfontosabbak Argolisban vannak. Mi csak ezekről fogunk beszélni, mert ezeket tanulmányozták legalaposabban és mert abból, amit ezekről tudunk, helyes fogalmat alkothatunk a többiekről is.

Argostól délre, mintegy 10 kilométernyire, sziklás dombon emelkednek Tiryns ókori bástyái; ez a félelmetes várfal részben durván faragott szabálytalan kőtömbökből épült, részben pedig többé-kevésbé kocka alakúra formált roppant kövek meglehetősen szabályos rétegeiből. E falak zárták körül az Akropolist. Ugyanitt találták meg egy palota romjait; ezt a palotát valószínűleg abban az időben építették, amikor az acháji műveltség a krétai művészet hatása alatt elérte teljes kifejlődését (1400—1300 közt). Az ásatások révén sikerült megállapítani alaprajzát, amelynek lényeges részei a következők: mindenekelőtt hatalmas tér, aztán tágas udvar, amelyet a tértől oszlopcsarnok választ el; az udvar végében a főépület, benne a királyi terem, vagy megaron, előtte pedig előcsarnok és oszlopsor. Körülötte egész sor épület, bennük lakószobák és a szolgaszemélyzet kamrái. Egyes díszítőménytöredékekből, amelyek a megaronból származnak s amelyek ma az athéni múzeumban láthatók, megállapíthatjuk, hogy a terem falain kék zománccal berakott alabástromfríz és rohanó bikákat ábrázoló freskó húzódott párhuzamosan.

Argostól északra és majdnem ugyanilyen távolságra a várostól, a Korinthos felé vezető úton hasonló vár vonja magára az utas figyelmét; csak hogy ez sokkal lenyűgözőbb, mert sokkal hatalmasabb távlatokon uralkodik; ez Mykene, az a város, amelyhez a homerosi eposzban Agamemnon neve fűződik. Mint Tirynsben, itt is tömör bástyafal védelmezi az Akropolist, amelyben a király lakott családjával, szolgálóival és testőrségével. A várnak csak egyetlen bejárata volt, s ez még ma is megvan. A kerete három monolit: a két függőleges a várfal erős körétegeihez támaszkodik és rajtuk keresztben hatalmas zárókő háromszögletű kötőbőt tart, amelybe két oroszlán van vésve; az oroszlánok szemben állnak, köztük a szent oszlop, a város védőistenségének szimbóluma. A falakon belül, mint Tirynsben is, palotaromok vannak, hasonlóak azokhoz, amelyeket az imént leírtunk.

És a hatalmasan megerősített paloták mellett itt vannak a sírboltok. A legrégebbiek, amelyeket Mykenében találtak az Akropolis körzetében, sziklábavágott mély árkokból álltak. Ezekben 1876-ban hat sírban 19 csontvázat találtak, rengeteg ékszert, arany- és rézedényt, serleget, diadémot, tört és kardot, csupa olyan temetkezési tárgyat, amelyek arra valók voltak, hogy az akkori idők hite szerint szolgálják a halottak szükségleteit. Három cizellált aranyálarc halványan megőrizte azoknak a személyeknek arcvonásait, akiknek arcát annak idején borították. Ezt a temetkezési módot később felváltották az úgynevezett kupolasírok. Mykene mellett két ilyen kupolasír maradt ránk. Az egyiket általában »Atreus kincstára« néven ismerik; ez a legnevezetesebb példája az efajta emlékeknek. Lényegileg nagy köralakú terem, mintegy 15 méter magas, fokról-fokra előbbre ugró téglából épített boltozattal. Megállapították, hogy belső falait valamikor fémlapok fedték. Ezzel a teremmel összeköttetésben áll egy kisebb üreg, amelyet a sziklába vágtak; kétségtelenül ez volt a király temetkezőhelye, míg családjának tagjai nem messze tőle itt nyugodtak a nagy boltozat alatt. Ehhez a sírhoz kőkapun át lehetett eljutni, előtte szűk folyosó volt, két fal között, s valószínű, hogy ezt a folyosót minden temetés után befalazták. Látnivaló, hogy a halottak lakása épp olyan gondozott s épp olyan nagyarányú volt, egyúttal pedig épp olyan jól védelmezett, mint az élőké.

Mindezek az épületek, paloták, várak, sírok, a dolgok olyan állapotáról tanuskodnak, amelyről a tulajdonképeni történelem nem árul el semmit. A paloták tanuskodnak egyes acháji királyok gazdagságáról, és a pompás díszítések iránt érzett hajlamukról; terméik festményei és a fegyvereiken cizellált jelenetek elárulják, hogy szerették a vadászatot és a tornászmutatványokat; váraik bizonyosságot tesznek a háborúkról, amelyeket egymással viseltek s arról a törekvésükről, hogy még a saját népükben is félelmet gerjesszenek. Sírjaik, — a vallásos hiten kívül, amelyre még visszatérünk, — bizonyítják, hogy voltak királyi családok, amelyek közül legalább egy-kettő egészen bizonyosan nemzedékek hosszú során át uralkodott. De mindez nem árulná el nekünk, hogy mik voltak a vállalkozásaik és hogyan terjedt el hatalmuk, ha ezeket az adatokat nem egészítenők ki a legendákkal és az egyéb forrásokból ismert adatokkal.

A legendák rengeteg háborúról beszélnek és a háborúban kitűnt hősökről: ilyen a kentaurok és lapithák harca, Pleuron és Kalydon véres versengése, az argosiak kettős hadjárata Theba ellen, hogy csak a leghíresebbeket említsük. Bár ezeknek az elbeszéléseknek jórésze a képzelet szülötte, annyit bizonyosra vehetünk, hogy gyakori volt a háború ezek közt a kitűnően felfegyverzett fejedelmek közt, akiknek egyetlen gondjuk volt kincseik szaporítása. Bizonyos, hogy a féltékenykedés, a kapzsiság, a rablás, a bosszúállás, az örökösödési viták vad ellenségeskedést támasztottak köztük. Hiszen tulajdonképpen minden határ ok a civakodásra. Már pedig ebben a korban Görögországban rengeteg volt a határ, s a szűk területen rengeteg volt az apró fejedelemség. Hosszú általános béke nem igen volt lehetséges. És talán éppen abból kell magyaráznunk azt, hogy az acháji törzsfők már igen régen külföldön próbáltak szerencsét, hogy nehéz volt jó egyetértésben élniök. Ma már bebizonyított tény, hogy az északon lakók, a második évezred közepe táján, szigetről-szigetre vándorolva eljutottak Ázsia partjáiig és megvetették lábukat Lesbos szigetén, míg Peloponnesos lakói eljutottak Krétába, elfoglalták az ország régi urainak helyét, sőt a lykiai parton is megtelepedtek. Ki tudná megmondani, vajjon az argonauták mondája nem valami kalandos vállalkozás emlékét őrzi-e, amelynek az volt a

célja, hogy átjussanak a tengerszoroson? Annyi bizonyos, hogy a trójai háború nem tekinthető egyszerűen költői kitalálásnak. A történetírónak ezen a ponton mindenestre nagyon óvatosnak kell lennie. Sem az Ilias elbeszéléseiből, sem az epikus ciklusból nem tudjuk meg, mi történt tulajdonképpen Troasban, az időszámításunk előtti XII. században. Az itt végzett ásatások mindenesetre bizonyítják, hogy megerősített város állt ebben az időben azon a helyen, ahová a költemény Priamos városát helyezi; bizonyos, hogy ezt a várost tűzvész pusztította el. Ez volt a homerosi Trója? Ma sok érv amellett szól, hogy nem. De annyi bizonyos, hogy ezen a helyen csatater volt. Másfelől nem sokkal azután, hogy a trójai királyság elbukott, az achájokat ott találjuk Ázsia partjain. Ez a két tény nyilván összefüggésben van egymással. Hasonlóképpen úgyszólván teljesen bizonyos az a tény, hogy nagy nemzeti vállalkozást szerveztek, vagy hogy egyes főnökeik fegyvertényeit a legenda egyetlen nemzeti győzelemmé szépítette. Ez feltételezi olyan katonai hatalom létezését, amely akkor a tetőpontján volt. Fénykora körülbelül az időszámításunk előtti 1400—1200 évek közé esik. Ezt a korszakot mykeneinek szoktuk nevezni, mert úgy látszik, hogy ebben az időben a mykenei királyság volt a leghatalmasabb. A trójai vállalkozás idején még egyáltalán sejteni sem lehetett, hogy ezt a hatalmat új népek beözönlése meg fogja semmisíteni.

De az acháji műveltséget nem érthetjük meg pusztán abból, ha királyaikról, életmódjukról és kalandjaikról beszélünk. Éppen ez volt benne a legmulandóbb. Kísérleljük meg ezek után felfejteni egyéb elemeit, amelyekből egészben vagy részben sok minden tovább élt a későbbi korokban is.

3. A társadalmi szervezet.

Általánosan ismert tény a család fontossága Görögország társadalmi szervezetében. Egészen bizonyos, hogy már az achájoknál egyike volt a lényeges elemeknek, attól az időtől fogva, amikor a hellén föld őslakosságát leigázták. Magukkal hozták a családi tűzhely kultuszát, amellyel szorosan összeforrt az ősök tisztelete. A családi kötelék, amelyet ez a kultusz megszentelt, vallásos jelleggel bírt.

a család szerintük magában foglalta mindazokat, akik a ház ura körül csoportosultak és résztvettek ebben a kultuszban; s magában foglalta bizonyos tekintetben még a szolgálkat is. A család alkotta azt az egységet, amelyet *genos*-nak neveztek; ez a szó a közös származás gondolatára utal. Az ilyen csoport mind társadalmi egység olyan erőt képviselt, amelyet függetlennek nevezhetünk. Mert midőn még nem volt államhatalom, a *genos* szabályszerű rendőri hatalmat gyakorolt az egyén védelmében, megvolt a maga igazságszolgáltatása és önmagának kellett magát védelmezni. Tagjait az összetartozás elve kötötte össze. Ha egyet megbántottak, valamennyit érte a bántalom. Ha egyet meggyilkoltak közülük, valamennyi köteles volt bosszút állni érte, feltéve, hogy nem fogadtak el bizonyos kárpótlást, melyet az áldozat legközelebbi hozzátartozói elégségesnek ítéltek.

Az ilyen csoportosulás természeténél fogva egyre terjeszkedik. Egy atya körül alakul ki, ez a főnöke, és ennek módjában van bizonyos esetekben házában tartania gyermekeit és unokáit. Ez azonban mindig kivételes eset és az első nemzedéken túl nem tartható fenn. A család terjeszkedése kizárja az együttlakást. Ennélfogva ha az eredeti családi köteléket nem is szakítják meg, újabb és egyre szélesebb csoportok alakulnak belőle, teljesen az eredeti mintájára. Így alakul ki a *phratría*, a családok csoportja, és a törzs, vagyis a *phatriák* csoportja. Ezek nagyobb egységek a *genos*-nál, de megtartják lényeges jellegét. Mint a *genos*-nak, ezeknek is megvan a saját kultuszuk és valóságos vagy képzeletbeli közös őst ismernek.

Ezek az intézmények alkalmasak volnának arra, hogy egy társadalomnak páratlan összetartó erőt adjanak, ha nem volnának alávetve olyan változásoknak, amelyek szüntelenül rontani és gyengíteni igyekeznek őket. Legnagyobb bajuk az, hogy természetük szerint zárkóztak. Ebből következik, hogy abban a társadalomban, amelynek ezek az alkotóelemei, nincs hely máshonnan jöttek számára és annak számára sincs, aki egyszer kilépett ezekből a túlságosan merev keretekből. Ennek következtében ha a kereskedelmi forgalom, az új iparágak, vagy más egyéb okok következtében nagy számban vándorolnak be idegenek, azok úgyszólván társadalmon kívül maradnak. Másrészt ha a törvénytelen gyerekek, akik ki voltak zárva

az öröklésből, máshova mennek szerencsét próbálni és később visszatérnek szülőföldjükre, ugyanolyan helyzetben vannak, mint az idegenek. Tegyük hozzá, hogy az ilyen alkatú családoknak szükségük van bizonyos birtokra, bármily szerény is az. Ha már most ez a közös tűzhely megsemmisül, ha a nyomorúság miatt tagjai szétszóródnak, akkor a család felmorzsolódik és többé már nem is család. Megmaradt tagjai nem sok idő múlva már meg sem ismerik egymást és így nem tudnak egymáson segíteni. Így alakul ki az elszigetelt egyének egyre népesebb osztálya, társadalmi helyzeténél fogva alacsonyabbrendű osztály; ez az osztály nélkülözi a szilárdságnak azokat a feltételeit, amelyeket a szervezett családok csoportosulása meg tud adni. Bizonyosnak látszik, hogy az acháji korszak kezdete óta gyakori sok háború, valamint a kereskedelem és ipar fejlődése ilyen eredményekkel járt. És kétségtelen, hogy ezek előbb-utóbb forradalomra vezettek volna, ha e korszak tovább tart. Ezeket a politikai szervezet és különösen a királyi hatalom tartotta féken.

Az Iliasban és Odysseában acháji hősök szerepelnek. Ha e költemények bizonyosságait hiteles történeti adatoknak tekintjük, akkor könnyű leírunk e kor intézményeit. Látjuk a királyokat, amint ott ülnek a törzsfők tanácsában, akikkel meghányják-vetik a dolgokat és akiknek nézetét meghallgatják; a király távollétében ez a tanács helyettesíti, jól-rosszul. A nép együtt van a népgyűlésen, közlik vele, hogy mit határoztak a tanácsban, mire hangos kiáltozással jóváhagyja a határozatot; szerepe mindössze erre korlátozódik, mert ha véletlenül a népből valaki bátorságot venne magának, hogy megbírálja a királyt, vagy tanácsosait, vakmerőségéért megvesszőzéssel büntetnék. Egészen bátran elhihetjük, hogy nagyjából ez az ősi erkölcsök teljes képe. Csakhogy ez a kép kétségtelenül elnagyolt. Érezzük, hogy az efféle szokások nem érhetnek fel a tulajdonképpeni alkotmánnyal és hogy bizonyára változtak a helyek és körülmények szerint. Lehetséges, hogy megtartották ezeket ott, ahol valami kis acháji fejedelem uralkodott nem nagy kiterjedésű országán, ősi családok körében, akiről köteles volt gondoskodni s akiknek a segítségére rászorult. De alig hihető, hogy ugyanilyen erővel éltek volna e szokások a hatalmas monarchiákban. Azok a roppant munkák, amelyekre szükség volt Mykene,

Tiryns, Orchomenos bástyáinak felépítéséhez, arról tanuskodnak, hogy volt egy hatalmas akarátú úr, aki parancsolt és volt a tömeg, amely szolgai módon engedelmeskedett. El sem lehet képzelni másképpen felépítésüket, mint úgy, hogy a rabszolgákat a legszörnyűbb munkára kényszerítették. Azok a ciklopsok, akiknek a hiszékeny ókor ezeket az épületeket tulajdonította, a valóságban tulajdonképpen embercsordák voltak, amelyek keservesen szenvedtek a botutések alatt; Mykene királyait inkább olyanoknak képzeljük, mint a piramisépítő fáraókat, nem pedig olyanak, mint az Ilias Agamemnonja, amint döntés előtt tanácsot tart, vagy mint az az Ulysses, akinek népe iránti szinte atyai jóságát az Odyssea magasztalja. Egyébként meg kell vallanunk, hogy olyan felaprózott országban, mint amilyen akkoriban Görögország volt, valósággal csodának számított, hogy ugyanaz a kormányforma sok századon át fennmaradt. Valószínű, hogy az acháji államokat állandóan királyok kormányozták, akiknek a hatalma néha zsarnoki volt, néha enyhébb, az egyik helyen kemény, másutt ingatag és bizonytalan, az emberek és a környezet szerint, ahol uralkodtak. Ahol nincsenek bizonyítékaink, ott feltevésekhez kell folyamodnunk s csak az a fontos, hogy ezek a feltevések az ismert tényekre támaszkodjanak és megegyezzenek a valószínűséggel.

4. *A vallás.*

Milyen volt a vallásuk ezeknek a királyoknak és népeiknek? A pontos adatok ezekben a kérdésekben is hiányoznak. Azonban legalább is megközelítőleg fogalmat alkotunk róla. Az achájok igen régi vallási hiedelmeket hoztak Görögországba; egyes hiedelmeket itt találtak, azoknál a népeknél, amelyeket leigáztak s ezekből néhányat kisajátítottak; végül pedig bizonyos hiedelmeket átvettek azoktól a népektől, amelyekkel érintkeztek és mindezt összekeverték a maguk eredeti hiedelmeivel. Ma már úgyszólván lehetetlen határozottan megkülönböztetni egymástól ezeket az elemeket. Ez egyike a modern tudomány legnehezebb kérdéseinek, megoldásuktól azonban még távol van. Kerülni akarjuk itt a vitát, csak a legfontosabb tények felsorolására szorítkozunk.

E tekintetben leghomályosabbak azok a pelazg csökevények, amelyek esetleg belevegyültek a tulajdonképpeni acháji vallásba. Mert tulajdonképpen úgyszólván semmit sem tudunk ezekről a görögországi őslakókról. Mindenesetre természetes, ha nekik tulajdonítjuk azokat a hiedelmeket, amelyek a legszorosabb összefüggésben vannak a földdel s amelyeket ennél fogva a bevándorlók nem hozhattak magukkal. Ilyenek azok a kultuszok, amelyekben az alvilági hatalmakat imádták kígyók pl. Pytho alakjában. És mivel ezek a kultuszok szorosan összefüggnek magának a Földnek kultuszával, elismerhetjük, hogy a pelazgok számos olyan földistenséget átadtak az achájoknak, amelyek talán azok előtt sem voltak egészen ismeretlenek. Kétségtelen, hogy ezen az alapon az újabb kutatások nagyobb bizonyosságot hozhatnak. Egyelőre azonban helytelen volna szaporítani a feltevéseket.

Ami az achájok saját vallását illeti, ez fejlődött ki Görögországban a legkésőbbben; alapjában véve azonos a görög vallással, csak alacsonyabb fejlődési fokot mutat. Lényegileg természetimádó politeizmus. A megszemélyesített istenek sorában, akiket nevekkal különböztettek meg egymástól, mindmegannyi természeti tüneményt kell felismernünk, azonban ezeket pontosan alig határozhatjuk meg. Ezek a nevek, amelyeknek származása többnyire homályos, éppen ezzel árulják el, hogy igen régiek. Egyik-másik még az indoeurópai közösségből származik. Ilyen például az, amely a főistent jelöli, Zeust, akitől függnék az égi tünemények, a fény, az eső, a jégeső, a vihar és a villám. És a legtöbb nagy isten is, akik később vele együtt a hellén pantheont alkotják, ha nem is ilyen régi eredetű, bizonyára korábbi az acháji vándorlás korszakánál; az achájok hozták őket magukkal, mikor bejöttek görög földre. Nem kétséges, hogy köztük volt már Hera is, Zeus uralkodótársa, Athena, aki tulajdonságainál fogva igen közel áll hozzá és valószínűleg Ares is. Azonban mivel ez a politeizmus természeténél fogva igen alkalmas volt arra, hogy új isteneket vegyen fel, természetes, hogy miközben kedvező körülmények között ilyen dúsan kibontakozott és különféle s bizonyos tekintetben hasonló vallásokkal érintkezett, a sokszoros kölcsönzés révén rohamosan megyarapodott. Ebben a gyarapodásban bizonyos esetekben felismerhető, számos más esetben pedig gyanítható a

minosi Kréta, Kisázsia, sőt talán Egyiptom hatása is. Például nyilvánvaló, hogy Zeus legendájának tekintélyes része, úgy amint a homerosi költeményekben és a Theogoniában előtünk áll, az acháji és a krétai vallási hiedelmek egybeolvadásából származik. Apollo kultusza ugyancsak összefüggésben van Krétával, de összefüggésben van Ázsiával és a szigetekkel is; Aphrodite a keleti Astarte rokona. Ha elemezzük azt, amit egy-egy görög isten történetéről tudunk, úgyszólván valamennyien felfedezünk bizonyos idegen elemeket. És ezek az elemek majdnem mindig olyan mélységesen gyökereznek személyiségében, hogy ma már rendkívül nehéz pontosan szétválasztani őket; még nehezebb az egyes kölcsönzések időpontját megállapítani.

Azonban az istenek nevei egyáltalán nem világosítanak fel a vallásos hiedelmekről. Vajjon ezek már akkor is oly határozottan antropomorfak voltak, mint amilyenekké később lettek? Az a tény, hogy nevet adnak egy istennek, — mint ahogy az emberek is nevekkal különböztetik meg egymást, legalább is elárulja azt a hajlamot, hogy az isteneket személyeknek tekintették. Csakhogy ez a hajlam lehet többé-kevésbé tudatos, többé-kevésbé határozatlan. Hogy ezen a ponton tisztán lássunk, azokhoz az adatokhoz kell fordulnunk, amelyeket a kultusz maga szolgáltat. Nos, irodalmi adatokból és szobrászati ábrázolásokból tudjuk, hogy a hívők, hódolata egészen az acháji korszak legvégéig gyakran fordult anyagi tárgyakhoz, felállított kövekhez, oszlopokhoz, szent fákhöz. A kettős oszlop, amely a mykenei kapun a két oroszlán között áll, ebben a tekintetben igen jellegzetes. Vajjon ezek a tények nem arra a gondolatra vezetnek-e, hogy ebben az időben az emberek istenismerete nem volt egyéb, mint egy láthatatlan hatalom tisztelete, amelynek nincs határozott alakja, amely bizonyos meghatározott tárgyakban székelhet, azonban nem olvad össze velük? Egyébként ez nem volt akadálya annak, hogy ki ne jelöljenek minden istennek egy területet, ahol különleges hatalmát gyakorolja, és ahol élvezheti, hogy imádják, vagy tanácsot kérnek tőle. Így történt, hogy az ég istene magaslatokon fogadta a neki járó hódolatot és Dodonában, a Tomaros magas tetőit borító százados tölgyekben adta jóslatait. Így történt az is, hogy Poseidonnak a tengerparton mutatták be az áldozatokat.

E kor istenei nem hasonultak az emberekhez s kétségtelen, hogy éppen így egymással sem közösködtek úgy, mint később. A következő korszakban látni fogjuk: mint támad fel a szükségérzet, hogy osztályozzák őket, felállítsák családfájukat, amelyben mindegyikük elfoglalja majd a maga helyét, és végül besorozzák valamennyit ugyanabba a családba. Ebben a korszakban, amelyet most tárgyalunk, nyilván látjuk, hogy néhány istenpáron, néhány természetes leszármaztatáson kívül ezek a mesterséges családi kötelékek még nem voltak meg. Minden istennek megvolt a maga külön élete és az istenvilág nyitva volt az ujdonjöttek számára, akiket a körülmények odasodortak.

Kétségtelen tehát, hogy ebben a vallásban volt bizonyos félbarbár durvaság, amelyet a görög szellem küszöbölt ki belőle lépésről-lépésre azzal, hogy megtisztogatta és kifinomította. Már a hesiodosi Theogoniában is észrevehető, de még kissé a háttérbe szorítva, hogy ez már olyan idő munkája, amikor a művelődés jelentékenyen előrehaladt. A szörnyek, mint a Gorgók, Briareus, a Hekatoncheirek, Tiphoeus és a többiek, nyilván olyan századokba tartoznak, amelyekben a szépség iránti érzék még alig ébredezett. Nyilván látszik, hogy olyan idők rémképei, amikor még a rettegéstől fűtött babona nehezedett súlyosan az egyszerű lelkekre. Ennek az eloszlatására meg kellett várni, hogy az értelem világossága rávesse sugarait a kezdetleges tudatlanság sötétségére. Egyes műtárgyak szemlátomást mutatják ezt a lelkiállapotot. »Egy mykenei festmény számárfejú emberek menetét ábrázolja: ezek nem szörnyetegek, melyeket a művész fantáziája alkotott meg, hanem szent álarcba öltözött emberek, hogy bizonyos rituális szertartást végezzenek.« Miféle szertartást? Nyilván engesztelő áldozatot, amelynek az volt a célja, hogy megengeszteljenek bizonyos gonosz szellemeket; ezért öltöztek úgy, amilyenek azokat képzeltek. Különösen a Földistenek mindenütt elterjedt tisztelete adott alkalmat az ilyen vallásos megnyilatkozásokra. Vajjon nem kellett-e évről-évre megújítani a Föld termékenységet, amelynek kimerülését a tél közeledése jelezte? És hogyan lehetett volna ezt megtenni másképpen, mint mágikus szertartásokkal, gyakran véres áldozatokkal, állat- és gyakran ember-

áldozatokkal? A babona nem riad vissza a kegyetlenségtől. És az, amit mi embertelennek tartunk, amit a későbbi Görögország irtózáttal utasított el magától, ennek a kezdetleges emberiségnek szemében szükséges, sőt szent dolog volt.

Nem részletezhetjük itt tovább ezt a kérdést. Később is megtaláljuk ugyanezt a vallást, de akkor már átalakult a folyton tevékeny görög gondolat befolyása alatt. Az a vázlat, amelyet most adtunk, elegendő arra, hogy megítélhessük és értékelhessük a későbbi haladást.

Mégis fontos megvizsgálni már most, hogy vajjon ez a vallás, bármily durva volt is bizonyos tekintetben, nem tartalmazta-e már az erkölcs bizonyos elemeit. Itt elegendő lesz néhány megjegyzés. Mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy a családi kultusz egyike volt ezeknek az elemeknek. Ez a kultusz biztosította az atyai tekintélyt, a család tagjainak egymás iránti kötelességeit, a hagyomány tiszteletét; ez szoktatta hozzá az embert gyermekkorától fogva, hogy lelkiismeretesen végezze kötelességeit s belássa, hogy nem csupán a maga kedvéért van a világon és érezze az istenek jelenlétét. Ezzel a kultusszal összefüggött a lélek túlvilági életének tudata. Egyelőre meglehetősen homályos tudat volt ez, de igen határozottan tanuskodik mellette az a kegyeletes gondosság, amelyet a temetésnek szenteltek. Bizonyos, hogy még nem szerepelt benne az eljövendő életben ránk váró büntetés vagy elégtétel gondolata. De legalább is megerősítette azt az érzést, hogy a hagyományt fenn kell tartani, hogy dicső nevet kell magunk után hagynunk, hogy segítséget remélhetünk, vagy hogy bosszútól kell rettegnünk; mert végül is nem voltak bizonyosak benne, vajjon nincs-e a halottnak valami titokzatos hatalma még a sírban is. A vallás másik erkölcsi eleme volt az az erő, amelyet az eskünek adott. Abban a társadalomban, amelyben még úgyszólván nem voltak törvények, főképpen az eskü pótolta a törvények hallgatását; az eskü, amely biztosítéka volt a kölcsönös kötelezettségeknek. Az eskü révén a kölcsönös ígéretek afféle magánjoggá váltak. Mivel ez a jog nem támaszkodhatott állami jóállásra, igen jó volt, hogy isteni jóállás lett az alapja. Éppen ezért mindig a legnagyobb vagy a legfélelmetesebb istenségek védelme alá helyezték az esküt.

A TENEAI APOLLON
(*Archaikus szobor ; München, Glyptothek*)

Leginkább Zeusra esküdtek, vagy a Földre, mindnyájunk anyjára, vagy alvilági istenekre. Az eskühöz csatolni kellett az átkot; azoknak a fegyvere volt ez, akiknek nem volt erejük, de félelmetes fegyver, mert a bosszút az Erinsre bízta, erre a titokzatos, de annál retentesebb lényre; erre a könyörtelen hatalmasságra, amely kész meghallgatni mindenkit, aki segítségül hívja és azonnal utánaveți magát a bűnösnek, aki prédája lett. Végül függetlenül ezektől a részleges hiedelmektől, nem valószínű-e, úgyszólván nem kényszerítő erejű-e az a gondolat, hogy ebben az időben a gyengék, az elnyomottak, az erőszak áldozatai nem hihettek másban, csak abban az isteni igazságban, amit Hesiodos néhány századdal később határozottan Zeusnak tulajdonít? Ez oly természetes emberi érzés, hogy szinte alig tudunk elképzelni olyan kort, amelyben egyáltalán hiányzott.

Egyébként az achájok ma is élnek a homerosi költeményekben s az a kép, amelyet Homeros fest szenvedélyeiről, az az őszinteség, amellyel megrajzolja erkölcsaik durvaságát, feljogosít arra, hogy elfogadjuk a nekik tulajdonított főbb jellemvonásokat. Igaz, hogy elevenen bemutatja büszkeségüket, kapzsiságukat, hangos civakodásaikat, féktelen haragjukat, háborús szenvedélyüket s vad kegyetlenségüket a legyőzöttek iránt, azonban megmutatja vitézi derékségüket, becsületérzésüket, hűségüket a barátságban, önfeláldozásukat, sokuknak nyugodt bölcsességét és azt a hirtelen nagylelkűséget, amely néha néha feltámadt ezekben a durva lelkekben. Mindezek a képek azt a benyomást keltik bennünk, hogy ez még fiatal fajta, nagyon is rabja még ösztönéletének, de igen tehetséges és természetesen vonzódik mindahhoz, ami megnemesíti az embert; ennél fogva később majd alkalmas lesz arra, hogy a magasrendű és finom műveltségnek szentelje magát és befogadja a kívülről jövő ilyen hatásokat.

5. A mykenei művészet.

Szólnunk kell még az achájok művészi érzékéről és arról, amit a művészet terén alkottak. A művészeteket tulajdonképpen csak a dór vándorlás előtti utolsó századokban kezdték művelni. Beavattatásukat a krétai

művészeknek köszönhetik. Ezekről tanultak s így sikerült olyan műveket alkotniok, amelyek utánzatai voltak mestereik műveinek; talán eljutottak volna az eredetiségig is, ha Görögország átalakulása a XII. század vége felé nem akadályozta volna meg. Tulajdonképpen hiányzott az idejük ahhoz, hogy szellemük teljesen kibontakozzék. Mégis nagyon is méltó érdeklődésünkre az, amit ebben az általában mykeneinek nevezett rövid korszakban alkottak.

Fentebb láttuk, hogy az acháji fejedelmek mily nagy építtetők voltak. Erődítményeik romjai alapján többféle építkezési rendszert különböztethetünk meg, amelyek a falazás módja tekintetében eltérnek egymástól. Némely falak roppant nagy és szabálytalan alakú kőtömbökből épültek, amelyeket vakolat nélkül tornyoztak egymásra s ezeket a saját súlyuk tartotta helyükön; a közőket kisebb kövekkel töltötték ki; ez az úgynevezett ciklopsi falazás; ilyenek Tiryns külső galériái. A másik, már kevésbé durva mód, amelyet pelazgnak neveznek, ugyancsak roppant nagy tömböket alkalmaz, azonban ezeket már szabályosabban alakítják ki; ezek is sokszögűek, de felületük síma és ennél fogva úgy lehet őket összeilleszteni, hogy nem marad üresség köztük. Erre példa Mykene bástyáinak egyik része. Végül ez a sokszögű rendszer még szabályosabb alakban is jelentkezik és ezt kockarendszernek nevezhetjük; ebben az esetben a tömbök derékszögűre vannak kifaragva; csak éppen még nem egyformák; ennek következtében a rétegek nem vízszintesek és a közők nem úgy váltakoznak, mint majd később, hanem összevissza találkoznak. Ezt látjuk pl. Mykenében az oroslánkapu szomszédságában lévő falrészleten. Általában azt tartják, hogy ez a három építkezési mód három különböző korszakba tartozik. Mégis, vajjon teljesen lehetetlen, hogy egyszerre alkalmazták őket, az építkezések célja és az építtetők rendelkezésére álló eszközök szerint? Bármiként van is, ezek a falak, még a legdurvábbak is elárulják, hogy megvoltak az eszközök hatalmas művek alkotására s ezeket már higgadt tapasztalás szabályozta, amellyel egész sor technikai problémát meg tudtak oldani. Bizonyos, hogy a tömegek egyensúlyát, különösen a kapuknál, nem érhették volna el pontos számítás nélkül.

Természetes, hogy a paloták építéséhez a mykenei építőmesterek más anyagot használtak; főképpen téglát és fát. A romok mai állapota nem ad módot rá, hogy felfedjük művészetük minden részletét. Annyit mindenestre láthatunk, hogy a bejáratoknál, a kapuk két oldalán s ugyancsak mennyezettartókul is oszlopokat alkalmaztak. Nyeregteret nem építhettek volna, ha nem tudtak volna tetőszéket ácsolni. Ezeket a palotákat elsősorban alaprajzuk jellemzi. Középütt van a nagy négyszögletes terem, a megaron s ebben a tűzhely; ez a szoba egyúttal konyha is, ebédlő és díszterem, itt fogadták a vendégeket. A megaron körül csoportosulnak a palotának azok a részei, amelyek a család és a cselédség lakásául szolgáltak. Némelyik épületnek emelete is van (Hyperoon). Az egészet fal fogja körül és ennek körén belül mindig van egy vagy több udvar is. Ez az egyszerű alaprajz, amelyben már a rendnek, sőt talán a szimmetriának szelleme uralkodik, megkülönbözteti ezeket az acháji királyi lakásokat a minosi Kréta palotáitól, amelyeknek terve és csoportosítása sokkal bonyolultabb.

Viszont a belső díszítést illetőleg ez az építészet úgy szólván mindent Krétának köszönhet. Mykene és Tiryns freskóit Kr. e. 1600 körül festették, még pedig egészen bizonyosan krétai művészek. De a krétai hatalom bukása után utódaik, akik maguk is krétaiak voltak, vagy mykeneiek ugyan, de a krétaiak tanítványai, többé-kevésbbé felszabadították magukat a krétai hagyományok alól, hogy alkalmazkodjanak új megbízóik ízléséhez. Ezek palotáik termeinek a falán körmeneteket és felvonulásokat festettek, mert szerették az ilyen látványosságokat, továbbá vadászjeleneteket, mert szívesen foglalkoztak vadászattal. Ezt Thébében éppen úgy megtaláljuk, mint Tirynsben. Ebből arra következtethetünk, hogy ezek a fejedelmek sokat adtak arra, hogy jó munkásokat alkalmazzanak és meg is tudták becsülni szép munkáikat.

A tulajdonképpeni szobrászat ebben az időben még nem volt meg. Fentebb láttuk, hogy az isteneket olyan tárgyakkal szimbolizálták, amelyek semmi vonatkozásban sincsenek az emberi alakkal. Úgy látszik még állatokat sem igen ábrázoltak kőben, legfeljebb néhány reliefen; ilyenek a mykenei kapu oroszlánjai. Amit a krétai művészet a plasztika terén alkotott, az mindössze néhány apró

szobor volt, néhány steatit vagy elefántcsont faragvány, terakotta vagy bronz alak. Ugyanez az ízlés jellemzi az achájokat is, ők azonban már az ötvösséget is művelték. Fentebb szóltunk a mykenei sírokról és a bennük talált értékes fém műtárgyakról. Ezek a tárgyak, az athéni múzeumban, bámulatra indítják a látogatót. Különösen csodálatos köztük a híres ezüst bikafej és egy arany oroszlánszáj. Nem kevésbé érdekesek az ezüst ivócsészék töredékei, amelyeken domborművű harcijelenetek vannak: apró alakok csoportja, parittyások, íjászok, lándzsás harcosok és a háttérben bástya, amelynek tetejéről asszonyok kézmozdulatokkal bátorítják a harcosokat. Kétségtelen, hogy rajzuk még meglehetősen gyakorlatlan, de ezekből a kis műalkotásokból mozgás és élet árad. Egyéb sírokból aranypoharak kerültek elő; ezeket friz díszíti, amely vad bikák összefogdosását vagy bikák szelidítését ábrázolja. Ugyancsak Mykenéből származik egy csomó berakott és vésett tör, továbbá cizellált markolatú kard, amelyeken oroszlánvadászatot látunk; a vadak felugranak a pajzsokkal takart és hosszú lándzsákkal felfegyverzett vadászok előtt; némelyek rávetik magukat a férfiakra, mások visszariadnak, sőt menekülnek.

A mykenei agyagművesség még az ötvösségnél is jellemzőbb erre a virágzó iparművészetre. Tulajdonképpen folytatása a krétai agyagművességnek, de nemsokára messze földre eljuttatta termékeit. Találkozunk velük elszórtan oly nagy területen, amely magában foglalja egész Görögországot, a szigeteket, magát Troast és az ión szigetvilágot. Ezek a termékek különféle alakú és sokféle stílusú vázák, amelyek részben házi használatra voltak szánva, részben pedig csak díszül szolgáltak. Lehetetlenség volna itt felsorolni vagy leírni őket. »A mykenei művész műsora igen változatos, — mondja az egyik kutató. — Nem mond le a naturalizmusról: a növényi dísz szívesen alkalmazza; a madarak, különösen a vízimadarak, a halak, a puhányok és a kagylók mindig bőséges díszítőelemeket szolgáltatnak neki. Argolisban és Cyprusban hozzájárulnak mindezekhez a nagy négylábú állatok és az emberi alakok. Sőt a falfestés befolyása alatt a vázafestők egész jeleneteket is ábrázolnak, vadászkat, harcosok felvonulását, kocsikázó férfiakat. Végül elérkezik ez a művészet a régi belföldi festészet mértani rajzához,

tompá színeihez.« A termékeny és változatos alkotás korszaka után némi hanyatlás következett. De ez minden művészet közös törvénye. Általában azonban a mykenei művészet mégis ragyogó teljesítmény.

Vajjon a költészetnek semmi része sem volt a szellemnek ebben a figyelemreméltó fellendülésében? Hogyan gondolhatnók, hogy a költészetet teljesen elhanyagolhatták volna olyan társadalomban, ahol a művészetet így megbecsülték, ahol szerették az ünnepeket és játékokat, s ahol oly bőséges volt a fejedelmek vendégszeretete? Ne feledjük, hogy ez az a korszak, amely a hősköltemény számára a mondákat szállította. Nos, ezek a mondák nem tisztán a képzelet alkotásai. Kétségtelen, hogy bizonyos emlékekből alakultak, amelyek nyilván megváltoztak, megszépültek, kibővültek számos hozzáköltés folytán, azonban a történelmi valóság magvát rejtik magukban. Hogyan maradtak meg és származtak át ezek az emlékek századokon keresztül a valóságos társadalmi forradalmak közepette? Vajjon a homerosi hősköltemény nem ad feleletet erre a kérdésre? Ez a költészet leírja az acháji királyok lakomáit és ünnepeit, szerepelteti a zenét, a táncot és a hosszú hősi énekeket, amik rendszerint együtt járnak ezekkel az összejövetelekkel. Bemutatja az énekmondókat, akik a királyok udvarában éltek, élvezték barátságukat és szépséges énekeikkel gyönyörködtették őket. Vajjon mindez nem későbbi kor szokásainak a multba vetítése? Ez feltételezhető volt akkor, mikor az Iliast és az Odysseát a múzsa első ihletéseinek tekintették, egy keletkező költészet első kísérleteinek. Ma általános az a felfogás, hogy éppen ellenkezőleg, e költemények hosszú költői fejlődés eredményei. E költemények verselése, szókészlete, sajátos nyelvezete, szereplőinek jelleme, célzásaik sok-sok régi és ismertnek feltételezett énekekre, szóval minden arra mutat, hogy lassú és folytonos költői alkotás eredményei. Ebből pedig az következik, hogy az ión énekmondóknak számos elődjük volt s ezen az alapon nagyon valószínűnek kell tartanunk, hogy már az orchomenosi és thebai, a mykenei és tiryinsi palotákban is voltak olyan emberek, akik élethivatásuknak vallották a hősök kalandjainak megéneklését.

Természetesen hiábavaló igyekezet volna, ha pontos képet akarnánk alkotni magunknak arról, hogy mi volt

ez a költészet, amikor kezdődött. Elegendő, ha úgy képzeljük el, hogy a himnuszok révén szorosan összefüggött az istenek tiszteletével, a hősi énekek révén pedig a fejedelmek életével. Talán az írást is használta már imit-amott, feltéve, hogy szüksége volt rá. Ma már tudjuk, hogy a minosi Kréta többféle írásjeleket ismert. De vajjon szükségük volt ezekre az énekmondóknak? Minden okunk megvan rá, hogy ebben kételkedjünk. Elegendő volt ez egyszerű költői alkotások megőrzésére a gyakorlott emlékezőtehetség, amelyet még a hagyományos formulák alkalmazása is segített. Egyébként ez nem nagyon fontos. Bármilyen volt is a költészet formája, nagyrészt ennek a révén teremődik meg a kapcsolat a görög műveltség ez első korszaka és ama következő korszak közt, amelyről most fogunk beszélni.

Ha visszapillantunk az acháji műveltségre, fel kell tennünk a kérdést: mi lett volna ennek az acháji műveltségnek a sorsa, ha nem következett volna be az a nagy esemény, amelyet dór vándorlásnak nevezünk? Erre a kérdésre csak feltevésekkel felelhetünk, és e feltevéseknek nincs semmi értékük, ha nem hívják fel figyelmünket már előre is a dór vándorlásnak talán legsúlyosabb következményére: a történelem melyik pillanatában vált lehetetlenné Görögország egysége? Amennyire megítélhetjük, semmi elháríthatatlan akadálya nem volt az acháji királyságok szövetkezésének, semmi sem állt útjában annak, hogy az achájok lassankint egyetlen nemzetté ne olvadjanak össze. Egyiküknek sem volt végleges székhelye, egyiküket sem jellemezték olyan jellegzetes vonások, amelyek külön népi egyéniséget jelentettek volna. A dolgoknak ezt az állapotát a dór vándorlás változtatta meg véglegesen. Rá fogunk mutatni, hogyan folyt le ez a súlyos esemény, amely oly döntő következményekkel járt, de mindenesetre már most rá kell mutatnunk fontosságára. Csak akkor tudjuk helyesen értékelni, ha nem feledkezünk meg arról, ami már megvolt, mikor ez az esemény bekövetkezett.

A DÓR VÁNDORLÁS. GÖRÖG KIVÁNDORLÁS
ÁZSIÁBA.*1. A dór vándorlás.*

Az acháji civilizáció, úgylátszik, a legszebb jövőnek nézett elébe, amikor a Kr. e. XII. század vége felé újabb népcsoport vándorolt be s ez a bevándorlás végzetes csapást mért az acháji műveltségre. Az ókori történetírók ezt a népvándorlást Herakles fiainak mondájával kapcsolták össze és a heraklidák visszatérésének nevezték. Korunkban e mondai elnevezés helyett a »dór vándorlás« elnevezést használjuk, mert ez legalább részben kifejezi a történelmi valóságot. Ezen azt értjük, hogy északról bizonyos törzsek érkeztek, amelyek éppúgy görögül beszéltek mint az achájok, tehát bizonyos, hogy eredetileg ugyanonnan eredtek, ahonnan amazok, mivel azonban tovább ott maradtak eredeti hazájukban, nem volt részük az achájok haladottabb művelődésében. Ebben az időben ott tanyáztak Epirus északi részén, Dodona táján (Janina). Ezek az elkésett görögök az achájokhoz képest műveletlenek és durvák voltak, de különbek voltak náluk őserő tekintetében; ezt az őserőt semmiféle fényűzés, semmiféle elpuhultság, semmiféle érintkezés más haladottabb népekkel még nem gyengítette meg. Azért is erősebbek voltak, mert vasból készült fegyvert, sisakot, páncélt, lándzsát és hajítódárdát használtak. Valamint az achájok, úgylátszik ők sem egytömegben árasztották el egész Görögországot. A régi hagyomány meglehetősen homályos ugyan, de úgy tartja, hogy egymásután több rajban érkeztek. Ezeknek az

elbeszéléseknek nem sok hitelt adhatunk. De az ismert történeti tények megengedik, hogy legalább nagy vonásokban le tudjuk írni bevonulásukat és megtelepedésüket.

A benyomulók első csoportja, — talán más népcsoportok nyomása következtében, vagy pusztán hódításvágyból, — behatolt Thessaliába s egyik részük itt meg is állapodott. Kikergették onnan a még ott maradt boiotokat, mire ezek tovább vándoroltak a Kopais és a Helikon vidékére, a többi boiot törzshöz, amelyek ott már megtelepedtek Kadmus utódainak uralkodása alatt. Ez a betörés igen sok acháji családnak, főképpen fejedelmi családnak száműzetését vonta maga után; ezek híveikkel együtt Ázsia partjaira menekültek, ahol hamarosan találkozunk majd velük. Akik ott maradtak, azokat a dórok leigázták. Kétségtelen, hogy ezek alacsonyabb rendű emberek voltak; alsóbb osztályt alkottak, a peneszesek (jobbágyok) osztályát. Újabb bevándorlók, akik talán egyenesebb úton jöttek, az ország közepén a hegyekben állapodtak meg, a Parnassustól északra, és Közép-Görögország e kis zugának, az Erineos körül, a Doris nevet adták. Később ezt a Dorist tartották a dórok főfőszékének.

Azonban az újdönjött dór tömegek legfőbb települőhelye a Peloponnesos volt. Itt meghódították Argolist, Lakoniát és Messeniát és segítették szövetségeseiket az aetolok törzsét, elfoglalni azt a tartományt, amelynek innen kezdve Elis volt a neve. Arkadiát, amelyet hegyei védelmeztek, csak nagynehezen hódították meg. Ennek a betörésnek az acháji királyságok megsemmisülése, a régi lakosság kiűzése vagy leigázása volt a következménye. A legyőzöttek egy része a korinthosi öböl partjaira tódult, a régi Aigialeaba, amely innen kezdve felvette és megtartotta az Achaja nevet. Mások elhagyták a szárazföldet s elmentek szerencsét próbálni a szigetekre vagy Kisázsia partjaira.

Ez események következtében új államok alakultak, Peloponnesosban is, Közép-Görögországban is. Erre később visszatérünk. Egyelőre a görög félsziget csupa rom és felfordulás volt. Több század kellett hozzá, hogy új művelődés keletkezzék ezen a földön. Az, ami a régiből megmaradt, átkerült Ázsiába. Nyomon kell követnünk, mert a görög szellem egyelőre ott borul új virágzásba.

2. A kisázsiai görög telepek megalapítása és fejlődése.

Ezeknek az ázsiai görög településeknek legrégibb történetét csak hiányosan ismerjük. Úgy látszik, hogy legelőször, mint fentebb utaltunk rá, a thessaliali achájok vándoroltak ki. Amint láttuk, az Ázsiába vezető út már kétségtelenül ismerős volt előttük szerencsés vállalkozásaik révén. Lesbost, sőt meglehet, hogy Troas néhány pontját is már régebben elfoglalták fajrokonai. Nem volt egyéb dolguk, mint megvetni lábukat az ázsiai part mentén, a legkedvezőbb vidékeken, különösen az adramyttioni öböl körzetében és tovább délre, a Hermos torkolatánál. Itt 12 eol város csoportja alakul, és ezek közt volt eleinte Smyrna is, amelyet később a kolophoni iónok elfoglaltak. De ennek a csoportnak igazi középpontja a hatalmas Lesbos sziget volt, városaival, Mitylenével, Eresossal, Methymnával. Főképpen a lesbosi tájszólás révén ismerjük az eol nyelvet, amelyet általában ennek a vidéknek minden görögje beszélt és amely közeli rokona volt a thessalialiainak; és ugyancsak Lesbosnak köszönhető elsősorban, hogy Aiolis bizonyos tekintélyre emelkedett. Egyebek közt nekik köszönhető egész sor nevezetes monda. A thessaliali eolok bizonyára magukkal hozták nemzeti hőseik emlékét; ilyenek voltak Achilles, Peleus, Philoktetes, Protesilaos, ugyancsak az iolkosi Minyas-utódokra vonatkozó hagyományokat, Pelias, Jason, a lapithák és a kentaurok mondáját; csupa eposz-anyag, amit valószínűleg legelőször az ő énekeseik öntöttek formába.

Valamivel később, mikor a dórok hatalmukba kerítették Peloponnesost, bekövetkezett az ión kivándorlás. Az iónok eredete tulajdonképpen homályos. Bizonyos vonások, mint pl. a négy-törzs-szerkezet, Apollon Patroos tisztelete, az Apaturiák ünnepe, végül nyelvük gyökeres azonossága, ami a tájszólási különbségeken túl is megállapítható, valószínűvé teszi, hogy kezdetleges közösségben éltek, ez azonban nem tűnik ki világosan a történelemből. Valószínű, hogy ez a közösség Attikában és Euboiában alakult ki az acháji korszakban és Peloponnesos egyes részeiben fejlődhetett ki, bár nem tudjuk meg-

mondani pontosan, hol és mikor. A dór vándorlás előtt azok az iónok, akik nem voltak hajlandók fejüket a győző igájába hajtani, egymásután kivándoroltak Ázsiába s magukkal vontak más törzsbeli görögöket is, akik csekély számuk miatt lassankint összeolvadtak velük, vagy utódaikkal, szóval az uralkodó etnikai élémmel. Herodotos név szerint felsorolja, hogy az ión kivándorláshoz csatlakoztak az orchomenosi Minyasok, Kadmos utódai, a dryopsok, a phokisiak, Arkadia és Epidaurus lakói. Bármiként van is, az ázsiai ión városok a Pylos acháji királyaitól származó vezéreket tartják alapítóiknak s ez legalább is mutatja, hogy mihez kapcsolódtak a legelőkelőbb családok emlékei is. Ezek a kivándorlók egymásután 12 várost alapítottak, részben az ázsiai parton, a Hermos torkolatától egészen a Meander torkolatáig, sőt azon túl, részben pedig a szomszédos szigeteken. Ezek voltak Miletos, Myonnesos, Priene, Ephesos, Kolophon, Lebedos, Teos, Klazomenae, Erythrea, Phokea és két szigeti város: Chios és Samos. Később csatlakozott ehhez a csoporthoz Smyrna, amelyet az eolok elvesztettek és Halikarnassos, amely dorisi alapítás. Ezeket a kivándorlókat közös érdekek kapcsolták össze, tehát eredeti egységük természetesen még szorosabbra zárult. Amint idegen népekkel érintkeztek, egyre öntudatosabban vigyáztak arra, ami egymáshoz fűzi őket. Ennek az érzésnek hatása alatt bizonyos vallásos szövetség alakult ki közöttük, amelyet megszentelt Poseidon Helikonios kultusza; ennek a szentélye Panionion volt, a Mykale hegy oldalában. Ebben az amphiktyon-féle szervezetben különös tekintélye volt Miletosnak, a didymosi Appolónak szentelt s a Branchidák papi nemzetiségétől gondozott híres temploma révén. Egyébként egyik város sem mondott le autonómiájáról. Elmaradhatatlan volt, hogy Iónia, — amelynek kiváltságos helyzetet biztosított éghajlata, földjének termékenysége, sok kikötője, és sokirányú összeköttetése az ázsiai kontinens belsejével, — ne jusson vezetőszererepre az ázsiai görög művelődésben. Látni fogjuk, hogy ezt a vezetőszeretet csakugyan biztosította is magának.

Későbbi időben következett be az utolsó kivándorlás; ez dórok vándorlása volt és befejezte az anatóliai partvidék görög megszállását. Kétségtelenül annak a követ-

kezménye volt, hogy a dórok, miután meghódították Peloponnesost, harcshakeveredtek egymással. Ezek az utolsó kivándorlók elfoglalták Krétát, Rhodost és a szárazföld déli csücskét. Itt megalapították Knidost, Kost, Halikarnassost és Rhodos szigetén Lindos, Ialysos és Kamiros városokat. Összetartó vallási kapcsuk Apollon Triopios tisztelete volt; ezt közösen ünnepelték játékokkal, Triopion hegyfokon. Féltékenyen őrizték nemzeti jellegüket és szigorúan kizártak ebből a kultusból mindenkit, aki nem volt tagja szövetségüknek.

Az ázsiai görög kivándorlás e rövid vázlata alapján természetesnek látszik, hogy az acháji területen bekövetkezett változások a dórok betörése révén a tengeren túl is megfelelő változást idéztek elő. A dórok erőszakos görögországi betörésének legalább részben legfontosabb következménye volt Ionia megalapítása és hirtelen fellendülése; a visszahatás révén ugyancsak nagyban hozzájárult ahhoz, hogy kialakuljon a műveltség olyan formája, amely homlokegyenest ellenkezik azzal, amelyet a dórok terjesztettek. Ennek az egyenetlenségnek a következményei igen súlyosan fognak megmutatkozni Görögország történetében.

3. A műveltség fejlődése ázsiai Görögországban.

Ezek a kivándorlók, mikor átkeltek a tengeren, a mykenei kor műveltségét vitték magukkal. Ők voltak e műveltség természetes folytatói. De ez a műveltség, mikor új földre ültették, mikor külső hatások termékenyítették, mikor a körülmények az alkotás szakadatlan erőfeszítésére kényszerítették, hirtelen fejlődésnek indult és hamarosan egészen más jelleget öltött. Az, ami legjobban jellemzi, talán éppen az újítás szelleme, az a tevékenység, amely a folytonos nyugtalanságban hajlamos az elfajulásra. Ez élénken megnyilvánul azokban a forradalmakban, amelyek felkavarták e városokat.

Ázsia partjain az első telephelyeket erőszakkal kellett elfoglalni, vagy legalább is olyan mesterkedésekkel, amelyeket az erő segített érvényesüléshez. Tulajdonképpen katonai vállalkozások sora volt ez. Ezeket a vállalkozásokat többnyire a levitézlett fejedelmek irányították,

mint vezérek; megbuktatta őket a dór betörés és ők régi alattvalóikkal menekültek. Úgy menekültek, mint királyok és királyok maradtak akkor is, mikor megérkeztek. Így az új városok nagyobb részében, ha nem is mindegyikben, a királyság volt az első kormányforma. Csakhogy a királyságnak szüksége van arra, hogy erős hagyományokra támaszkodjék. Ázsiában pedig ez a hagyomány hiányzott, vagy meggyengült. A törzsek összekeveredtek, a kapcsolatok a multtal meglazultak. A királyi családok körül más ősnemes családok mozgolódtak. Hamarosan ezekhez csatlakoztak azok a családok is, amelyek az ipar és a kereskedelem fejlődése következtében meggazdagodtak. Miután hatalmasakká váltak, nem szívesen viselték az alattvalói sorsot. A királyság kénytelen volt meghajolni nagyravágyásuk előtt; átadta helyét az oligarchiának. És ekkor ugyanazok az okok, amelyek megteremtették és szüntelenül megújították a pénzarisztokráciát, alatta lassankint kialakították az iparosok, a tengerészek, a kereskedők, az üzletemberek népes középosztályát; ezek is nehezen fértek meg uraikkal, és nem szívesen tűrték tekintélyüket. És a társadalmi ranglétra még alacsonyabb fokán kialakult a tengerparti városokban még egy osztály, a valóságos plebejusok osztálya, amelynek semmi joga sem volt; kikötői munkások, mindenféle napszámosok, külföldiek voltak ezek, különösképpen hajlamosak minden izgatásra. Ebben a környezetben természetesen kirobbantak a pártviszályok. Megkezdődik az osztályok küzdelme ezekben az ázsiai városokban már a VII. század kezdete óta, sőt talán még korábban, hiszen nem nagyon ismerjük belső történetüket. Az eredmény majdnem mindenütt az volt, hogy zsarnokok jutottak hatalomra, akik száműzetések és kivégzések révén helyreállították a békét. A leghíresebbek voltak: Pittakos Mitylenében a VII. század vége felé, Thrasybulos Miletosban, az előbbinek majdnem kortársa; valamivel később a VI. században Polykrates, Samos dúsgazdag ura. Voltak köztük kegyetlenek, akik a megfélemlítés eszközeivel uralkodtak, voltak mérsékeltek és jóságosak is. Néhány városban elkerülték a tyrannist, úgy hogy döntő bírákhoz folyamodtak; ezeknek az *aisymneter*-eknek általánosan elismert tekintélyük révén sikerült kibékíteniök a pártokat.

Kétségtelen azonban, hogy ez a ritkább eset volt. Inkább úgy látszik, hogy a VI. században, mikor az ázsiai Görögország perzsa uralom alá került, minden városnak vagy legalább is majdnem minden városnak kormányformája a tyrannis volt.

E forradalmak egyik főoka, amint megfigyelhetjük, a vagyonok hirtelen megnövekedése volt s ennek következménye az egyenlőtlen vagyonelosztás. Ez a gazdagság részben a földből, részben az iparból és kereskedelemből származott. Miután a letelepülés első nehézségein túl voltak, az újdönjötteknek első dolguk volt kiaknázni a gazdag parti síkságokat. Az Achilles pajzsán szereplő jelenetek leírása az Iliasban fogalmat adhat róla, hogy mi lehetett akkor a nagybirtok. A költő bemutatja a munkát egy nagy uradalomban. Számos eke hosszú barázdákat szánt az ugaron; az emberek keservesen kínlódnak, hogy mélyen belenyomják az ekét a földbe. Néha-néha a gazda egyik szolgája kancsó bort visz nekik, hogy felfrissítse őket. Épp ilyen jellemző az aratási jelenet is. A napszámosok hosszú sorban vágják a gabonát sarlójukkal; fiúk szedik és gyűjtik a csomókat és átadják a kévekötőknek, akik kévekbe kötik. A gazda, akit a költő királynak nevez, ott áll és elégedett tekintettel figyel mindent, miközben szolgálai ökröt áldoznak, az asszonyok pedig az ebédet készítik. A költeménynek ebben a részletében a gazdálkodásnak azt a módját figyelhetjük meg, amelyet a költő idejében az eol és ión nagybirtokosok gyakoroltak a városok környékén, amelyekben székeltek.

Azonban az ázsiai görögök elsősorban nem a földművelésnek köszönhatték jólétüket. Mivel a parton telepedtek meg, elsősorban a tenger révén kellett meggazdagodniuk. Attól fogva, hogy megtelepedtek a partokon, hajósokká és kereskedőkké váltak. Kereskedelmük eleinte bizonyára csak közvetítőkereskedelem volt. A szárazföldi utakon, amelyek tartományról tartományra elvezettek egészen Ázsia szívébe, megkapták az élelmiszereket, a nyersanyagokat, amelyeket mindenhova elszállítottak, ahol csak el tudták helyezni. De ezek az utak nem voltak elegendők számukra. A közlekedés ezeken az utakon nagyon bizonytalan és nagyon is szórványos volt. Legfőbb gondjuk volt, hogy új utakat teremtsenek

maguknak. Bizonyos, hogy ez volt egyik legfőbb oka gyarmati terjeszkedésüknek. Különösen meglepő Miletos messzeágazó terjeszkedése. A VIII. századtól kezdve Miletos hajósai behatolnak a Fekete-tengerbe. Megvetik lábukat Kyzikosban, a Propontis partján, az akkoriban félelmes tenger bejáratánál, kereskedelmi ügynökségeket alapítanak Sinopeban, azután Trapezuntban, a Kolchisba vezető úton, később pedig lassan-lassan telehintik gyarmataikkal Skythia egész partját és Thrakia keleti partvidékét. Más ión városok ugyancsak kifelé terjeszkedtek, gyarmatosok kiküldése révén. A következő században összeköttetésbe lép Ionia Psammetich egyiptomi királlyal, aki megnyitja országát a görög kereskedők előtt. Utódai folytatják politikáját. A miletosiak piacot állítanak fel a Nílus egyik torkolatánál. Ezen keresztül Afrika terményei éppen úgy hozzájuk özönlenek, mint a szíriai partvidék áruai, és itt találkoznak a fentebb említett egyéb vidékek árucikkeivel.

Ebből az egyre növekvő kereskedelemről már korán igen mozgékony ipar keletkezett. Keletről kapták a szőnyegeket, a hímzett szöveteket, a műtárgyakat, amelyeket megtanultak utánozni. Ez az ipar, amely kívülről nyerte az első ösztönzést, napról napra találékonyabbá és eredetibbé vált. Miletos különösen kitűnt a gyapjúfeldolgozásban; ezt a gyapjút saját nyájaiból nyerte; az asszonyok egyes kezei fonták és szőtték, szöveteket készítettek belőle, a szöveteket pedig százféle mintával hímezték, és meglepő színekre festették. Az Ilias céloz bizonyos elefántcsonttárgyakra, amelyeket maeoniai és kariai munkások vörösre tudtak festeni, hogy feldiszhessék velük a kocsikat és a lovak szerszámain. Valószínű, hogy az ipar volt a művészet iskolája. A művészet Ioniában a VII. századtól kezdve ragyogó lendületnek indult. Bronzművesek, márványszobrászok, ötvösök, agyagművesek, a különféle művészeti ágakban mindenütt újítóknak bizonyultak. Azonban azt, amit erről mondhatnánk, alkalmasabban elmondhatjuk majd akkor, amikor általános áttekintést adunk a görög művészet fejlődéséről. Egyelőre különösképpen az érdekel bennünket, hogy ezek az új dolgok milyen hatással voltak az erkölcsökre.

Kétségtelen, hogy ezek az ázsiai görögök keserves napokat láttak. Nem szólván a belső forradalmakról,

amelyeket az imént tárgyaltunk, a VIII. században vissza kellett verniök a kimmeriaiak támadását, azután védekezniök kellett lydiai szomszédaik ellen, akik a Mermnadák uralkodása alatt szüntelenül az ő rovásukra gyarapították területüket, mindaddig, míg Kroisos, Lydia utolsó királya, végképpen le nem verte őket. Azután következett a perzsa hódítás, amely a VI. században a nagy király jobbagyaivá tette őket. Azonban állandóan arra törekedtek, hogy kivonják magukat a külső gondok alól és élvezzék az élet kellemességeit. Az ázsiai görögök tanulták meg legelőször élvezni a társasélet örömeit. A költőt, aki az Odysseában leírta Ulysses látogatását a phaiakoknál, Alkinoos király palotáját és kertjét, lakomáikat, amelyeken híres énekes dalát hallgatták, játékaikat és táncaikat, — bizonyára a környező valóság ihlette meg, amelyet aztán idealizált. A költészet minden műfaja itt született e néhány század folyamán: az eposz, az elégia, az iambos, a lesbosi óda, a szerelmi dal, s mindez az igen eleven társasélet terméke, amelyben az eszmecsere és az érzelmek játéka mindenkinek szükséglete és öröme. Ez a hajlam, amely különösen kedvezett a gondolkodás fejlődésének, csodálatraméltó költőket támasztott, bölcs moralistákat és nagy gondolkodókat, akikről majd szólni fogunk, viszont más tekintetben némi veszedelmet rejtett magában. Ebben a kellemes és könnyű életben az első kivándorlók energiája okvetlenül gyengült, nemzedékről nemzedékre. Fiaik és unokáik egyre gyengébben védekeztek bizonyos veszedelmes példák ellen, amelyeket a szomszéd népek adtak nekik. Phylarchos történetíró elmondja, hogy a kolophoniak, akik eredetileg egyszerűek és józanok voltak, barátságot és szövetséget kötöttek a lydiaiakkal és fokról fokra utánózni kezdték azoknak elpuhultságát; bizonyoságul idézi honfitársa, Xenophanes, VII. századbéli költő és filozófus szatirikus elégiájának egyik töredékét: »A lydiaiak megtanulták a férfiatlan fényűzést, mikor még nem is sínylődtek a zsarnok gyűlöletes igájában. Ezrével jöttek az agorára, bíborruhában, kényeskedve, büszkélkedve, gondosan befönt hajjal és behintve a legfinomabb illatszerekkel«.

Az, amit Xenophon Kolophonról mond, bizonyára ráillett ebben az időben a legtöbb ázsiai görög városra. Egyébként ennek bizonyítékait megtaláljuk néhány iro-

dalmi műben is, amelyeknek alapján majd új vonásokkal egészítjük ki ezt a képet.

4. Az ión hősi eposz szerepe a görög művelődésben.

Ázsiai Görögország a görög irodalom bölcsője. Itt keletkezett számos költői műfaj, amelyekben a legnagyobb hírnévre is jutott; ilyen különösen a hősi eposz; itt született meg a filozófia is. Ha a gondolat alkotásai egy nép műveltségének legfontosabb elemei közé tartoznak, akkor a görög művelődés történetében a gondolat igen nagy szerepet követelhet magának. Erre a történetre úgy deríthetnénk fényt, ha kutatjuk, milyen eszmék és milyen főbb érzelmek nyilvánulnak meg ezekben a művekben, már akár ezekből az eszmékből születtek, akár pedig csak ezek az eszmék gyűjtötték össze őket abban a körben, ahonnan maguk is eredtek és aztán új hatóerőt kölcsönöztek nekik.

Az eposz az eol és ión mondák összeolvadásából keletkezett. Tegyük hozzá még azokat a többé-kevésbé mesés elbeszéléseket, amelyek a tengeri kalandok, különösen pedig a Fekete-tengeri első vállalkozások révén egyre szaporodtak, aszerint, amint a hajózás egyre vakmerőbbé vált; tegyük hozzá még néhány, igaz, meglehetősen jelentéktelen járulékot, ami a Kelettel való érintkezésből származott. Az epikus költők nyelve ennél fogva természetesen az eol és ión tájszólások keveréke volt; mindenesetre az ión észrevehetően felülkerekedik ebben a nyelvben. Kétségtelen, hogy Aiolisé volt a kezdeményezés, de Ionia hamarosan magához ragadta és végképpen a maga számára biztosította a főszerepet. Ionia emelte tökéletességre a szerkesztés művészetét és ezekben a nagy művekben mintát is adott rá. A többé-kevésbé történelmi emlékek párosultak a képzelet szabad alkotásaival és e kor szemtanúja volt, amint csoportosultak, egymás mellé sorakoztak, kialakultak az énekciklusok, amelyek aztán összekapcsolódtak. A versengés arra ösztönözte az énekmondókat, hogy szüntelenül új epizódokkal gazdagítsák tárgyukat, amelynek célja volt az ősök dicsőítése. Így alakult ki a Minyas-utódok hősi éneke, amely Jason kalandját magasztalta, az Argo hajót

és a hősöknek azt a csoportját, amely Iolkosból indult és eljutott a Fekete-tengerhez, Helios fiának, Aietesnek országába, hogy elragadja a sárkánytól az aranygyapjút. Az Odyssea a bizonyágunk rá, hogy ez az elbeszélés valószínűleg »elbűvölte az embereket«. Ugyanígy mondtak éneket a két thebai háborúról, amelyekre az Ilias számos alkalommal céloz; ugyancsak éneket mondtak a kalydoni vadkan vadászatáról, Meleagros hőstetteiről és haláláról; végül pedig az egész trójai háborúról, amellyel az Iliason és Odysseán kívül a költői alkotások hosszú sora foglalkozik. Ebből a sok-sok költeményből csupán kettő maradt ránk, az a kettő, amelyet utoljára említettünk; mind a kettőt Homerosnak tulajdonítják. Nem tartozik ránk megvitatni azokat a kérdéseket, amelyek e két mestermű eredeti alakjára, vagy pedig Homeros szerzőségére vonatkoznak. Számunkra elegendő, hogy mind a kettő tükre annak a szellemi mozgalomnak, amely Aiolisban és Ioniában lezajlott a Kr. e. X—VIII. századok között. Homeros dicső nevét akadálytalanul használhatjuk, anélkül, hogy teljesen egyéni elnevezésnek értékelnők. Csak egy a fontos: kiemelni, hogy ezek a költemények új elemekkel gazdagították koruk szellemi és erkölcsi életét.

E költemények eredeti szépsége abban van, hogy mozgalmas képeket állítottak a közönség szeme elé. Ezeknek az egyszerű lelkeknek, amelyek szomjaztak a szép elbeszélésekre, sokkal többet adtak lenyűgöző kalandoknál; megtanították őket jobban megismerni az emberi természetet a maga sokféleségében. Megmutatták nekik mintegy eleven képben az érzelmek titkos játékát, a szenvedélyek viaskodását. A hosszú ideje híres és eszményített hősök itt felsőbbrendű embereknek tünnek fel, s lényegükben mégis hasonlítottak a többi emberekhez. A költő úgyszólván leleplezte hallgatóinak szeme előtt e lelkek titkát, izgalmaikat, cselekvéseik indítóokát, megsejtette velük gyakran azt, amit leplezgettek s gyakran azt is, amit önmaguk előtt is rejtegettek. Ezek a nagy emberek életre keltek, mindegyik a maga jellemével, megkülönböztető sajátágaival és gyengeségeivel. Achilles állt közöttük legelől, fölényesen, támadóan, felháborodottan; a költő élénk színekkel rajzolta, ifjúságának ösztönösségében, egyszer mint fékezhetetlen embert, máskor amint sír mint valami nagy gyerek anyja előtt;

előbb hajthatatlan haragjában, később földig sujtja barátjának halála; a legyőzött Hectorral kegyetlen, a könyörgő Priamos iránt nemeslelkű. Ezt az ellentétet élénk realizmussal domborítja ki a költemény, lenyűgöző módon idézi fel azokat a hatásokat, amelyek elhatározásainkat irányítják. És Achilles körül ott vannak társai, ellenfelei, ellenségei, csupa határozott vonásokkal jellemzett személyiség, mind más és más fajta emberi természet: Ajax a kemény harcos, aki erejében bizakodik, a kissé nyers erő típusa; a lángoló és heves Diomedes, a fölényes harcos, aki még az istenektől sem hátrál meg; Ulysses, valamennyi közt a legravasabb; egyetlen célja a közjó, kész minden nehéz vállalkozásra, bámulatosan tűri a megpróbáltatásokat, csupa dús szellem és jótanács; a másik oldalon a nemes Hector, aki szívből szereti övéit, vakmerő a harcmezőn s megrendítő végső küzdelmében és halálában. E hősi dráma szereplői bizonyára számos gondolatot s számos mély és új benyomást keltettek azokban a lelkekben, amelyek még nem igen voltak hozzászokva, hogy az embert a megfigyelés tárgyának tekintsék.

Egyébként e költemények cselekménye is gondolatokat ébreszt. Az Ilias az achájok és a trójaiak háborúját mutatja be. Ez nem hódító háború; oka a jog megsértése. Paris trójai herceg elrabolt egy acháji nőt, Helenát, Menelaos spártai király feleségét. Az acháji fejedelmek szövetkeztek Menelaos fivére, Agamemnon vezetése alatt, mert ő volt a leghatalmasabb köztük és fegyveresen ostrom alá vették Tróját. Követelték Helena és kincsei kiadatását. Priamos trójai király, fia, Paris befolyására, visszautasítja a követeléseket. Ezek az előzmények. Paris cselekedete adalék az akkori erkölcsökhöz. Mutatja, hogy a rablást és fosztogatást nem hivatásos rablók, hanem kalandor fejedelmek űzték, azonban ez egyáltalán nem hozott becsstelenséget sem családjukra, sem népükre. Azt is mutatja, mily törvényes bosszú zúdul annak fejére, aki ilyesmit cselekszik. Egyébként itt a rablás a vendégjog megsértésével párosul, mert Paris vendéglátó házigazdájának feleségét csábítja és rabolja el. Tulajdonképpen még tulajdon hozzátartozói is elítélik. Ő felelős országa szerencsétlenségéért és bátorságával sem teheti jóvá azt a bajt, amit okozott. A költő úgy jellemzi, hogy ezzel tulajdonképpen közvetve lesújtó ítéletet mond

róla hallgatói előtt. E tekintetben különben számba kell venni azokat a költeményeket is, amelyek a háború folytatását beszélik el. Parist megölték, Priamost és házanépét felkoncolták, Tróját porig égették. Így bűnhődött a hitszegés.

Ebből a költeményből más és még szembetűnőbb erkölcsi tanulság is árad. A költemény bőven festi a szenvedélyeket és hatásosan mutatja meg gyászos következményeiket. Agamemnon, akit felingerelt Achilles jogos követelése, felháborodik és súlyosan megsérti a hőst. Kevéssel utóbb látjuk, amint megalázkodik és engeszteli azt, akit így megbántott; elvégre csak Achilles tudja megmenteni hadseregét. Azonban Achilles haragjában visszautasítja a méltányos jóvátételt. Megmakacsolja magát ebben a dühös pózban, amely pedig most már nem jogos. Ez a visszautasítás lesz az oka legjobb barátja, Patroklos halálának. Ő maga is áldozata lesz szenvedélyes természetének.

Ezenfelül rengeteg az olyan jelenet, amelyből mély részvét árad a gyengék iránt, éppen azok iránt, akikkel a végzet kegyetlenül bánt. Hector elhagyja néhány pillanatra a csatateret és visszatér Trójába. Ott találkozik feleségével, Andromacheval; vele jön a dajka, aki karjaiban tartja egyetlen gyermeküket, Astyanaxot. Hector elbúcsúzik tőlük, hogy visszamenjen a harcba; lelkét a halál előérzete gyötri; mindegy, nincs joga kivonnia magát a veszedelemből. Andromache hiába könyörög, hiába sír; Hector szíve mélyéig megrendülten kitépi magát felesége karjaiból, de előbb gyengéden megcsókolja fiát, akit soha többé nem fog látni s imádkozik az istenekhez, hogy a gyermek egyszer majd legyen époly dicső, mint apja volt. Amott távolabb Priamos és Hekuba és megint csak Andromache a vár magas faláról szemléli a harcot, amelyben Hector elesik Achilles csapásai alatt és szemléli a legyőzött hős holttestének meggyalázását; szorongásuk és szenvedésük rajza páratlanul megrendítő. A cselekmény végét Hector temetése jelzi: anyja Hekuba, özvegye Andromache és sógornője Helene, sorra elsiratják máglyája mellett. Így e harci erényeket magasztaló költeménynek egyik része — és elmondhatjuk, hogy egyik igen fontos és igen szép része — csupa érzelmesség. Ezen a réven a görög léleknek egyik igen nemes vonása

tűnik fel ebben a műben ; kétségtelen, hogy ez is hozzájárult a görög lélek egyik legszebb természetes hajlamának kifejlődéséhez.

Az Odyssea korántsem oly drámai, mint az Ilias s mégis bámulatraméltó költemény. Az előtérben egyetlen ember áll, Ulysses és benne úgyszólván egyetlen érzelem : a szenvedélyes ragaszkodás a házi tűzhelyhez ; gondolata a tízévi kényszerű távollét alatt szüntelenül visszaszáll oda ; mikor pedig visszatalált ehhez a tűzhelyhez, ravaszsággal és erővel újra meg kell hódítania. Akaratlan vándorlási alkalmat adnak hosszú kalandos elbeszélésekre, csodálatos történetekre, amelyekben már nem lehet megkülönböztetni, hogy mi a képzelet szabad és szeszélyes csapongásának műve és miben rejlik esetleg valami eltorzított valóság. Úgy látszik, hogy a hős útirányát az elbeszélő a maga kénye-kedve szerint választotta meg. Különböző eredetű legendákat fűz egybe, amelyeknek egyik része nem jellegzetesen görög. Azokon a földeken, amelyeket a költő leír, szerinte Ulysses előtt még soha nem jártak emberek. Lakóik óriások, vagy vadak, vagy kiváltságos népek, vagy istenek ; valóságos tündérvilág, amely alkalmas volt arra, hogy elbűvölje ezt a közönséget, hiszen még rengeteg volt benne a gyermekes hiszékenység. Az ismeretlen csodálatos varázssal hatott erre a közönségre. Ez még nem törődött a kritikával ; elegendő volt, hogy a költő valószínűsíteni tudja a valószínűtlent ; már pedig ebben éppen kiváló volt, annyira, hogy még ma is rabul ejt bennünket meséinek csillogó bája.

Egyébként ha Ulysses kalandjai csodálatosak, jellege, amellyel a költő felruházza, különösképpen igaz és vonzó. A költő mintegy típusát alkotta meg benne a miletosi, vagy phokisi görög tengerésznek ; valószínűleg ilyen volt ez a tengerész az első távoli felfedező utak idején. Látjuk társaival együtt a meglehetősen gyenge hajókon, amelyek bizony alig-alig bírják ki a tenger viharait. Ulysses a part mellett hajózik és a hegyfokok mögött keres védelmet ; ha kedvező a szél, kifeszíti egyetlen vitorláját ; ellenkező esetben nagy ügyelbajjal halad előre evezői segítségével ; csak nappal hajózik, mert fél, hogy a sötétben eltéveszti az utat ; ha leszáll az éjszaka, partra húzza hajóját. Mivel tudja és előre

látja a rá váró veszedelmeket, mindent megtesz, hogy elkerülje azokat; de ha előrelátása csődöt mond, akkor bátorsága és lélekjelenléte segíti ki. Mikor ismeretlen partra vetődik, valamiképpen elrejtí hajóját, óvatosan halad előre és közben kémleli a vidéket; bizalmatlankodik, figyel, kész harcolni vagy menekülni. Mindenütt felismerjük benne a vezért, akiben megvan a parancsnok minden jótulajdonsága, felismerjük a férfiút, aki felelős a közösség jólétéért, aki mindenre gondol, akinek bátorsága sohasem lankad, és akinek ravasz esze sohasem mond csődöt.

Egészen más a költemény második fele, bár Odysseus ebben is ugyanaz marad. Távollétében felesége, Penelope és fia, Telemachos, keservesen szenvednek a hosszú várakozásban. Ithaka népe már nem is hisz visszatérésében. Az ország és a szomszéd országok fiatal urai megkörmökezik az elragadó és páratlanul eszes asszonyt, akit már özvegynek tartanak; mivel pedig az asszony hű a távollévőhöz és visszautasítja ajánlataikat, a kérők erőszakkal befészkelik magukat Ulysses házába, szemtelenül viselkednek, mintha ők volnának az urak, tékozzák vagyonát, a fiatal Telemachos pedig, akit megfélemlítenek, érzi gyengeségét és sem elkergetni, sem megfélekezni nem meri őket. Ulysses mégis visszatér, de egyedül tér vissza; minden embere elpusztult. Hogyan szálljon szembe ennyi ellenséggel? Koldusnak öltözik, megfigyeli ellenségeit, megnyer magának titokban két hű szolgát, felfedi magát fia előtt és előkészíti a meglepetést, amely alkalmat ad neki a bosszúra. Ennek az előkészületnek elbeszélése mindenekelőtt elvezet bennünket Ulysses tanyájára és bájos jelenetek során megismertet öreg és hűséges szolgájával, Eumaiossal a disznópásztorral, egyúttal pedig mintaszerű gazdálkodásával. Aztán elvezet a költő a városi palotába, ahol epizódok során keresztül leperreg előttünk a házi élet sok-sok jelene s mindenekfelett tanui vagyunk a kérők pimaszkodásának. Ezeket a békés jeleneteket hirtelen nyomon követi a bosszúrettenetes drámája s utána Ulysses és Penelope megrendítő találkozása.

Mint az Ilias, az Odyssea is bizonyára kezdettől fogva bámulatot és sikert vívott ki, nem csupán költői szépségével és az elbeszélte események érdekességével,

hanem erkölcsi értékeivel is. Példázta a szemtelenség és az erőszakosság igazságos büntetését; bemutatta egy ház drámáját, ahol a családi erények virulnak, megérezte, hogy a jog szolgálata fölötté áll az isteni és emberi törvények ellen lázadó vakmerőségnek. Ulyssesben mindenekfelett a bölcs és erélyes férfi típusát magasztalja, aki minden körülmények között latbaveti a szellem minden erejét; elhatározásaiban szilárd, csodálatos bátorság a fegyvere minden veszedelemben és úgyszólván kierőszakolja a sikert, az istenek késedelmes pártfogását, akiket ritka tulajdonságai kényszerítenek arra, hogy segítsenek rajta.

Nem ismerjük eléggé e kor többi epikus költeményét s így nem ítéldhetjük meg, mennyiben voltak fontosak és hatásosak a műveltség haladása szempontjából. De nem kétséges, hogy ugyancsak részük volt a hősök e világának kialakításában, amelyben Görögország hosszú ideig igen szívesen ismerte fel a maga eszményített képét. De az Ilias és Odyssea a maga értékeinél fogva bizonyára már korán kivált ebből a vegyes együttesből, és páratlan jelentőségre tett szert. Ez a két hősköltemény Ióniában keletkezett, azonban az énekmondók városról-városra vitték és így valósággal az egész görög nép nevelőivé váltak. Eleven forrásaivá lettek minden műfajnak, tisztelt és úgyszólván szent gyűjteménnyé, — amelyben példákat és elveket kerestek, — a moralisták gondolatainak kincsesbányájává és gyakran tekintéllyé a politikai küzdelmekben.

5. Más költői műfajok.

Az epikus költészet, meghatározása szerint, személytelen költészet. Az elbeszélő eltűnik személyei mögött; úgy ír, hogy csak személyei beszélnek és cselekednek; ő maga csak kivételesen lép fel, hogy segítségéül hívja a múzsát, aki ihleti. Ennek az az oka, hogy ez a költészet egyesegyedül a multtal foglalkozik; ebbe semmit sem szabad belekeverni a jelenből. Éppen ezért nem elégithette ki azt a társadalmat, amelyben a napi kérdések egyre jobban fölébük kerekedtek a mult eseményeinek. Már pedig az a társadalom, amely a VII. század

táján ázsiai Görögország városaiban kialakult, pontosan ilyen volt. Ezekben a városokban már nem azok a nemes családok uralkodtak, amelyek a hagyományok szerint éltek és azokban örömet találtak. A pártvezéreknek, a meggazdagodott kereskedőknek, a kalandor hajósoknak, azoknak, akik az élvezeteket szerették, a költészet olyan műfajaira volt szükségük, amelyek jobban illettek sajátos gondolataikhoz, ízlésükhöz és szenvedélyeikhez.

Egyik ilyen műfaj volt az elégia. Szerkezetét tekintve még meglehetősen közel áll a hőskölteményhez, de szelleme határozottan megkülönbözteti amattól. Ez afféle verses szónoklat volt, amellyel a költő barátai körében szabadon és bizalmasan foglalkozik mindenféle időszerű kérdéssel. Háború idején az elégia a háborúról beszél. Egy efezusi költőnek, Kallinosnak néhány töredéke bevezet bennünket a görög Ázsia nyugtalanságaiba akkor, amikor ezt a görögséget a VII. század elején a barbár treres vagy kimeriosok hirtelen betörése fenyegette. Toborzó ez, lángoló buzdítás a fenyegetett haza védelmére. Még benne liheg az epepea harci szelleme; de már nem az ősök vállalkozásairól van szó; a költő a jelen veszedelmét idézi és könyörög honfitársainak, hogy szálljanak szembe vele. Fél századdal később Lydia felől közeleg a veszedelem. A kolophoni Mimnermos ugyan- ebben a műfajban tesz bizonyosságot arról az ellenállásról, amelynek során szembeszálltak Gyges király nagyravágyó kísérleteivel. De jellemzi az időt és a környezetet, hogy az a költő, aki magasztalja a haza egyik legjobb védelmezőjének kiválóságát, egyike az elsőknek, akik az elégiát a szerelem szolgálatába állították s csengő és bánatos versekben panaszkodtak az ifjúság gyors tűnése miatt. Ez a költészet jelzi az elmélkedő hajlam ébredését; a költő töpreng és szívesen moralizál még akkor is, ha örömeiről beszél. Megtaláljuk ezt később Athénben, ahová éppen Ioniából jutott el.

Ennek a néha lángoló, néha érzелgős költészetnek, amely mégis megtartott valamit az epepea emelkedett hangjából, szöges ellentéte a szatirikus műfaj, amely körülbelül éppen ebben az időben hirtelen tűnik fel egy páratlanul tehetséges költő, a parosi Archilochos révén. Ez a költészet ennek a könyörtelen és szenvedélyes gúnyolódónak a kezében mindjárt irtózatossá és gyilkossá fegyverré

vált. Nem törődött a következményekkel, eleven verseiben, amelyek szúrtak mint a nyíl, mindent meg mert mondani: elmondta a bántalmakat, elmondta dühös haragját, és csodálatosan mondta el. Ösztönös költő volt, de tökéletes művész, aki az erőt hajlékonysággal, az érzékenységet haraggal párosította, visszhangos mesterműveket alkotott, megtöltötte hatalmas egyéniségével és ezekben az alkalmi gúnyiratokban mégis maradandót tudott alkotni. Valóban, nem csupán csodálatos nyelven fejezte ki az emberiség bizonyos örök szenvedélyeit, hanem élénk szelleme könnyedén keverte a gúny csípős élénkségébe a finom megfigyeléseket és a megragadó gondolatokat. Mesteri módon használta a közmondást, a példázatot, a mesét. Lendülete kifogyhatatlan volt és ebben az áradó teremtő erőben életfilozófia lüktetett.

Ez a példa és ez a siker ösztönzést adott. A szatirikus szellem polgárjogot nyert a görög társadalomban. Nem kell bővebben szólnunk Archilochos követőiről, amorgosi Semonidesről és ephesosi Hipponaxról. De hangsúlyoznunk kell, hogy ezzel a költői műfajjal a közszellem új vonása jelentkezik. Kétségtelen, hogy a szarkazmus, a kihívó fölényeskedés, a költő egyéni cselekedete; azonban a közönség, amely mulat rajta, éppen ezzel felbátorítja; egyáltalán nem utasítja vissza energikusan ezeket a túlzó támadásokat, amelyek nem kímélik sem a férfiak becsületét, sem a nők méltóságát. A rosszmájúság fölébe kerekedik az illendőség érzésének. A közvélemény annyira kedvez ennek a rossznyelvűségnek, hogy még a rágalmat is elnézi. Így szinte szemünk láttára keletkezik az a hajlam, amely még az V. századi Athénben is jelentkezik és amely nélkül Kratinos és Aristophanes komédiája nem lett volna lehetséges.

Ezekre az ioniai műalkotásokra az eol görögség a VII. század vége felé épp ilyen ragyogó költői felfedezésekkel felelt. Ez volt az az idő, amikor Lesbos szigetén megszületett a dalköltészet bensőséges és bájos műfaja, az óda, amelynek szerkezete egyszerű és szellemes és finoman alkalmazkodik az egyéni érzelmek kifejezéséhez. Ez a műfaj tette híressé a mitylenei Alkaios és a lesbosi Sapho nevét. Mind a kettő hazájának tájszólását használta; mind a kettő hasonló, majdnem azonos vers-

formát talált fel, amelyet igen bájosan tudtak fonni-keverní; rövid versszakokat alkottak, amelyek egy költemény keretében mind hasonlítottak egymáshoz. Igen egyszerű volt a dallamuk is, amelyet a *barbitos* nevű lanttal kísérték és ez néha finom báj, néha pedig kellemes elevenséget kölcsönzött ezeknek a versszakoknak. Költeményeikből csak csekély számú töredékek maradtak ránk, de ezek a morzsák annál becsesebbek, mert segítségével el tudjuk képzelni ezt a ragyogó és néha zűrzavaros életet, amely az élvezet, a művészetek és az utazás közt oszlott meg s amelyet csak a pártvillongások zavartak meg. Kétségtelen, hogy Alkaios egy baráti kör számára írta szerelmi dalait és háborús énekeit; ez a kör, mint ő maga is, a mitylenei oligarcha-párthoz tartozott; ezek előtt adta elő műveit. Néhanapján bájosan és tüzesen megénekelte szerelmeseinek szépségét; néha arisztokrata szenvedélyének tüzeiben gyűlöletével és megvetésével borította el egy Melanchrost vagy Myrsiost, a néppárt vezéreit, vagy a város tirannusait és boszszúálló lázadásra tüzelte barátait. Kortársa, Sapho, fiatal leányok és fiatal asszonyok társaságába vezet bennünket; ezek, mint ő maga is, a költészet és a zene művelésének szentelték életüket. Ezek között, mint szenvedélyes barátnő, változatos dalaiban, különösen nászénekeiben árasztotta ki lángoló és féltékeny szerelmét, égő lelkének minden rezzenését; szelleme örök szépséggel ruházta fel e verseket. Elmondhatjuk, hogy az emberi lélek néhány legerősebb érzelme sohasem zendült meg dallamosabban, mint ennek a két vetélytárs lírikusnak verseiben. Az ami költészetükből megmaradt, mutatja, mennyivel finomabb s hogy úgy mondjuk mennyivel remegőbb lett az érzékenység ebben a korban, ebben a felsőbbrendű társadalomban és mily nagy szellemi finomsággal párosult.

6. A filozófia és a tudomány.

Azonban az ioniai műveltség általános haladását még világosabban tanúsítja a filozófia és természettudományok megindulása. Homeros kortársai a világegyetemet valóságos gyermekek módjára fogták fel. Élénken hatottak rájuk a természet nagy tüneményei és felsőbb

lényeknek tulajdonították azoknak az erőknek egyensúlyát vagy összeütközését, amelyek félelmet vagy megdöbbenést keltettek bennük. A világegyetemet istenekkel népesítették be, akiket úgy képzeltek el, hogy szentvédelyeiknél fogva emberek, de hatalmuknál fogva emberfelettiek. Hozzászórtak a csodához s eszükbe sem jutott, hogy megvizsgálják és vitatkozzanak rajta. Mégis lassankint némely úttörő elme kezdett gondolkozni a dolgokon, és ez a szellemi mozgalom először éppen Ióniában jelentkezett. Miletos, a nagy kereskedőváros, összeköttetésben volt Chaldeával és Egyiptommal, fővárosa volt számos gyarmatnak s egyike azoknak a városoknak, ahol a legtöbb újfajta ismeret felhalmozódott; Miletosnak lett a hivatása, hogy kezébe vegye a kezdeményezést.

A VII. század vége felé Thales személyében a természetvizsgálat új módszere jelentkezett. Ez a mérnök, csillagász, matematikus és államférfi azzal szerezte legnagyobb dicsőséget, hogy egyengette az utat a dolgok keletkezésének és a természet életének észszerű magyarázatához. Ő volt az első, aki világosan meglátta, hogy a világ keletkezése egészen más valami, nem theogonia és ezt ki is merte mondani. Azonban nem tudjuk, hogy pontosan milyen formában. Annyi bizonyos, hogy a jellegzetesen hellén egyszerűsítési ösztön hatása alatt feltételezett egy anyagot, amelynek változásai teremtették meg és teremtik újjá még most is szerinte a dolgok sokféleségét. Némely, igaz hogy meglehetősen tökéletlen, megfigyelés azt a gondolatot keltette benne, hogy ez az anyag a víz. Meg kell vallanunk: magában véve meglehetősen durva elképzelés, azonban rendkívül érdekes kísérlet és kiváltképpen alkalmas arra, hogy fölébressze a kutatás szellemét.

Ez a mozgalom, miután gyökeret vert, természetesen átöröklődött az utódokra. Két másik miletosi filozófus, előbb Anaximandros, utána Anaximenes, folytatta Thales kutatásait; egymásután más magyarázatokkal próbálkoztak, amelyeket valószínűbbeknek tartottak; jellemző példája ez a görög szellem elevenségének, amely egyre többet foglalkozott az eszmék bírálatával és a megismerés keresésével. Anaximandrost nem elégítette ki az a szerep, amelyet Thales a víznek tulajdonított s minden létező végső okának inkább valami végtelen és határtalan

s ennél fogva alaktalan anyagot képzelt, amely éppen ezért sokkal alkalmasabb arra, hogy pusztán a mozgás hatására felvegye mindazokat az alakokat, amelyeket a természet elénk tár. Ebben a szándékosan bizonytalan elképzelésben megfigyelhetjük azt a gondolatot, hogy a szervetlen örökösén átalakul szervessé. Egyáltalán nem meglepő, hogy ugyanez a gondolkodó olyan természeti megfigyeléseket végzett, amelyek a transformizmusához hasonló nézetekre vezették. Anaximenész talán nem annyira megfigyelő volt, mint inkább ösztönös fizikus, és ennél fogva jobban ragaszkodik egy őanyag ismeretéhez, amely érzékeinkkel észrevehető; az volt a véleménye, hogy ez az anyag a levegő, amely, mivel tetszés szerint formálható, nézete szerint mindenre alkalmas. Szerinte a világegyetem egész élete átalakulásokból áll: a levegő szüntelenül átalakul, még pedig úgy, hogy összehúzóódik vagy megritkul. Mindenesetre megvolt az az érdeke, hogy ráirányította a figyelmet a sűrűsödés és a tágulás jelenségeinek fontosságára.

Bármennyire eltérő nézetet vallott egyenként a három miletosi filozófus, mégis elmondhatjuk, hogy alapján véve mind a hárman ugyanabban a körben forogtak. Mind a hárman azt gondolták, hogy az anyag bizonyos változások során át végül is határozott alakokban állapodik meg. Ennek az állításnak a VI. század vége felé merészen ellentmondott ephesosi Herakleitos, ennek az időnek leghatalmasabb szelleme. Szakított az általánosan elfogadott véleménnyel és azt állította, hogy a létezés nem egyéb, mint szüntelen alakulás. A valóságot tehát úgy fogta fel, mint a múló állapotok egymásutánját, amelyekben az értelem szakadatlan hullámmást fedez fel. A dolgoknak ebben az örökös rohanásában mégis különös szerepet tulajdonított a tűznek. Kétségtelenül a tüzet tartotta annak az erőnek, amely a kezdetét és végét jelenti azoknak az időszakoknak, amelyeket ő ebben a végtelen folytonosságban megkülönböztetett. Vajjon nem valami homályos megsejtés-e ez a modern tudománynak, amely a hőben az energia egyik formáját ismerte meg? Ezeket a mélyenszántó nézeteket dogmatikus véleményekben fejezte ki, amelyek tömörek és homályosak mint a jóslatok, pontosságukkal gyakran zavarba ejtenek és félig költői stílusuk fölényességével mindig

megragadók. Az, ami megmaradt belőlük napjainkig, az antik gondolat legszebb emlékei közé tartozik.

Mi maradt meg ezekből a spekulációkból? Határozottan kevés bizonyosság. De csodálni kell bennük ezeknek az embereknek vakmerő kíváncsiságát, akik elsőkül merték felszabadítani magukat a mítoszok alól és megértették, hogy a tudomány jövője a természet tanulmányozásában van és a szellem szabad erőfeszítésében, hogy megmagyarázza a jelenségeket. »Nekik köszönhetjük, — mondja igen helyesen egy kutató, — a természettudomány fogalmát, amely végül is az egész világot a maga kutatásai körébe vonta.«

Meg kell még említenünk itt miletosi Hekataios nevét és művét; Ioniában a VI. század második felében a földrajzi tudományokat művelte. *Periplus* (Hajózás) című munkájában sűrű utazásai alapján összeállította, kiegészítette és megvizsgálta az elszórt földrajzi adatokat, különösen a Földközi-tenger medencéjének nyugati felére vonatkozólag. *Genealogika* című történeti munkája ezzel az érdekes nyilatkozattal kezdődik: »Azt írom ebben a könyvben, amit igaznak tartok; mert a görögöknek számos történeti elbeszélésük van, azonban ezek nézetem szerint nevetségesek.« Hogy genealogiája mennyiben igazolta ezt a bevezető vallomását a történeti igazságról, ma már nagyon nehéz megítélni, mert munkáját csak, néhány töredékből vagy mások bizonyosságából ismerjük. Mindenesetre ez a nyilatkozat legalább is bizonyos kritikai szellem mellett tanuskodik s egyúttal dicséretes szándékot árul el. Hekataios, az érdemes író, egyébként, Anaximennel együtt irodalmi magaslatra emelte az ión prózát.

7. Iónia szerepe.

Mindez eléggé mutatja, hogy Iónia költői és gondolkodói révén milyen nagy szerephez jutott a görög művelődés fejlődésében. Később majd látni fogjuk, hány különféle formában gyakorolt hatást a tulajdonképpen Görögországra. De nyilvánvaló, hogy ez a művelődés nem Ázsiában érte el fejlődésének csúcspontját. A kivándoroltak Görögországa csak szegélye volt a hellén világnak. Idegen fajok szomszédságában élt, sok hasznót húzott a

velük való érintkezésből, de nem tudott mindig kellőképpen védekezni a ránézve káros befolyásoktól. A lydiaiakkal folytatott kereskedelme megtörte erejét, később pedig megsemmisítette függetlenségét. Mikor Perzsia leigázta Lydiát, könnyű volt neki hatalma alá hajtani a parti görög városokat is. A méd háborúban aratott győzelmek is csak rövid időre szabadíthatták fel őket és akkor sem teljesen. Ha a görög faj csak arra a keskeny földsávra szorítkozott volna, amelyet az anatóliai fennsík tövében elfoglalt, majdnem bizonyos, hogy lassankint elnyelték volna a többi népek és eltűnt volna. A görög faj ereje a kontinensen volt, a tulajdonképpeni Görögországban. Igaz, hogy ott a dór vándorlás nagy zűrzavart támasztott, amelyről fentebb már szóltunk. Ez bizonyos elmaradottságot jelentett az új államokra nézve, amelyek belőle keletkeztek. Mindazonáltal ezekből lett az életerős törzse annak a hatalmas fának, amelynek Iónia csak egyik ága volt. Most tehát ezekhez kell visszatérnünk, hogy beszámoljunk arról a haladásról, amely területükön végbement.

A DÓR VÁNDORLÁS KÖVETKEZMÉNYEI AZ ANYA-
ORSZÁGBAN.*1. Szicília és Itália gyarmatosítása.*

A dór vándorlás a tulajdonképpeni Görögországban hosszantartó megrendülést okozott. A XI. század elejétől a IX. század végéig, mintegy 300 éven át, az egész országban olyan zűrzavar uralkodott, amelyet még a történelem is csak hiányosan tud megvilágítani. Háború a betörők és a föld régi urai közt, háború az új államok közt, amelyek igyekeztek megalakulni és folyton súrlódtak egymással. Az ilyen korszak nem igen volt alkalmas a civilizáció fejlődésére; inkább azzal fenyegette, hogy teljesen megsemmisíti; mindenesetre hátráltatta. Azt, ami a legjobb volt ebben a fenekestül felforgatott acháji világban, átmentették Ázsiába és amint láttuk, a görög nemzet bizonyos fokig ott állt újra talpra, ott őrizte meg, sőt fejlesztette ki ragyogó tulajdonságait. Európában hosszú időre volt szüksége, hogy életre ismét a régi mederbe térjen vissza; a VIII. század közepe táján mutatkoznak az újjászületés jelei, csak ebben az időben tűnik fel termékenyítő, alkotó, a haladást szolgáló tevékenysége.

Ennek a megújuló életnek első és legfontosabb jelentkezése a gyarmati terjeszkedés volt, amely meglehetősen rövid idő alatt nagymértékben kiterjesztette a görög világ határait. Igaz, hogy — legalább részben — azoknak a forradalmaknak eredménye volt ez, amelyek igen gyakran dúlták a városokat és a lakosság bizonyos részeinek kivándorlását okozták; ez azonban csak az egyik, még pedig

alkalmi ok volt. A legfontosabb oka kétségtelenül a népesség meggyarapodása és ezzel együtt az a kalandos szellem volt, amely a nemzet egy részét eltöltötte. Az a mozgalom, amely az előző korszak vándorlásait előidézte, most új alakban folytatódott. A teljes törzsek többé-kevésbé rendszertelen helyváltoztatása helyébe most szervezett vállalkozások léptek. Csoportok tömörültek egy-egy főnök körül, akiben bizalmuk volt. Megkérdezték a jóshelyet, többnyire Delphit, az helyeselte a vállalkozást, gyakran még a legkedvezőbb helyét is kijelölte a település számára és ha életrevalónak találta, biztatta is őket. Az efféle biztató ígéretekre újabb és újabb kalandorok csatlakoztak; valóságos kis hadsereg keletkezett, asszonyokkal és gyermekekkel; felszerelték magukat, ahogy csak lehetett s elindultak nyugatra vagy keletre, hogy barbár földön új várost alapítsanak. Így alapította a VIII. századtól fogva Korinthos az Adriai-tenger partjain, Leukasban, Anaktorionban Ambrakiában azokat a telepeket, amelyek hamarosan eszközök lettek számára, hogy kereskedelmét kiterjeszthesse. Elfoglalja Korkyra szigetét, és várost alapít rajta, amely egyre nő és lassankint vetélytársává és ellenségévé válik; egyelőre biztosítja hajóinak útját Itália felé. Sziciliában megveti lábát Szirakuzában; nem telik bele száz év és a hatalmas sziget és Itália déli partvidéke megtelik görög telepekkel. Chalkis, Achaia, Lokris, elküldik ide gyarmatosaikat; és egymásután keletkeznek a jövő városai, amelyek maguk is újabb gyarmatokat alapítanak; Sziciliában Naxos, Agrigentum, Gela, Catania, Megara Hyblaea; Itáliában Tarentum, Metapontus, Sybaris, Rhegion és távolabb Cumæ, Elea, Neapolis, nem is szólván a phokisiak gyarmatáról Massiliáról (Marseille), amelyet Galliában alapítottak a Rhône torkolatánál; maga Massilia is számos újabb városnak anyja lett. Ugyanebben az időben hasonló mozgalom folyik le keleti irányban. Chalkis elfoglalja a thrákiai félszigetet és egész sor gyarmatot alapít ottan, amelyekről ez a vidék a Chalkidiké nevet kapta. A Bosporos partjain Megara megalapítja Chalkedont, Perinthost, Byzantiont, amely ezentúl a tengerszoros ura lesz. Végre Athén a VI. században megveti lábát a thrákiai Chersonesosban. Így a keleti partvidékeken a tulajdonképpeni Görögország gyarmatosítása találkozott az ázsiai görög városok gyarmatosításá-

val, amelyről fentebb beszéltünk. Semmiből sem nyerünk világosabb képet Görögország hatalmas élniakarásáról a VIII. és a VI. század között, mint ebből a csodálatos fel lendülésből, amely egyszerre kifejlesztette kereskedelmét és művelődését. Amint így mindenfelől behatolt az elmaradottabb népekhez, átítatta őket szellemével, egyúttal pedig hasznothajtó összeköttetésbe lépett velük. Görögország számára ezek a távoli telepek a művelődés újabb gócpontjaivá lettek, amelyeknek fontosságát még ismételtelen lesz alkalmunk hangoztatni.

Később majd részletesebben ki kell fejtenünk, hogy a görög filozófia mit köszönhet ennek a keleti Görögországnak, de már most hangsúlyoznunk kell, hogy a költészetnek is új műfaját termette meg. Valóban, a sziciliai Himerában a VI. század elején a dór Stesichoros lángelméje olyan műfajt teremtett, amely úgyszólván átmenet a lyrizmus és az epepea között. A hőskölteményből, különösen pedig a Hesiodosznak tulajdonított elbeszélésekből átvette a hősök legendáit és ezekből merítette karkölteményeinek tárgyát. Nagyon kevés maradt ezekből ránk, de a régiek bizonyossága alapján kétségtelen, hogy ez a sziciliai görög valóban nagy költő volt. És sikere világosan bizonyítja, hogy a gondolat és a képzelet szép alkotásait éppen úgy élvezték a gyarmatokon, mint magában Görögországban.

Sziciliában épúgy, mint Itáliában, a Görögországból jött gyarmatosok nem csupán elfoglalták a part bizonyos pontjait, hanem az új városok körüli területeket is meghódították és legtöbbször az ország régi lakosaival műveltették, akik így alantasabb helyzetbe kerültek. Eleinte a nagybirtokosok arisztokráciája tartotta kezében a hatalmat az új földön. Ha bizonyos ideig egyes államokban királyok is voltak, hatalmukat csakhamar megnyirbálták vagy egészen elvették ezek az oligarcha hatalmasságok. Azonban a tengeri kereskedelem rendkívül gyors fejlődése hamarosan új életformákat teremtett. Látjuk, amint az előkelő családok körül kialakulnak a kereskedők, a tengerészek, a halászok, a művészek, a munkások egyre szaporodó rétegei, amelyek nem szívesen viselték a nagybirtokosok igáját. Ezt a fejlődést az arisztokrácia néhány nagyravágyó tagja arra használta fel, hogy fellántsza az elégedetleneket, élükre álljon és erővel elfoglalja a hatalmat.

LEÁNYOK A KÚTNÁL

Feketealakos váza a Kr. e. VI. század második feléből

(*Paris, Louvre*)

Igy keletkezett az a kormányforma, amelyet a görögök tyrannusnak neveztek, s amely szerintük nem volt egyéb, mint az abszolút hatalom összpontosítása egy ember kezében, bármilyen volt is egyébként ennek a jelleme. A VI. században majdnem minden nyugati görög gyarmat átszenvedte az efféle forradalmat; majdnem mindegyiknek tyrannus volt a feje; a legtöbb hamarosan letűnt, némelyik viszont eléggé ügyes, vagy eléggé szerencsés volt ahhoz, hogy hatalmát és címét örökségül hagyhatta gyermekeire. Némelyikről, talán kissé túlzottan, az a hagyomány maradt, hogy nagyon kegyetlen volt, mint a hírhedt Phalaris, Agrigentum tyrannusa. Mások mint hadvezérek értékes szolgálatokat teljesítettek azokban a harcokban, amelyeket honfitársaik folytattak a karthágóiakkal Sziciliában, és az itáliai törzsekkel Nagy-Görögországban (Magna Graecia). Egyébként maguk a görög városok is meghasonlottak egymással, érdekeik és szenvedéseik miatt, amelyek gyakran testvérharcokba sodorták őket. Ezek az összeütközések fűtötték a tábornokok nagyravágását: nem egy tyrannus a győztes hadsereg vezéreiből került ki. Mindenesetre voltak városok, amelyek meg tudtak menekülni a tyrannustól, vagy megbuktatták és bölcs alkotmányos uralmat teremtettek. Az itáliai lokrisiak törvényhozója Zaleukos volt, a VI. században, Catania népét pedig ugyanabban az időben a híres Charondas kormányozta. Törvényeiket már nem ismerjük; de semmi okunk sincs kétségbevonni, azokat a magasztalásokat, amelyekkel az ókoriak ezeket a törvényeket emlegetik. Ez a nyugati Görögország törvényeivel, épúgy, mint költészetével, filozófiájával és művészetével, nagyban hozzájárult a hellén művelődés közös munkájához.

2. Változások az anyaországban.

Térjünk most vissza az anyaországra és lássuk az ott bekövetkezett változásokat, legalább is azokat, amelyek később komoly következményekkel jártak.

Mindenekelőtt észrevevessük, hogy a számos laza acháji fejedelemség helyébe ha nem is a szó modern értelmében vett államok, de legalább is törzsek csoportjai vagy városállamok léptek, amelyek aztán ezentúl nem módosul-

tak jelentékenyen. Jellemzi őket, hogy mindegyik kollektív nevet visel, amely csak őt illeti meg és amely tanúsítja, hogy a csoport minden tagja vallja a közös eredetet. Egyébként e csoportosulások közül kevésnek sikerült igazi politikai egységekre vergődni; az V. században s még a IV. században sem igen volt több mint Attika és Lakonia, később Boiotia és átmenetileg Thessalia, amelyek valóban egységes állam benyomását keltik. Görögország többi részeiben ezek a kollektív nevek a valóságban tulajdonképpen csak városi egységeket jeleznek, amelyek mind külön kis közösségeket alkotnak, mindegyik szűk területen telepedett meg és görcsösen ragaszkodik autonómiájához. Csak ritkán van közöttük szövetségi kötelék s ennek hiányában csak a rokonság érzése kapcsolja össze őket; ezt a rokonságot bizonyítja a tájszólás és a történeti vagy mondai emléktanyag; néha helyi kultusz is van, amelyen valamennyien résztvesznek; néha megvan a közös érdekek tudata is, de csak átmenetileg. A valóságban mindez nem akadályozza meg az egyes államokat abban, hogy ne harcoljanak egymás ellen, ne igyekezzenek leigázni egymást és ebből a célból idegen államokkal is szövetkezni. Ilyen körülmények közt ezeknek a nagyobbbrészt látszat-államoknak egysége is csak látszólagos volt és a körülmények szerint tágulhatott vagy szűkülhetett. Valamennyien zsákmányai annak, aki pillanatnyilag hatalmasabb. Ezekhez az ősi különbségekhez járul a politikai széthúzás, ami még jobban hangsúlyozza az egyes államok különállását. Ebből aztán oly sokféleség származik, amely sokáig útjában áll a görög civilizáció egységének és ezt a művelődést majd csak akkor gazdagítja, amikor fokról-fokra beleolvad az uralomra jutott államformába.

A városi élet fejlődése a másik jellemző ténye ugyanennek az időszaknak. Az ősi acháji város erődítmény volt, a királyi család lakása, amely körül tömörültek azok, akik a király családtól függtek vagy védelme alatt éltek; az a falusi népség, amely majdnem kivétel nélkül földműveléssel foglalkozott. Mikor a vándorlások korszaka után Görögországban helyreállt a rend, a tevékenység új formái jelentkeztek. Az ipar fejlődése, a külföldi termékek hiánya, a gyarmati terjeszkedés, az árucserre egészen új formáját tette szükségessé. Végül megalakultak a fontos városi tömörülések, amelyek azon igyekeztek, hogy

minél közelebb legyenek a tengerhez, mint már Thukydides megjegyezte. Régi városokat utakkal kötötték össze a legközelebbi kikötőkkel, más városokat már a tengerparton alapítottak vagy közel a parthoz, főképpen a szicíliai és itáliai görög városok javarészét. Az ország belsejében fekvő városok is szükségszerűen növekedésnek indultak. Ezekben jellegzetesen városi lakosság alakult ki, amely szelleménél és erkölceinél fogva élesen különbözött a parasztoktól. Az emberek így közelebb jutottak egymáshoz és sokkal élénkebben észrevették és érzékenyebben érezték a társadalmi különbségeket. Akiknek az élete keserves volt, azoknak könnyebb volt közösen hangoztatni követeléseiket s így látták, hogy könnyebben érvényesíthetik azokat. Ennélfogva a városi élet kibontakozása, amely más tekintetben kedvezett a művelődés fejlődésének, mint alább látni fogjuk, egyúttal veszedelmévé is vált ennek a művelődésnek. A város volt az a gócpont, ahol fellángoltak a polgárháborúk.

Valóban, a forradalmak gyakorisága másik jellemző vonása ennek a korszaknak. A bevándorlóktól elpusztított acháji királyságok helyébe majdnem mindenütt a hódító vezérek új királysága lépett. Ez az új uralom általában rövid ideig tartott. Az, ami az ázsiai Görögországban, Sziciliában és Itáliában történt, megismétlődött az európai Görögországban. Ezek a királyságok megbuktak, vagy lassan-lassan elvesztették minden valóságos hatalmukat; pusztán tiszteletbeli címmé változtatták a nemes családok fejei, akikhez gyakran a pénzarisztokrácia, a meggazdagodott üzletemberek is csatlakoztak. Így sok állam kormánya monarchiából oligarchiává változott. Azután ezekből az oligarchiákból majdnem mindenütt kivált néhány nagyravágyó ember, akik — hogy uralomra jussanak — csatlakoztak a nép követeléseéhez, maguk is izgatták az alsóbb osztályokat és így meglepetés révén vagy erőszakkal sikerült a hatalmat kezükbe kaparintaniok és megnyerniök a tömeg hozzájárulását; ezt a hatalmat aztán önkényesen gyakorolták. Így a tyrannis gyökeret vert az anyaország több államában, mint ahogy berendezkedett a keleti és nyugati gyarmatokon is. Mindent összevéve, volt ezekben a forradalmakban valami logikus láncolat, úgyszólván a folytonosság törvénye, amelyet később Platon és Aristoteles is felismert, kissé túlzott szigorúsággal,

amelyet azonban nem szabad félremagyaráznunk. Ezek a polgári villongások, sajnos, nem értek véget a művelődés haladásával. Ahol már látszólag lecsillapodtak, még ott is olyan kelletlen érzést vagy reménykedést hagytak maguk után, amelyből a pártoskodó szellem táplálkozott, és amely a görög városokban, történelmük legszebb idejében is, oka lett a fájdalmas és gyászos forrongásoknak.

De túl ezeken a forradalmakon és a fentebbiekben vázolt különbségeken, tagadhatatlan, hogy a VIII. század és a VI. század vége között alakult ki az V. és IV. századok ragyogó művelődése. Feladatunk most megmutatni, hogy Görögországnak mely népei járultak hozzá különösképpen ehhez a művelődéshez és hogy ebben a közös munkában milyen értékes szerepe volt mindegyiknek.

3. Közép-Görögország.

Ha figyelmen kívül hagyjuk Akarnania, Aetolia és a Pindus-hegy lakóit, akik sokáig jobbra műveletlenek és durvák maradtak, Közép-Görögországnak azok az államai, amelyek akkor a történelemben szerepet játszottak, ezek voltak: Thessalia, a két Lokris, Phokis, Boiotia és Euboia szigete. Attikát később egészen külön tárgyaljuk.

Thessalia szerepe e kor művelődése szempontjából majdnem jelentéktelen. Néhány hatalmas fejedelmi családot látunk, — az Aleuadai, a Skopadai — akik erősen megfészkelték magukat némely városban, Larissában, Krannonban, Pharsalosban és ezek alatt a nagybirtokosok arisztokráciáját, amelynek uradalmait a többé-kevésbé szolgásgorban tengődő *penestes* művelték. Ezek a gazdag thessaliaiak szerették a fényűzést és nem voltak közömbösek semmi iránt sem, amivel élvezeteiket fokozhatták. Szívesen fogadták a művészeket, a jónevű költőket, mindent befogadtak kívülről, ami feltűnést keltett, de ők maguk semmit sem alkottak.

Phokis, amelynek területén a delphi-i szentély állt, éppen ezért sokkal nagyobb fontosságú. A földisten régi jósdája helyén a Parnassos hegyen Apollon kultusza vert gyökeret és ehhez csatlakozott Dionysos kultusza. Az Ilias egyik verse céloz arra a rengeteg kincsre, amelyet felhal-

moztak a kőküszöbön belül ; ez a kőküszöb kétségtelenül az istennek szentelt kerület bejáratát jelentette akkoriban. A VII. században a hely tekintélye már túlterjedt a görög világ határain és egyre nagyobbodott. Delphi pazar ajándékokat kapott Lydia királyaitól, Gygestől, Kroisostól ; csak úgy özönlöttek a görög népek ajándékai is. Az első templom tűzvész áldozata lett a VI. században, mire óriási költséggel újat építettek. Minden négy évben játékokat tartottak itt, amelyek a leghíresebb görög nemzeti játékok közé tartoztak. Később még beszélni fogunk ezekről, éppen úgy, mint az amphiktyoniákról, amelyek biztosították a szentély fennmaradását és őrizték a templomot. Ebben a pillanatban elsősorban a delphi-i Apollonnak a civilizációban betöltött szerepe érdekel bennünket. Bár nem szabad túloznunk ezt a szerepet, mint ahogy némelyek megtették, mégsem lehet félreismerni értékét. A Pythia jóslatainak magyarázói a papok voltak, akik természetesen rányomták ezekre szellemük bélyegét. Fentebb láttuk, mily hasznos szerepük volt ezeknek a gyarmati terjeszkedésben. Minden állami ügyben megkérdezték a jóshelyet, amely ennél fogva kénytelen volt állandóan tájékozódni az államügyekről és így kezében volt az eszköz, hogy mérséklő befolyást gyakoroljon a görög népekre összeütközések esetén ; valóban néha sikerült megakadályozniuk káros vállalkozásokat, amennyiben személyes érdekük nem forgott kockán ; sőt tekintélyüknél fogva hasznos rendszabályokat is foganatosíthattak, alkalmuk volt jó törvényeket szentesíteni és polgárháborúk után hozzájárulni a nyugalom helyreállításához. De ahhoz, hogy részrehajlatlan bírák lehessenek, szükséges lett volna, hogy teljesen függetlenek legyenek. Csakhogy nem voltak függetlenek. Mivel kénytelenek voltak mindig az erősebbekre támaszkodni és minden esetben azokat kiszolgálni, sok esetben nem tudtak védekezni érdeksugallta terveik ellen. Viszont ha magánfelek kértek jóslatot, — és elvégre mégis ezek voltak többen — a jósdák, mint az isteni gondolat képviselői, kénytelenek voltak azoknak is hirdetni a mérsékletet, az eskü szentségét, a törvény megtartását. A delphi-i formula : »Ismerd meg magadat«, vagyis : »Ne akarj felülemelkedni az emberi állapoton«, kétségtelenül jól fejezi ki a jósda feleleteinek általános szellemét. Bizonyos, hogy ezek a feleletek nem

a szó szoros értelmében vett erkölcsi vagy vallási oktatások, azonban mégis olyan alkalmi leckék, amelyek megfelelő haszonnal járhattak.

Boiotia a VIII. század vége felé ugyancsak olyan tartománya volt Görögországnak, amelyben a jövő komoly ígéretei bontakoztak. Ezen a ponton különösen Hesiodos és a hozzá csatlakozó költők művei szolgáltatják adatainkat. Ezekből látjuk, hogy ez az ország, amelyből háromszáz évvel azelőtt hatalmas eol tömegek vándoroltak ki Ázsiába, nem szakította meg az összeköttetést a régi kivándorlókkal és most ajándékuul kapta tőlük műveltségüket, amely jóval felülmúlta Közép-Görögország műveltségét. Hesiodos valóban elmondja, hogy apja, aki ázsiai eol volt, elhagyta szülővárosát, Kymét, hogy visszatérjen ősei földjére, Boiotiába. Letelepedett Askrában, a Helikon tövében s mikor meghalt, két fiára, Hesiodosra és Persesre közepes földbirtokot hagyott, amelyen a fiúk megosztottak. Azonban az osztzkodással Perses elégedetlen volt. Panaszával döntőbíróshoz fordult, amelyben kétségtelenül helyet foglalt néhány ember azok közül is, akiket Hesiodos a verseiben királyoknak nevez. Költeménye, amelynek címe *Munkák és Napok*, cselekvés közben mutatja be ezeket a boiotiai kiskirályokat, akik abban az időben Thespiái környékén, valamint az ország többi részében a hatalmat bírták. A költő nyersen szemükre veti megvesztegethetőségüket, megbélyegzi testvérének lustaságát, civakodó természetét és megpróbálja visszatéríteni a munkás életre, megmutatja ennek szükségességét és magasztalja előnyeit. Az egész költemény szatíra, megrovás és lecke is egyszerre ; mert főrésze tulajdonképpen szabályok gyűjteménye a kisgazdák használatára, akik akkoriban nyilván javarészt tették a boiotiai lakoságnak. Ezeknek bizony keserves volt az életük ; Hesiodos sötétén látja ezt az életet. A boldog korok messze vannak már a múltban ; ez a század a vaskor : »Megszámlálhatatlan nyavalya jár-kei az emberek között, — írja a költő — a föld teli van bajjal s teli van bajjal a tenger.« De a pesszimizmus nem lohasztja le a költő bátorságát, sőt éppen ellenkezőleg, felszítja ; és éppen ez az egyik legfőbb értéke művének, amely különben is gazdag gyakorlati tanácsokban. Az ő földművesének, aki nyilván nem más, mint ő maga, csak egyetlen egyszerű ekéje van, ezt is

maga eszkábálta össze ; és ehhez csak egyetlen igavonó barma ; egy szolga, az egyetlen szolga, segít neki és fáradozik vele együtt. Mellette a felesége, aki a házban dolgozik ; ő fonja a kendert és a gyapjút, ő szövö a vásznat, ő készíti el az edelt. Az évnek egyetlen szakát, egyetlen pillanatát sem vesztegetik el. A mezei munka minden apró részletét összeállítja és felsorolja, a szántás és vetés idejétől fogva egészen az aratásig. Roppant nagy a takarékoság, szegényes és kínosan kímélt a táplálék ; még a kenyérszeleteket is megszámlálják. Így érthető, hogy bizony megszámlálják azt is, hány szájat tömhetnek : Hesiodos nézete szerint a földművesnek nem lehet több gyermeke egynél. Nos hát, ebben a szűkös életben vajjon egyáltalán nincs semmi öröm ? Nem, ez a komor költemény mégsem ezt a benyomást hagyja az emberben. Ebben a fáradságos esztendőben vannak bizony enyhébb pillanatok is. Az aratás és a szüret valóságos ünnepnapok. Ha jól üt be egyik is, másik is, az egész háznép jókedvre derül. Pihennek az árnyékban, boldogan isszák a forrás friss vizét, vígan beszélgetnek. A költő bájos képet fest a falusi boldogságnak ezekről a pillanatairól. Egyébként észrevehetjük, hogy ismer ennél tartósabb és magasabbrendű boldogságot is : ez annak az embernek a boldogsága, aki érti és szereti a mesterségét, aki tudja, hogy jót cselekszik és megelégedett ebben a hivatásában. Élesen figyeli a természetet s úgyszólván állandóan kémleli ; biztosan magyarázza mindazokat a jeleket, amelyeket a természet szolgáltat, hasznot húz belőlük és megtanítja a többieket is, hogy ezeket hasznukra fordítsák. Költeménye úgyszólván az agrártudomány vázlata és mint ilyen, valóban értékes. Tegyük még hozzá, hogy vallásos érzés és az igazság helyes fogalma hatja át és ez valóságos erkölcsi szépséggel sugározza be. Erre a pontra később még visszatérünk.

Ime itt a bizonyíték, hogy Boiotia ebben az időben magába fogadta az Ioniából átszármazott költészet hatását és egyáltalán nem zárkózott el az általános eszmeáramlatoktól. Egyébként a *Munkák és Napok* nem áll egymagában, Hesiodosnak egyéb művei is vannak, amelyekről majd a maguk helyén szólunk. Több műve is van. A múzsák, akiket Hesiodos segítségül hív, Pieria, vagyis Thrakia múzsái, de költeményében látjuk, hogy Helikon hegyén laknak, Askra és Thespiiai mellett ; és Strabontól

tudjuk, hogy csakugyan volt ott szentélyük. A Helikon és szomszédságában a Hippokrene forrás volt tehát akkor a költészet gócpontja. Ezt egyébként az is bizonyítja, hogy ez a boiotiai költő majdnem Homeros ión nyelven ír, ámbár hazájának lakosaihoz vagyis boiotokhoz szól. Ebből arra kell következtetnünk, hogy az ión hőskölteményt Boiotiában is szavalták és jól ismerték. Vajjon meddig terjedt az epopea hatása? Egyfelől Hesiodos mondája kapcsolatba hozza az ozolisi Lokris-szal, és ama költemények közt, amelyeket az ókor abba az irodalmi hagyományba sorolt, amelynek ő a legfőbb képviselője, Nauparte énekeit emlegették. Így tehát ez a vidék már nem idegenkedett az édes régi emlékektől sem, amelyeket a költészet idézett fel. Másfelől a *Munkák és Napok* költője egy költői versenyről beszél, amely Chalkisban, Euboia szigetén folyt le, Amphidamas temetésén; ezen a versenyen ő nyerte a díjat, a tripust, amelyet a helikoni múzsáknak ajánlott fel. (Lehetséges, de egyáltalán nem bizonyos, hogy a költőnek ez az adata későbbi toldás. De ebben az esetben is majdnem olyan régi, mint maga a költemény s ennél fogva mint történelmi bizonyíték semmit sem veszít értékéből.) Ez annyit jelent, hogy Euboia fejedelmei maguk is hívtak költőket magukhoz, és tisztességnak tartották, hogy megjutalmazzák őket. Valóban látjuk, hogy az ión költészetnek, amely átszármazott Közép-Görögországba, egyik tűzhelye Boiotiában volt és innen sugárzott szét a szomszéd országokra.

Mindez a VIII. és a VII. századokra vonatkozik. A VI. században, mikor az epikus költészet mindenütt átadja az első helyet a lyrizmusnak, Boiotia egyike ama tartományoknak, ahol a lírai költészet feltűnően fellendül. E század vége felé a tanagrai Korinna és az anthedoni Myrtis ebben a műfajban olyan alkotásokkal tűnnek ki, amelyekben helyi tájszólásukat használják; és ebben az időben születik Thébában Pindaros, akinek költészete a következő korszak egyik legszebb irodalmi értéke lesz.

4. Sparta és a Peloponnesos.

Ha most Közép-Görögországról áttérünk a Peloponnesosra, nyilvánvaló, hogy mindenekelőtt Sparta vonja

magára figyelmünket. Sparta a nagy dór állam, amelynek befolyása alól egyetlen peloponnesosi nép sem tudja magát teljesen kivonni. Egyetlen görög néptörzs sem fejtett ki több erőt és nem adta külön bizonyítékát az erkölcsi erőnek és állhatatosságnak, de egyetlen nép sem ártott annyit a nemzet egységesítésének, mint Sparta. Sparta a hősiesség, az önkéntes fegyelem, és a kötelességtudás ragyogó példáival tette tiszteltté Görögországot, és mégis, türelmetlenségével és szűk látókörével éppen Spárta volt egyik oka Görögország pusztulásának. Ez a látszólagos ellentmondás megmagyarázható szervezetének és erkölcsi cseinek különösségével.

A spártai állam hódításból született, nem tudott vagy nem akart összeolvadni a bennszülöttekkel és ennél fogva sohasem tehetette le a fegyvert; egyszersmindenkorra nem volt egyéb, mint megszálló hadsereg ellenséges területen. Hogy szemmeltartsa azokat, akiket leigázott, hogy a megfélemlítés segítségével megtartsa őket az engedelmségben, szüntelenül résen kellett lennie. Nemcsak olyan törvényt alkotott magának, amellyel teljesen kizárt a kormányzatból mindenkit, aki nem tartozott a hódító fajhoz, hanem szükségét érezte annak is, hogy olyan életformát kényszerítsen önmagára, amely polgárait egyszersmindenkorra a legszorosabb egységben tartsa azzal, hogy hajthatatlan fegyelmet és mindennapos kemény gyakorlatokat kényszerített rájuk. Ez életszükséglete volt. Az államot katonai tábor mintájára szervezték meg.

Alkotmánya, amelyet Lykurgos nevű, félig mondai törvényhozónak tulajdonított, már körülbelül a VIII. században véglegesen kialakult. Ez az alkotmány örökös királyságban csúcsosodott, két királlyal, akik két különféle törzsből származtak. Ezek a királyok a hadsereg vezérei voltak, háború idején korlátlan hatalommal rendelkeztek, de a polgári életben csak mérsékelt volt a hatalmuk. Mellettük kormányzótanács működött, amely 80 öregből állt (*gerontes*), mindegyik idősebb volt 60 évnél; a polgárok gyűlése választotta őket s a választás után sem megfosztani nem lehetett őket méltóságuktól, sem pedig számadásra nem lehetett kényszeríteni. Tulajdonképpen ezek kormányozták az államot. Igaz, a főhatalom elméletileg a nemzetgyűlés, vagyis *apella* kezében volt, amelynek tagja volt minden 30 évnél idősebb polgár;

csak hogy ez a nemzetgyűlés csak akkor ült össze, ha a királyok összehívták; ha összeült, nem tanácskozott; szerepe arra szorítkozott, hogy közfelkiáltással megválassza az új »öregeket« és ugyancsak felkiáltással elfogadja vagy elvesse az eléje terjesztett javaslatokat. Ehhez a három egymás mellé rendelt hatalomhoz csatlakozott már ősidők óta az öt ephoros; ezeket a tisztviselőket is a nemzetgyűlés választotta; ezek nem csupán bírói hatalommal rendelkeztek, hanem némi határozatlan rendőri és ellenőrző hatáskörrel is, amely lassan-lassan kezükbe juttatta a kormány gyeplőjét. Mindent összevéve, katonai jellegű oligarchia volt ez, amely igyekezett egy-két kézben összpontosítani a hatalmat.

Ugyanez a szellem nyilvánult meg mindenben. Mindenütt ugyanaz az elv uralkodott, az egyén szigorú és feltétlen alárendelése az államnak; az állam feltétlen joga, hogy mindent a közérdek szempontjából szabályozzon, még a magánéletet is. Az állam abban a törekvésében, hogy megelőzze a vetélkedéseket és torzszalkodásokat, igyekezett megteremteni a polgárok között nem csupán a jogegyenlőséget, hanem a javak egyenlőségét is. Ezt úgy akarta elérni, hogy egyforma darabokban osztotta ki a földet, rendszeresítette a kötelező közös étkezést (syssitia), nagysúlyú pénzt veretett, amely alig volt alkalmas a forgalomra, végül pedig közös nevelésre kényszerítette a gyermekeket és megfellebbezhetetlenül szabályozta a közhatalmat. A fiatal spártainak, akit már kiskora óta keményen hozzászoktattak az engedelmeskedéshez, akit megedzettek a katonai gyakorlatok, akit hozzászoktattak a gyalogláshoz, a futáshoz, a fegyverforgatáshoz, nem lehetett más szenvedélye, csak a hazafiság és a katonai dicsőség. Lakedaimon ezen a módon, el kell ismernünk, olyan kivételes erkölcsi erőt és olyan közszellemet nevelt bele gyermekeibe, amely, főképpen a katonai hivatás kapcsán, hosszú időre fölébe emelte Spártát a csatatereken a legtöbb görög államnak. És amaz erények tekintetében, amelyeket mindennél többre becsült, nagyszerű példákat is adott. Csak hogy ezeket az intézményeket, amelyek erőszakot követtek el a természetén és nem számoltak a tények erejével, nem lehetett mesterségesen fenntartani, legfeljebb csak azzal a feltétellel, hogy minden külföldi befolyást távol tartanak. Spártának önmagába kellett zárkóznia

és elszigetelődésre kellett kárhoznia magát. Tehát elvből megvetette a vendégszeretetet. Később majd rámutatunk ennek a következményeire.

A VIII. századtól a VI. századig feltűnően megmutatkozott Spárta hatalmas élniakarása Messeniā meghódításában és fegyvereinek tekintélyében, amelynek révén szövetségi rendszerbe tömörült körülötte Peloponnesosnak majdnem minden állama. S mégis valóságos gócpontja lett Spárta a költészetnek. Valóban, egyetlen állam sem hajlott szívesebben az ének és a tánc művészi alkotásaihoz, amelyek megkövetelik a közösség érzését és az egységbe illeszkedő mozdulatokat; a vallási szertartások sehol sem álltak nagyobb tiszteletben, mint Spártában. A karköltészet itt találta meg a virágzásához szükséges legkedvezőbb feltételeket. Az ókori adatok beszélnek arról, hogy a VII. század elején mily nagy hatással volt rá a krétai Thaletas, egyike az új művészet legelső mestereinek. Épp ily kedvező fogadtatásban részesült ennek az időnek egy másik költője, a lesbosi Terpandros; egyik töredékében úgy magasztalja Spártát, mint azt a várost, ahol egyformán virágzik a katonai erény és a műsáknak kedves dal. Plutarchos »Lykurgos élete« című munkájában röviden leírja az ünnepeket, amelyeken gyermekek, férfiak és öregek karai vetekedve, egymással versenyezve tanusították az egész állam mélységes egységét a haza tiszteletének és szeretetének érzelmeiben. Még a fiatal leányok is ugyanabban a fegyelemben élnek, amelyet ez a szellem megkövetelt, nekik is megvoltak a maguk ünnepei és költői. Alkman — aki a hagyomány szerint lydiai, azonban a valóságban bizonyára spártai volt — kitűnő költeményeket írt a leányok számára *Parthenia* címen. Egyik alkotásának fontos töredékein még most is megérzik, milyen eleven-séggel, milyen kedvességgel és milyen csípős merészséggel tudta kifejezni a leányok és a maga érzelmeit.

Az ión elégia, amely versenyre kelt ezzel a dór eredetű és nyelvű költészettel, körülbelül ugyanabban az időben jutott be Spártába, s itt a spártai szellemnek megfelelő hangot vett fel, Tyrtaios költő, — valószínűleg maga is lakedaimoni, nem pedig athéni, mint ahogy a valószínűtlen monda tartja, — Tyrtaios volt az, aki ezt az elégiát polgártársainak erkölcsiéhez és érzelmeihez tudta alkalmazni. Költeményei visszavisznek bennünket a második

messeniai háború korába (650). Némelyik verse szép sorokban, férfias és hazafias hangon magasztalja a legutóbbi küzdelmek emlékeit; költői nyelven fejezi ki azt, amikről ezekben a syssitiákban beszéltek, ahol az asztaltársak felváltva megemlékeztek a legderekabb harcosok hősi tetteiről, vagy erősítették egymást a kötelességérzésben; keményen megrótták azokat, akik meginogtak a veszélyben, vagy arra gondoltak, hogy megszökjenek előle.

»Gyönyörű dolog meghalni hősiezen, elesni az első sorban, mikor az ember hazájáért harcol. Micsoda nyomorúság elhagyni városunkat és földjeinket és elmenni koldulni idegenbe és aztán bolyongani anyánkkal és öreg atyánkkal, kisgyermekeinkkel és fiatal feleségünkkel. A földönfutót, akit a szükség és a nyomorult szegénység hajt, mindenki megátkozza, akihez alamizsnáért könyörög. Becstelenséget hoz fajtájára, meghazudtolja nemes külsejét, gyalázat és hitványság benne minden. Tehát ha a hazátlan embert senki sem becsüli, senki sem tiszteli, senki sem törődik vele, senki sem könyörül rajta, akkor harcoljunk hősiezen földünkért és gyermekeinkért, ne kíméljük életünket és haljunk meg érte bátran.«

Ugyanennek a költőnek egyéb töredékei az ország törvényeit magasztalják; arra figyelmeztetnek, hogy ezeket a törvényeket Pytho isten sugallta vagy szentesítette; dicsérik az állam rendjét, amelyet ezek a törvények biztosítottak és magyarázzák e törvények politikai és erkölcsi jelentőségét. A bölcsesség és a fegyelem tanítómesterét halljuk, de ő csak saját népéhez beszél. S ugyanez illik Alkmanra is. Spárta költészete nem egyetemes költészet; legalább is csak igen kis mértékben egyetemes; nincs benne más egyetemesség, csak éppen annyi, amennyit megkövetelnek azok az emberi érzések, amelyek szükségképpen benne vannak minden olyan költészetben, amelynek az a célja, hogy hasson az emberre. Színét és hatását éppen az adja meg, ami különleges, ami különlegesen lakedaimoni benne.

Igy ez a költészet élénken kidomborítja a különleges jellegét ennek a közösségnek, amelyben azok, akik szabad

embereknek és polgároknak nevezték magukat, nem rendelkeztek szabadon sem vagyonukról, sem családjukról, sem tulajdon személyükről, ahol az élet örökös aszkézis volt, önmaguk tudatos átengedése a törvénynek, amelyet néhány hatóság képviselt és ahol végül a valóságban az állam volt az egyetlen úr, még pedig a legkeményebb úr és ahol mégsem hallatszott semmiféle tiltakozás sem, mert itt éppen úgy szerették a kényszert, mint máshol a szabadságot. Nyilvánvaló, hogy az ilyen állam nem olvadhatott össze olyan nemzettel, amelyet egészen más szellem fűtött. Lényege szerint nem is hasonulhatott máshoz. Másrészről pedig nem volt annyi ereje, hogy uralmát kiterjessze egész Görögországra; ehhez az kellett volna, hogy elfogadtassa mindenütt a maga elveit, ez azonban nyilván lehetetlen volt. Ezt legvilágosabban bizonyítja a történelem. Mikor úgy látszott, hogy Spárta, katonai erejénél fogva, kezébe tudja kaparintani a főhatalmat, mindenütt forradalmat idézett fel. Ez nem is lehetett másképpen. Vagy az történt, hogy azok a polgárai, akikre rábízta akaratának végrehajtását, hívek maradtak elveikhez s ebben az esetben nem túrték meg őket máshol; vagy pedig az, hogy mikor kiléptek rendes környezetükből, többé-kevésbé elfajzottak és akkor emiatt pusztultak el. Így igazolódik az, amit fentebb említettünk. Spárta, amelynek nem volt ereje a nemzeti egység megvalósítására, megakadályozta, hogy az egységet más valósítsa meg.

Mégis igen nagy befolyást gyakorolt Peloponnesosban, ahol nem talált olyan ellenfelekre, akik egyszersmindenkorra vissza tudták volna szorítani. Nem csupán olyan szövetségi rendszert teremtetett itt, amely az ő erejét is növelte, hanem fenntartotta ezen a területen a konzervatív és oligarchikus dór szellem uralmát. Spárta tevékenységének eredménye, hogy a dórok és iónok ellentéte már a VI. század óta kiélesedett, ami semmiképpen sem történt volna meg, ha Spárta nem lett volna. Éppen ezért valószínűleg Spárta volt egyik főoka annak a gyászos megoszlásnak, amely előkészítette a nemzeti egység bukását.

Másrészt ismerjük el, hogy legalább is bizonyos időben Spárta külpolitikája, — bár nem volt benne semmi emelkedettebb szellem, — felszabadítóként jelentkezett a helyi zsarnokságokkal szemben, amelyek meglehetősen sok

államban követték a VII. és a VI. században az oligarchiát. Mivel egyik legfőbb elve volt, hogy az egyéni érdekeket feltétlenül alárendelte a közérdeknek, feltétlenül természetes ellensége volt az egyén vagy család egoista uralmára alapított államformának. A spártai ember szemében a zsarnokság önmagában véve lehetetlenség volt és egyúttal pökhendi kihívása a polgári erkölcsnek. Egyébként nem ok nélkül az volt a véleménye, hogy az a szövetség, amelyben nincs állandó hatalom, amely egy ember múltó érdekeitől, vagy szeszélyes elhatározásaitól függ, megbízhatatlan szövetség. Spárta tehát arra volt hivatva, hogy pusztítójuk legyen a zsarnokoknak. Legalább is e tekintetben olyan szerepe volt, amely javára vált a művelődés haladásának.

5. *Más peloponnesosi államok.*

A peloponnesosi államok között sem Messenia, sem Arkadia, sem Achaja, sem Elis nem érdekel bennünket ezúttal. Messenia a VII. század óta tulajdonképpen csak Lakedaimon függvénye; Arkadia, amelyet hegyei beszorítanak, csak azzal törődik, hogy megvédelmezze szabadságát és amennyire teheti, nem avatkozik bele az általános politikába; Achaja, amelyben nincs egység és nincs összetartás, meglehetősen homályban él parasztjainak munkájából és tengerészeinek kereskedelméből; Elisnek csak alkalmilag van politikai szerepe s ez is mindig másodrendű; legfőképpen az olympiai játékok révén vonja magára a figyelmet; ezekről később fogunk beszélni. Spárta mellett csupán Argos, Korinthos, Aegina és Megara érdemi megfigyelmünket.

Argolis története homályos. Úgy látszik, hogy a dór hódítás nem igázta le olyan általános szolgaságba régi lakosságát, mint Lakoniában. A három dór törzshöz itt egy negyedik járult, amelyben kétségtelenül ión elemek is szerepeltek. Az argosi városok szövetségre léptek egymással és közöttük Argosé volt a vezetőszerép. Milyen természetű volt pontosan ez a szövetségi kötelék? Valószínű, hogy néha lazább volt, néha szorosabb, az idők szerint. Úgy látszik, hogy az egyik argosi király, Pheidon, — akinek korát illetőleg nagyon eltérők ugyan a vélemény-

nyek, mégis uralkodását valószínűleg a VIII. század végére kell tennünk, — úgy látszik ez a király valóságos hatalom volt, ha igaz az az adat, hogy akaratát egészen Elisig érvényesítette. Neki tulajdonítják a pénz, továbbá súly- és mértékrendszer bevezetését Argolisban, amiből arra kell következtetnünk, hogy ekkor már meglehetősen fejlett lehetett itt a kereskedelmi árucseré. De kétségtelen, hogy hatalma nem lehetett hosszú tartamú. Ha megmaradt is a névleges királyi hatalom Argosban, nem volt semmi valóságos hatalma. Később az argosi szövetség bomlásnak indult. Az argosi tengerpart városai, különösen Epidauros és Troizen nem ismerték el Argos felsőbbségét, csak amennyiben kényszeríteni tudta őket erre. Abban a pillanatban, amint módjukban volt, visszaszerezték függetlenségüket. Végül Argos és Spárta vetélkedése oka lett a háborúk sorozatának, a háborúk eredménye pedig cseppet sem kedvezett Argosnak. Úgy került ki ezekből a háborúkból, hogy hosszú időkre meggyengült és ezentúl Görögországban már csak másodrendű volt a helyzete. Viszont látni fogjuk, hogy a művészetekben ragyogó tekintélyt szerzett.

Korinthos tekintélyét már az Ilias egyik helye bizonyítja. Ezt a tekintélyt kereskedelmének köszönhette. Pompás földrajzi helyzeténél fogva, a tengerszoros bejáratánál, ahol Peloponnesos és Közép-Görögország érintkezik egymással, két kikötője is volt, amelyek kijáratot biztosítottak neki két tengerre. Kenchrae, a keleti kikötő, már a legrégibb időktől fogva összeköttetésben volt Phoeniciával, Krétával, Iónia görög városaival s Egyiptommal. Lechaeonból, nyugati kikötőjéből elküldhette hajóit és gyarmatosait Epirusba, Itáliába, Sziciliába. Mivel így anyavárosuk lett azoknak a városoknak, a melyek rohamos fejlődésnek indultak, korán nagy kereskedelmi jelentőségre jutott. Korinthos volt az első, — mondja Thukydides, amely háromsorevezős hajókat, vagyis triereseket épített. Ipara époly fejlett volt, mint kereskedelme. Majd beszélni fogunk azokról a festett edényekről, amelyeket agyagművesei készítettek és messze földre kivittek. Szőnyegek, vésett bronzai, mindenféle művészi alkotásai mindenütt keresettek és kíváncsiak voltak, különösen Itáliában. Független város volt, önmagában államot alkotott; a VIII. században a hatalmas Bacchis-család

kormányozta ; minden bizonnyal régi nemes család volt ez, azonban olyan kereskedelmi és ipari vállalkozásokba bocsátkozott, amelyeknek révén hihetetlenül meggazdagodott. Ezt az uralkodócsaládot 657-ben megbuktatta Kypselos, aki korlátlan hatalommal uralkodott s hatalmát aztán 627-ben átadta fiának, Periandrosnak. Periandros zsarnoki uralma negyven évig tartott, utóda azonban rövid ideig uralkodott. 583-ban forradalom vetett véget ennek az uralomnak, s ekkor az oligarchia jutott uralomra s úgy látszik némi mérséklettel gyakorolta a hatalmat. A város anyagi virágzása a különféle kormányformák alatt semmiképpen sem rendült meg. Korinthos, az üzletváros, egyúttal a fényűzés és az élvezetek városa is volt. Korinthosban virágzottak ki az isthmosi játékok, Görögország nagy nemzeti ünnepei. Korinthosban állította fel Arion lesbosi költő a VII. században az első énekmondó karokat, amelyek később szerves alkotórészeivé váltak a tragédiának. Ez a város nyitva volt Kelet minden hatása számára s éppen egyike volt azoknak, ahol igen népszerű lett Aphrodite kultusza a hierodulus-leányok körmeneteivel. Politikailag Korinthosnak az volt a rendeltetése, hogy kereskedelmi érdekei révén Athén versenytársa legyen és mint dór város, Athén ellen Lakadaimonban keressen támasztékot. Valóban a következő században a korinthusiak szítják fel a gyászos peloponnesosi háborút.

Sikyon, Korinthos szomszédja, nem volt ilyen kedvező helyzetben, de ugyancsak szabad állammá lett, miután lerázta magáról Argos uralmát. A VII. században a dúsgazdag Orthagoras-család kezében volt itt a főhatalom ; e család leghíresebb képviselője volt Kleisthenes tyrannus. Abban a törekvésében, hogy kiirtsa azokat az emlékeket, amelyek Sikyont még Argoshoz fűzték, eltiltotta azokat az ünnepeket, amelyeket Adrastos argosi hős tiszteletére még mindig megtartottak és ezek helyett énekesek és szatiroknak öltözött táncosok karait rendszeresítette ; ezt az újítást kétségtelenül a dionysosi szertartásokból merítette. Ezzel bizonyára annak a paraszt lakosságnak a tetszését akarta megnyerni, amelynek körében ezek a szertartások különösen kedveltek voltak. Ezekből a karénekekből, amelyeket itt is, ott is utánoztak, született meg Attikában a VI. században a szatírdráma,

a nagyszabású athéni drámai előadások egyik későbbi alkotórésze. Ez az oka, hogy Sikyont ebben a rövid szemlénkben nem mellőzhettük.

Aigina, ez a körülbelül 85 négyzetkilométer kiterjedésű sziklás sziget, tengerészetének köszönheti nagy fontosságát. A saroni öbölben feküdt, szemben Athénnel és sokáig Athént tisztelte urának. Mégis tulajdonképpen Epidauros gyarmata volt, azonban anyavárosától már korán függetlenítette magát. Meglehet, hogy Pheidon király korában Argolishoz tartozott, és úgylátszik onnan kapta a teknősbéka-ábrázolatú pénzt, amelynek *aigineta* lett a neve. Ennek a pénznek az elterjedése mutatja, mily nagy fontosságra jutott Aigina, mikor független állammá lett. Mint a korinthesiak, úgy Aigina lakosai is résztvettek az egyiptomi Naukratis alapításában és ebben a városban kereskedelmi ügynököket tartottak. Másfelől kereskedői Pontusban vásárolták a gabonát, mert a szigeten nem termett, és ezzel kereskedtek. Maguk a szigetlakók bronzművesek voltak és fémművességük adta kivitelük legjavát. Aigina arisztokrata alkotmányú dór város volt, tekintélyes hajórajjal és tengerészlakossággal és éppen ezért gyakran ellensége, de mindig félelmetes vetélytársa volt Athénnek, mindaddig, míg végre 455-ben Athén le nem igázta.

Az utolsó dór állam, amelyről említést kell tennünk, Megara. Azon a földszoroson épült, amely Peloponnesost Közép-Görögországgal összeköti és védelmezője volt ennek a szorosnak. Azonban jelentőségét elsősorban tengerészete adta meg és főképp kikötője, Nisaia, a saroni öbölben. Mint Aigina, Megara is élénk kereskedelmet folytatott Pontusszal. Fentebb szoltunk két gyarmatáról, Chalkedonról és Bizáncról, — amelyeknek révén ura volt a Bosporosnak — és szicíliai alapításáról, Megara Hyblaiáról. Azonban egész történelmében legjobban érdekelné belső forradalmait. Mert azoknak a szenvedélyeknek, amelyek felkorbácsolták, ékesszóló tolmácsuk volt a VI. század végén Theognis a költő; verseiből megismerjük pártjának érzelmeit, amelyek körülbelül azonosak voltak az ugyanilyen szerkezetű görög államok oligarchia pártjainak érzelmeivel. Elmondhatjuk, hogy a megarai forradalmak a VII. és VI. század javarészét betöltötték. Ma szinte lehetetlen volna megírni a tör-

ténetüket. Két elem küzd egymással: egyfelől a gazdag földbirtokosok, akik bizonyára kereskedők és hajótulajdonosok is voltak egyúttal; másfelől a parasztok és mellettük a városi csőcselék. Az ősi királyságot, mint rendesen, az oligarchia váltja fel, ezt pedig a zsarnokság, amely előbb a népre támaszkodik, úgy hogy hízeleg neki, később azonban éppen a nép fordul ellene, mert felbőszíti és megfélemlíti a népet. Theognis az arisztokrata párt tagja volt, részt vett győzelmében és bukásában és most elégiáiban ad kifejezést haragjának és gyűlöletének; kétségtelen, hogy ezeket a verseket baráti körének szánta. Könyörög Zeushoz, igazságot kér tőle és könyörgése olyan, mint a bosszúkiáltás:

»Zeus, Olympos istene, hallgasd meg könyörgésemet, mert igazságos. Annyi szenvedés után adj nekem egy kis jót, vagy add meg a halált, ha gondjaim és szenvedéseim nem érhetnek véget, ha csapást csapás után zúdítasz rám. Nem ez az én végzetem? Nem látjuk közeledni a bosszú napját, azt a napot, mikor majd megbüntethetem azokat, akik erőszakkal megfosztottak javaimtól. Mint a mesebeli kutya, amely átment a patakon, mindenemet elvesztettem, a viharzó vizekben. Ó ha ihatnám vérüket! S végre ha feltámadna a segítő isten és teljesítené azt, amit szívem kíván!«

Egyébként képzeletben egy előttünk ismeretlen tyrannushoz fordul, akinek sikerült kezébe kerítenie a hatalmat; most azzal a gondolattal kecsegteti magát, hogy annak személyében megérkezett a bosszúálló; felszólítja, hogy hajtsa igájába ezt a népet, mely ebben a fejedelemben, — akitől most elfordul, — szövetségesét és szabadító-ját látta:

»Taposd le ezt az esztelen népet, vágd bele vas-sarkantyúdat, kényszerítsd igába fejét. A széles világon, ahol csak a nap süt, egyetlen népet sem fogsz találni, amely ennyire szeretné a szolgaságot.«

Ezekből a szenvedélyes szavakból megítélhetjük, mekkora elkeseredést teremtettek a pártviszályok Megarában és kétségtelenül mindenütt máshol is a VI. század

végén. De Theognis verseinek a történetében valami sajátságos jelenség mutatkozik. Mivel Theognis személy szerint egyik fiatal barátjához intézi szavait, elégiáinak javarésze tulajdonképpen tanácsokból áll. E tanácsok célja, hogy megtanítsa a fiatalembert arra, hogyan viselkedjék azokkal szemben, akiket a költő jóknak vagy rosszaknak nevez. A jók az ő párthívei, a rosszak a másik párt tagjai. Később megfeledeztek e szavak politikai jelentéséről, a »jó« és a »rossz« megjelölést erkölcsi értelemben vették és így ezt a pártköltőt besorozták a moralisták közé, verseiből pedig tankönyv lett. Ennek a tévedésnek köszönhető, hogy költészete révén Megara becsületet szerzett magának azzal, hogy hozzájárult a görög erkölcs kialakulásához. Ismerjük el ezt az érdemét, de ne feledkezzünk meg arról sem, hogy politikai tekintetben Megara is egyike volt azoknak a kis államoknak, amelyeknek féltékeny önzése nagy mértékben megnehezítette a nemzeti élet kialakulását.

Mindent összevéve ebben a korszakban ilyen volt a helyzet Peloponnesosban. Fentebb elmondtuk, milyen volt a helyzet Közép-Görögországban, továbbá az itáliai görög gyarmatokon. Most már csak arról az államról kell beszélnünk, amelynek hivatása volt, hogy magába fogadja és kifejlessze a görög művelődés legtisztább elemeit.

6. Athén a VI. század végéig.

Attikának két kiváltsága volt : egyrészt az előkészületnek ezekben a századaiban sikerült, épp úgy mint Spártának, valóságos állammá szervezkednie ; eléggé nagy volt a kiterjedése ahhoz, hogy tekintélyes ereje és mindenféle segédforrása meglegyen s viszont szilárd egység fogta össze. Másfelől, ha voltak is forradalmak, épp úgy mint a többi államoknak, ezek a forradalmak legalább úgy következtek egymás után, hogy lépésről-lépésre előbbre vitték a társadalmat. Ezt röviden ki kell fejtenünk.

Attika lakossága, amelynek hagyománya úgy tartotta, hogy ebből a földből született, amelyen lakott, a valóságban nyilván több egymásután következő rétegből alakult, bár tulajdonképpeni hódításról sohasem

beszélhetett. A görögség előtti réteghez az acháji korban bevándorlás révén hozzákeveredett egy görög nyelvcsoporthoz, amelynek jóvoltából — mint Görögország egyéb részeiben is — a kezdeti művelődés kifejlődött. Ez az acháji Attika összeköttetésben volt a minosi Krétával, amelynek talán egy ideig adót is fizetett; bizonyos, hogy ez a Kréta erős hatással volt rá. Az athéni Akropolison, Eleusisban, Menisben, Spártában előkerült romok, a paloták és sírok bizonyítják, hogy itt fejedelmek éltek, még pedig éppen olyan módon, mint Mykene, Tiryns és Orchomenos urai. Az is bizonyos, hogy ebben az időben phoeníciaiak látogatták az ország partvidékét, hogy báborságokat halásszanak és kiadós üzleteket kössenek. Később, körülbelül a XI. századtól fogva, a dórok berendezkedése Peloponnesosban visszazúdította Attikába azokat a kivándorlókat, akiket a nyelv és a szokások rokonsága idecsalogatott. Ezen a módon vegyes lakosság alakult ki, amelyben túlsúlyban volt az ión elem. Ebben az időben több fejedelemség közt oszlott meg az ország területe. Hogyan ment végbe az a központosítás, amelynek révén Athén egy valóban egységes állam fővárosa lett? Ezt az egységesítést a közkeletű hagyomány, amelyet Thukydidesből ismerünk, Theseusnak tulajdonítja, vagyis a dór vándorlás előtti időbe helyezi; ez azonban csak afféle egyszerűsítés, amellyel a görög történelemben gyakran találkozunk. Más eltérő hagyományokból és napjaink archeológiai kutatásainak eredményeiből megállapíthatjuk, hogy az attikai kiskirályságok között hosszantartó küzdelmek folytak. Eleusist például az Erechtheidák csak hosszas erőfeszítés után tudták legyőzni. A küzdelem vége Athén hegemoniája lett. A VII. század óta Attika egységes állam volt.

Valószínű, hogy az ország egységesítése hozzájárult a királyság eltörléséhez. Mihelyt a belső béke helyreállt, nem igen volt többé szükség egyetlen államfőre. Az eupatridáknak nevezett nagy családok fejei hatalmas arisztokráciát alkottak, amely részt követelt magának a kormányzásban. Mindazonáltal a királyi címet megtartották, mert összefüggött a kultusszal, azonban minden politikai jogkörétől megfosztották. A hatalom az archon nevű választott főtisztviselők kezébe került. Eleinte élethosszigan választották az archonokat; ezek

még majdnem királyok voltak. De már 752-től kezdve csak 10 évig tartott az archoni hivatal és 683-tól kezdve csak egy évig. Az archon-király mellett előbb archon polemarchost, vagyis hadvezért választottak, aztán egy harmadikat, az archon eponymost, akinek hatásköre a polgári kormányzás és az igazságszolgáltatás volt. Tulajdonképpen ez volt a legfontosabb mindhármuk közt és erről nevezték el az évet is. Később a törvényszék megszervezése miatt szükségessé vált még hat archon választása; ezeknek feladata volt szétosztani a peres ügyeket és elnökölni a tárgyalásokon. Ezek voltak a törvényhozó vagyis thesmotheta archonok. Így a VII. század folyamán megalakult a kilenc archon testülete; ez a későbbi időkben is egyik alapvető fontosságú intézménye maradt az államnak.

Az ekként kialakult kormány természetesen a születési arisztokrácia kezében volt. Az archonokat a nagy és gazdag családok képviselői közül választották. Az archonok mellett volt egy tanács, az areiopagos, amelyet azért neveztek így, mert az Ares istennek szentelt dombon ülésezett. Ez a testület folyton megújult, azon a réven, hogy tagjaivá lettek a volt archonok, akik, mikor hivatalukat letették, beléptek az areiopagosba; ennek a tanácsnak bizonyos bírói hatásköre is volt s ezenfelül általános felügyeletet gyakorolt az egész államkormányzaton; annál fontosabb volt ez a szerep, mert nem határozták meg pontosan és ennél fogva bármikor tágítható volt. Ennek az alkotmánynak minden részlete arisztokratikus jellegű volt. Ezenkívül nem volt más törvény, csupán a szokásjog, amelyet természetesen mindig a leghatalmasabbak magyaráztak a maguk szája íze szerint.

630-ban egy Kylon nevű nagyravágyó ember államcsínyt kísérelt meg s ez figyelmeztetés volt az uralkodó osztály számára. Bár Kylon csínye nem sikerült és cinkosait felkoncolták, tartani lehetett attól, hogy a nép a pártjára kel. A nagybirtokosok uralma súlyosan nehezedett a paraszt lakosságra. Ezeknek nagyobbrésze, — akiket hektemorosoknak neveztek, — művelte az eupatriák roppant birtokait mindössze a termés hatodrésze fejében; ez volt minden jövedelme. A hegyek közt lakó kisbirtokosok éppen ilyen nyomorúságos helyzetben voltak. És a falvakban s főképp Athénben, már bizonyosan

kialakulóban volt az a csöcselék, amely nyugtalankodni kezdett. Valamiképpen szerették volna megnyugtatni s ezért megbízták az eupatrida Drakont, hogy alkosson új törvényeket. Az volt a cél, hogy a szokásjog bizonytalansága és homályossága helyébe pontosan megfogalmazott és kihirdetett törvényszöveg lépjen. Ez kétségtelenül haladás volt. Ez a törvényhozás, amelynek a büntetésekre vonatkozó részét ismerjük legjobban, határozottabban védelmébe vette már a gyengéket, jogot biztosított nekik, hogy panaszt emelhetnek a bíróságoknál, igyekezett lehetetlenné tenni az egyéni bosszút, azzal, hogy meghatározta a kibékülés bizonyos módozatait. Drakon polgári törvényeiről majdnem semmit sem tudunk.

Műve egyébként nem volt hosszú életű. A VII. század vége a zavargások korszaka volt. Az athéni állam abban az időben súlyos válságon ment keresztül, amelynek legfőbb oka az egyenlőtlen vagyoneeloszlás volt. Athénben, mint Görögország sok más részében is, hatalmas fejlődésnek indult a kereskedelem és az ipar. Ennek következménye volt a jólétből fakadó újmódi élet, sőt bizonyos fényűzés, ami az élet megdrágulását idézte elő. Emiatt a kisbirtokosok sanyarún szenvedtek. A legtöbb eladósodott, úgy, hogy megterhelte földjét. Mivel lejáratkor nem tudtak fizetni, földjeik kicsúsztak a lábuk alól, őket magukat rabszolgául eladták. Ez a legalsó néposztály, amelyet tönkretett a könyörtelen törvény, méltatlankodni kezdett: követelte az adósságok eltörlését, sőt a föld felosztását. Úgy látszott, hogy kegyetlen forradalom tör ki. Ezt a forradalmat meggátolta annak a férfiúnak közbelépése, akiben valamennyien egyformán megbíztak; őt bízták meg azzal a feladattal, hogy legyen döntőbíró a küzdelemre szervezkedő pártok között. Ez a férfiú Solon volt, az 594. év megválasztott archonja, akit korlátlan hatalommal ruháztak fel.

Solon óvatos, de egyúttal határozott polgár volt, aki meggazdagodott a kereskedelmen, és népszerűséget is szerzett Athénben határozottságával, amelyet a Megara elleni legutóbbi háborúban tanúsított: az ingatagokat magával rántotta a harcba, kierőszakolta azt a határozatot, hogy hadsereget küldenek Salamis elfoglalására, — mert akkor a két állam éppen Salamis miatt torzsalkodott, — és ez a hadsereg győzelmet aratott. Mikor most megbízták azzal,

hogy tartsa fenn a város békéjét, ugyanolyan határozottan, mérsékeltnek és igazságosnak mutatkozott. Tulajdonképpen célját maga fejtette ki több költeményében, amelyeket arra szánt, hogy ő maga vagy barátai elszavalják bizonyos társadalmi összejöveteleken és ezen a révén elterjesszék a közönség körében. Könnyen érthető és néha csípős versekben elmondja terveit, a felmerült és legyőzött nehézségeket, érveket halmoz, megfelel a szemrehányásokra és ellenvetésekre, komoly és bölcs figyelmeztetéseket osztogat. Minden szavából őszinteség árad. A gazdag hitelezők kapzsisága méltatlankodással tölti el:

Azok, akik a nép élén állnak, már nem törődnek az igazsággal. Erőszakosságukkal kegyetlen időket idéznek fejükre. Telhetlenségükben már nem tudják mérsékelni vágyaikat; már nem találnak örömet a lakomák tisztas és derűs vidámságában... Hány szegény embert látunk, aki megbilincselve, gyalázatos szolgaságra kárhoztatva távozik a hazából, hogy rabszolgául eladják! Adósságuk üldözi őket; betör az otthonukba; már a ház kapui sem védik meg a lakót; az adósság átlépi a küszöböt, megragadja a szerencsétlent s még ágyából is kiráncigálja.

Solon éppen az ilyen erőszakos visszaélések ellen, éppen az emberség ilyen megcsúfolása ellen lépett fel. Megfékezni a kapzsiságot, megvédelmezni a szegények szabadságát, megszerezni nekik a biztonságot, a békés munkát: ez volt a célja. Ha meg akarta volna csinálni a népet, mondja, ő is tyrannus lehetett volna, mint a többiek; de nem akarta. És később, mikor azoknak felel, akik nem értették meg, ezzel az önzetlenséggel becsületet szerez magának:

Azért, hogy kíméltem szülőföldemet, hogy nem akartam a tyrannist s a kegyetlen erőszakosságot, amely megbélyegezte és megbecstelenítette volna nevemet, azért nem kell igazolnom magamat. Büszke vagyok rá, hogy éppen ezért tartanak különbnek a többi embereknél.

Tulajdonképpen mindegyik párt arra számított, hogy az ő révén felül fog kerekedni; ő pedig egyszerűen feltette magában, hogy igazságos lesz és a lehetőség szerint kiegyenlíti a szembenálló érdekeket:

Annyi hatalmat adtam a népnek, amennyire szüksége volt; sem túlságosan sokat, sem túlságosan keveset. Arra törekedtem, hogy ne legyek igazságtalan azok iránt, akiknek a kezében volt a

hatalom és a vagyon. A két párt között álltam, az erőszakosak ellen keményen védekeztem és nem tűrtem, hogy egyik vagy másik párt diadalmaskodjék a jog rovására.

Ezekben a versekben benne él politikájának egész szelleme. Az a munka, amelyet el akart végezni, a mér-séklet és a méltányosság munkája volt.

Hogyan fogott hozzá e terveinek megvalósításához? Nem akarunk felesleges módon részletekbe bocsátkozni s ennél fogva reformjainak csak a lényegét ismertetjük. Első gondja volt, hogy könnyítsen a fizetni nem tudó adósokon, mivel ezt látta legsürgősebbnek, és ezért szabályozta az adósságok kérdését. Nem valószínű, hogy egyszerűen módjában lett volna eltörölni az adósságokat; de bizonyosra vehetjük, hogy jelentékenyen csökkentette. Eltörölte azt a gyűlöletes jogot, amely megengedte a hitelezőnek, hogy rabszolgául eladja fizetni nem tudó adósát. A föld felszabadult. Verseiben ezt teherkönnyítésnek (seisachtheia) nevezi. Az állam alkotmányához csak igen óvatosan nyúlt. Az athéni nép még nem érett meg a demokráciára. Az óvatos törvényhozónak be kellett érnie annyival, hogy előkészíti rá. Megtartotta a régi felosztást, amely a népet a vagyonbecslés alapján négy osztályba sorozta; ezek voltak a pentakosiomedimnoi, a hippeis a zeugitai és a thetes (ötszázmérősök, lovagok, igások, napszámosok). Mivel azonban ez a vagyonbecslés, mint az elnevezésekből is láthatjuk, eredetileg a mezőgazdasági termelésen alapult, valószínű, hogy mostantól fogva csakis a jövedelemtől függött, bárhonnan is eredt ez a jövedelem. A felsőbb osztályokba való belépés lehetséges volt a kereskedők, az iparosok, sőt a művészek számára is anélkül, hogy birtokszerzést követeltek volna tőlük. Az államhivatalokat továbbra is fenntartották a felsőbb-osztálybelieknek, archonok csak az első osztály tagjai lehettek. A thetes nem juthattak hivatalhoz. Az areiopagos megtartotta szerepét: a legfelsőbb tanács volt; Solon a valóságban korlátozta hatalmát, amennyiben négyszáztagú tanácsot alakított, amelyben mind a négy osztály képviselve volt; ennek az volt a hivatása, hogy az archonok tanácsa legyen, ami az areiopagos volt abban az időben, mikor még az arisztokrácia volt az állam ura. Végül pontosan kidolgozta a népgyűlés (ekklesia) szabály-

zatát; ebben a gyűlésben a thetes is résztvehetett. Innentől fogva a gyűlés napjai határozottan meg voltak állapítva s egyúttal jogkörét is pontosan meghatározták. Mindent összevéve, Solon törvényhozásának az volt a célja, hogy vegyes kormányzatot teremtsen, olyan demokráciát, amelyet még nagymértékben mérsékel az arisztokrácia. Egyéb rendszabályai a kereskedelem javát szolgálták; ez indította pénzreformjára is. Ebben a nagy reformmunkában még sok részlet homályos előttünk. Csak annyi látszik bizonyosnak, hogy ez a reform volt kezdete annak a fejlődésnek, amelynek során Athénből a következő században az ókor legdemokratikusabb állama lett. Lehetséges, hogy ennek során a nagy törvényhozó szándékai és gondoskodásai sok tekintetben elavultak. Azonban igazi érdeme az volt, hogy az állam szilárdságát nem egy párt uralmával, hanem a társadalmi erők egyensúlyával és az érdekek egyensúlyba állításával igyekezett elérni.

Utána, sőt már életében is, kirobbantak az egyenetlenkedések és a végük, mint mindenütt, az lett, hogy egy ember jutott uralomra. Ez Peisistratos volt, a legtúlzóbb párt vezére, akinek 560-ban sikerült hatalomra jutnia. Négy évvel később ellenfelei megbuktatták; 550-ben újra hatalomra jutott, egészen rövid idő múlva ismét visszavonulásra kényszerítették, úgy hogy végül csak 539-ben lett végképpen ura az államnak; ezúttal azonban haláláig (527) megtartotta a hatalmat, sőt halálos ágyán sikerült átadnia fiainak, akik megtartották egészen 510-ig. A Peisistratidák uralmának döntő hatása volt Athén jövőjére. Solon szellemében dolgoztak és főképpen a középosztályra támaszkodtak. Politikájuk eredményeképpen a falusi kisbirtokosság a VI. század második felében jelentékenyen megerősödött. Így olyan szilárd réteg alakult ki, amely alkalmas volt arra, hogy politikailag kiegyenlítse a másik, sokkal mozgékonyabb, sokkal nyugtalanabb réteg befolyását; ami nem volt más, mint a napról-napra növekvő városi lakosság. Ez a békés és különösen támogatott parasztosztály egyre növekedett és vagyonosodott, lassankint tudatára ébredt erejének és mikor 510-ben megbukott a tyrannis, már alkalmas volt arra, hogy szerephez jusson az államban. Abban a pillanatban, amikor Athén demokráciává alakult, együtt talált minden fel-

tételt, ami különösképpen kedvezett ennek a kormányformának; hiszen a demokráciának minden másnál nagyobb szüksége van arra, hogy bizonyos ellenálló erőt szerezzen szembe a szabadság túlzásaival. Athén volt akkoriban az egyetlen görög állam, amely a sikerre való kilátással megpróbálkozhatott a demokratikus berendezkedéssel.

Athén, mint hatalom, 510-ben még nem volt vetélytársa Spártának. Spárta, katonai ereje révén, a vezérszerepet tartotta a görög államok között. Befolyása kiterjedt egész Peloponnesosra, tekintélye még azon túl is. Azonban nagyravágyásának önmaga szabott korlátokat. Sokkal több veszedelem környékezte, hogysem már akkor Közép-Görögország meghódítására gondolhatott volna. Mindenesetre nyilvánvaló volt, hogy nem fogja nyugodtan nézni annak a hatalomnak a növekedését, amely azzal fenyegeti, hogy épp olyan erős lesz, mint ő maga és egyszer majd esetleg beleavatkozik ügyeibe. Nos, Athén virágzása, gazdagsága, politikai egysége, polgárainak tevékenysége alapján már most sejthető volt, hogy éppen Athén lesz ez a hatalom... Már csak az alkalom kellett, hogy maga Athén is felvesse a hegemonia kérdését. Ezt az alkalmat a körülmények az V. század elején meghozták.

De mielőtt rátérnénk arra a korszakra, amelyben a görög művelődés elérte csúcspontját, ki kell egészítenünk a most adott áttekintést, mert ennek során a művelődés fejlődését csak mellékesen érinthettük. Röviden elő kell adnunk, hogy a görög szellem mit alkotott e politikai forradalmak közepette a tudomány, a vallás és a művelődés területén, ahol nemsokára a remekművek egész sorát teremtetten meg.

7. A gondolat általános fejlődése.

A görög gondolat, amelyet a gyorsan halmozódó ismeretek gazdagítottak, mind jobban elmélyült. A városi élet fejlődése, amelynek politikai következményeiről fentebb szoltunk, azzal a következménnyel is járt, hogy sűrűbbé tette a társadalmi érintkezést, hogy közelebb

hozta egymáshoz a jellemüknél, foglalkozásuknál, hivatásuknál és tapasztalataiknál fogva különböző egyéneket ; ebből pedig az eszmék cseréje származott, a tanulságos összehasonlítás, amely alkalmas volt a szellem pallérozására. Egyébként az ipar, rohamos fejlődésével, hathatós ösztönzője volt ennek az újfajta tevékenységnek. Valóban, minden technika új szempontokat nyit azzal, hogy megmozgatja a feltaláló szellemet és mivel az anyaggal dolgozik, hogy azt alkalmasabbá tegye az ember szükségleteire, megfigyeli és felfedezi az anyag tulajdonságait. Alkotásai, szerszámai, eljárás módjai új szavakkal gazdagítják a nyelvet, ezek pedig eszméket idéznek fel. És mikor az iparhoz csatlakozik a művészet, ez az értelmi ösztönzés különösen termékennyé válik. Ebben az időben szakadatlanul halmozódnak az ítéletek, szembehelyezkednek egymással a vélemények, elkülönülnek a szempontok, a különféle érzésmódok igyekeznek határozott alakot ölteni, a kifejezés eszközei hajlékonyabbakká lesznek, finomodnak és a gondolat új forrásait nyitják meg. Még fontosabbak voltak a kereskedelmi vállalatok eredményei. Láttuk, milyen volt a VIII. század óta a gyarmatosító mozgalom. Ennek természetes következménye volt a kereskedelem hatalmas fellendülése. Egyre sűrűbbé vált az árucseré Ázsia és európai Görögország, európai Görögország és Itália, Szicília, Egyiptom, Lybia és Phoenicia közt. Közvetve vagy közvetlenül összekötetést rendszeresítettek olyan országokkal, amelyeket barbároknak neveztek, amelyekben azonban tulajdonképpen ősrégi és példaadóan gazdag művelődés virágzott : Egyiptommal, Asszíriával, Chaldeával és Etruriával. A görög hajós úgy tett mint Ulysses : »Sok népet és várost meglátogatott és megismert«. Igen hasznos megismerkedés volt ez. Ezen a réven nem csupán igen sok föld emelkedett ki, úgyszólván az ismeretlenségből, és bontakozott ki a mesés elbeszélésekből, hanem egyúttal ezek a földek feltárták terményeiket, éghajlatukat, az új életmódokat, a természetnek új oldalait és megmutatták, hogy a világ minden részén miben hasonlít az ember az emberhez, bármennyi is egyébként köztük a különbség hit, intézmények és erkölcsök tekintetében. Kétségtelenül idő kellett hozzá, hogy megemésszék ezt a sok új dolgot, hogy rendet teremtsenek ebben a nagy tömeg

új ismeretben; csakhogy mily óriási tágulása volt ez értelmüknek és mily hatalmas ösztönzője gondolkodásuknak!

Ezt az értelmi fejlődést már megfigyelhettük a költészet alkotásaiban, amelyekről fentebb szoltunk, a lesbosi lirikusoknál, Hesiodosznál, Tyrtaiosnál, Solonnál, Theognisnál. Az iambos, az elegia, a lírai költészet és a karköltészet egyformán mutatja a hajlamot az elmélyedésre, az ítélkezés szokását, a hajlandóságot az általános eszmékre; ezek pedig kétségbevonhatatlan jelei annak a mozgalomnak, amelynek során a lelkek igyekeznek felszabadulni a puszta hagyomány alól. Semmi sem mutatja jobban ezt az új lelki készséget, mint az a tény, hogy ebben az időben igen kedvelik a szentenciákat és az erkölcsi szabályokat. Úgy látszik, a legkitünőbb emberek sokat adtak arra, hogy véleményeiket formába öntsék, és pedig olyan formába, hogy minél jobban belevésődjenek az emberek emlékezetébe. Ennek bizonyossága a hét bölcs mondája. A valóságban sohasem volt Görögországban hét olyan férfi, akiket a közvélemény olyanféle hatáskörrel ruházott volna fel, hogy ők lettek volna a bölcsesség kiváltságos osztogatói. Mindazok, akik névszerint is felsorolták mind a hetet, maguk is belezavarodtak és ellentmondásokba keveredtek. De igaz, hogy a VII. és VI. században sok volt a bölcs tanács és ezek mindenütt elterjedtek, bárki volt a szerzőjük. Ezek általában mérsékletre, vallásos tartózkodásra intő szabályok voltak, a jóslatok fogalmazásában, néha többé-kevésbbé talányos alakban. Még a delphii isten nevéhez is fűződik néhány: »Ne túlozz semmit«, vagy pedig: »Halandó, gondolkozál halandó módjára«. A költészet hamarosan birtokába vette ezt a gyakorlati életbölcsességet. Hesiodos költeményének (Munkák és Napok) legalább is egyik része a gnomikus költészet műfajába tartozik; idetartoznak még Theognis elégiái is. Némelyik költő egészen erre a műfajra adta magát; ilyen a »*Chiron intelmei*«-nek a szerzője, akiben valamikor Hesiodost gyanították; ilyen a miletosi Phokylides költő, aki a VI. század közepe táján híressé vált rövid verses erkölcsi szabályaival, amelyek közül csak néhány maradt ránk. Tömör fogalmazásuk, néha csípős szatírájuk segítségével könnyen megjegyezhető formulákba sűrítik a bölcs megjegyzéseket. Rendsze-

rint a magánélettel foglalkoznak, alkalmilag a közélettel is, mint például ez a szellemes distichon :

Ezt is mondja Phokilydes : Egy kis állam a sziklacsúcson, ha jól kormányozzák, hatalmasabb, mint az örült Ninive.

E gyakorlati oktatások mellé odaállíthatjuk az aesopusi meséket, amelyeknek állítólag bizonyos Aesopus nevű frigiai rabszolga a szerzőjük. Allegorikus elbeszélések ezek, amelyekben beszélő és cselekvő állatok révén tulajdonképpen embereknek szóló oktatásokat hallunk. Mivel ezek a mesék mindenkire szóltak, mindenhova el is jutottak. Ezekkel fűszerezték beszélgetéseiket, ezek lettek a költészet segítőeszközei. Találunk ilyeneket Hesiodosnál, Theognisnál. Mindenfelé szétszóródtak és csak igen sokára gyűjtötték össze őket. De éppen ez a szétszóródás bizonyítja népszerűségüket. Érdekes megjegyeznünk, hogy az az erkölcsi lecke, amely ezeknek a tanácsoknak sokféle formájában jelentkezik, főképpen a mérsékletre intő lecke. Ennek következtében a mérséklet már úgy jelentkezik, mint a görög szellem egyik jellemző vonása, ellenhatás a szenvedélyekkel és túlzásokkal szemben : meg is fogjuk találni a belőle fakadó művelődés fejlődésének minden pontján.

8. *A filozófia, a tudomány és a történetírás.*

Másrészt a tudomány, amely Ióniában indult fejlődésnek, mint fentebb láttuk, nem korlátozódott Ióniára. Egyik-másik képviselője elhagyta országát, mert a lidiai királyok, vagy a perzsák megfosztották függetlenségétől, vagy egyszerűen engedett annak az erőnek, amely számos görögöt vonzott Sziciliába és Itáliába, átvitte oda és meghonosította ott a tudományt. És az ióni filozófusok gondolkodása ott jelentékenyen módosult és egészen új tanításokat termelt.

Alig van közöttük híresebb, mint Pythagoras ; és mégis, életét, személyét és gondolatait meglehetősen hiányosan ismerjük. A rendelkezésünkre álló kevés adatból nem igen rajzolhatunk róla egyebet egyszerű vázlatnál. Az ióni Samos szigeten született és mint önkéntes szám-

üzött 530 körül Dél-Itáliában telepedett le, Kroton achajai eredetű városban; ott iskolát alapított, igen sok tanítvány sereglett hozzá, személyének és eszméinek lelkes csodálói. Ezek elfogadták az ő rideg életmódját, alávetették magukat a hallgatás és a tanulás fegyelmének, híveivé lettek miszticizmusának és egyúttal tanításának és afféle zárt társasággá alakultak, amelynek félig-meddig vallásos volt a jellege. Anélkül, hogy közvetlenül beleavatkoztak volna a közügyekbe, polgártársaik egy részét meglehetősen nyugtalanították azzal, hogy szinte titkos társaságot alkottak, továbbá arisztokratikus hajlamaikkal, már akár maguk megmutatták, akár csak úgy rájuk fogták. A nép, amelyet ellenségeik felizgattak, fellázadt ellenük, intézetüket lerombolta, sokan elpusztultak közülük, a többiek szétszóródtak. Pythagoras, úgy látszik, néhány hívével együtt a Krotontól nem messze eső Metapontusba vonult vissza, ahol meg is halt. Ámbár semmit sem írt, tanítása mégis fennmaradt. A szétszóródott tanítványok révén kissé megváltozott ugyan, de fennmaradt az egész következő századon át, különösen a dór városokban és főképp Tarentumban s úgy látszik, csak a IV. század vége felé tűnt el, hogy aztán körülbelül 300 év múlva újjászülésük az új-pythagoreizmus alakjában, amely aztán beleolvadt az új platonizmusba.

Pythagoras filozófiai tanítása elvont jellegével élénken megvilágítja a görög szellem egyik vonását. Pythagoras mint matematikus és geometra bizonyos tekintetben a vonal és a szám megszállottja volt. Megragadta figyelmét az a tény, hogy minden megmérhető és hogy különösen a zenei hangokat számokkal lehet jelölni, amelyek megfelelnek a rezgő húr különféle hosszúságainak: arra a gondolatra jutott, hogy a szám a dolgok tulajdonképpeni lényege; és midőn a szám tulajdonságain elmélkedett, a páros és páratlan, a racionális és irracionális számokon, úgy gondolta, hogy a pontok és a számok sajátságos kombinációi révén eljut az igazság, az egység és egyéb elvont dolgok fogalmáig. Ha nem is lehet megtagadni ezektől a filozófiai spekulációktól azt az érdemet, hogy erélyesen felhívták a figyelmet a dolgok mennyiségbeli oldalára és ennek révén a matematika filozófiai értékére, kétségtelenül meg volt az a hibájuk, hogy eltereljék a szellemet a természet közvetlen megfigyelésétől, ami pedig az ismeret

haladásának legfontosabb forrása. Mindazonáltal jobban megértették a világegyetem rendjét, amely a pythagoreisták szemében is a tulajdonképpeni rendet (kosmos) jelenti. A pythagoreista filozófiának másik, egészen különálló eleme volt a lélekvándorlás, vagyis az a hit, hogy a lelkek egymásután több testi életen haladnak át. Ezzel a bizonytalan eredetű furcsa elmélettel Pythagoras határozottabb alakot adott a lélek továbbélése népies elképzelésének, ami mindaddig egészen bizonytalan volt. Meg kellett erről emlékeznünk itt, mint egyik megnyilvánulásáról annak a vallási miszticizmusnak, amely akkoriban erjedt a görög világban és amelyről még később is lesz szó. Érdekes megjegyeznünk, hogy igen nagy befolyást gyakorolt erre a matematikai filozófiára is.

Pythagorastól lényegesen különbözik egy másik ióniai, kortársa, a kolophonai Xenophanes, akinek az a kiváltság jutott osztályrészül, hogy egészen kivételes kort ért el. Némely verse azt bizonyítja, hogy megérte 92. esztendejét. A hagyomány szerint az itáliai Elea (Velia) nevű phokisi gyarmatot választotta hazájának. Csakugyan úgylátszik, hogy meglehetősen kóbor életet élt. A régiek őt tekintették az úgynevezett eleai filozófiai iskola megalapítójának. Vajjon csakugyan volt saját, pontosan meghatározott tanítása? Ezt ma már kétségbevonják. Miránk mindössze ión jellegű elégiáinak néhány töredéke maradt, amelyekben sajátságosan független és merész szellem nyilatkozik meg. Ezekben nevetségesekké teszi a mítoszokat, szemére veti Homerosnak, hogy az isteneket az emberek képére formálta, sőt viselkedésük és oktalanságaik révén még az embereknél is alacsonyabbaknak rajzolja. Nem habozik kimondani, hogy ha az állatok isteneket tudnának alkotni maguknak, akkor a maguk hasonlatosságára képelnék el azokat; ez bizony gyilkos kritikája az antropomorfizmusnak. Megvetéssel sujtja az atlétákat, akiket annyira csodáltak és magasztaltak az akkori Görögországban. Az ő szemében csak egyetlenegy dolognak van valóságos értéke és ez a bölcsesség s ennek hívéül vallja magát. Számunkra rendkívül érdekes a kor hiedelmeinek és elfogultságainak ez a vakmerő kritikája. Élénk fényt vet arra a szellemi állapotra, amely már kezdett erőre kapni, legalább is egyes társadalmi osztályokban és a görög világ egyes pontjain. De hát tulajdonképpen mi

volt ez a bölcsesség, amelyet a költő, mint késő öregségében mondja, városról-városra terjesztett, amerre éppen útja vitte, 25 éves kora óta? Vajjon valóban megállapodott és egymás mellé rendelt eszmék rendszere volt-e? Költői munkásságának töredékei alapján ezt nem állíthatjuk. Ezekből mindössze azt a következtetést vonhatjuk le, hogy hangoztatta egy Isten létezését, aki összpontosítja magában a földi élet minden hatalmát. Az ókori bizonyosságok sokkal világosabban beszélnek, amennyiben Xenophanest Parmenides mesterének nevezik. Ezek alapján legalább is annyit gondolhatunk, hogy Xenophanes némi figyelmet szentelt az iónoktól felállított filozófiai problémáknak és hogy többé-kevésbé kifejezetten olyan szellemben igyekezett megoldani ezeket, mint Parmenides.

Parmenides valóban iskolát alapított. Ő az, aki a filozófia történetében híressé tette hazájának, Eleának nevét. Úgylátszik, hogy tanítása nem egyéb, mint szellemi visszahatás az ión filozófusok eszméivel szemben, abból a célból, hogy megcáfolja tanításaikat. Thales, Anaximandros, Anaximenes és utánuk Herakleitos, ha sokban különböztek is egymástól, megegyeztek abban, hogy a világot egyetlen anyag folytonos változásai eredményének tekintették; szerintük ez az anyag alá van vetve a mozgás törvényeinek. Az utolsó köztük, Herakleitos, már azt hirdette, hogy ez a mozgás a tulajdonképeni formája a létezésnek, vagy más szavakkal: hogy minden szüntelenül mozgásban van. Parmenides gyökeresen ellentmondott ezeknek az állításoknak, amennyiben még a mozgás lehetőségét is tagadta. A mozgás, mondta, csak abban az esetben lehetséges, ha van olyan üres tér, amelyben a tárgyak mozogni tudnak; mert bármiféle részecske, akármilyen kicsiny is, nem változtathatja helyét, csak ha üres helyet talál, ahol elhelyezkedhetik. Mivel pedig az üres hely, meghatározása szerint, azonos a semmivel, nem egyéb mint értelmetlen szó, amelynek nem felel meg semmiféle valóság. Azt állítani, hogy az üresség létezik, annyi, mintha azt mondaná valaki, hogy a semmi valami; a mozgás tehát lehetetlen. Ennélfogva a létezés mozdulatlannak tekintendő. És el kell fogadnunk, hogy mindig olyan volt, amilyen most és mindig ilyen lesz. A világ, amelyről azt hisszük, hogy ismerjük, minden, amiről azt hisszük, hogy a sze-

A PAESTUMI POSEIDON-TEMLÖM

Kr. e. V. sz.

münk előtt változik és körülöttünk mozog, csupán illúzió. Ezt az elméletet Parmenides fölényes és gőgös önbizalommal fejtette ki egy tanítókölteményben, amelynek néhány töredéke máig is megmaradt.

Utána tanítványa, az eleai Zenon vállalkozott tanításának megvédelmezésére mindenki ellen, finom dialektikája segítségével. Ámbár Zenon inkább a következő korszakba tartozik, oly szorosan függ Parmenidestől, hogy nem választhatjuk el tőle. Zenon tanítása tulajdonképpen ugyanaz mint mesteréé, de ő harci fegyverrel alakította és a dialektikusok vitáira alkalmassá tette. Hogy legalább fogalmat adjunk róla, idézzük itt egyik leghíresebb érvét a mozgás fogalma ellen.

»Achilles futóversenyre indul egy teknősbékával. Vajjon megelőzi-e a teknősbékát, amely elsőnek indult el? Nem, mert neki előbb el kell érnie azt a pontot, ahol a teknősbéka abban a pillanatban van, mikor ő indul. Mikor ő odaér, a teknősbékának már némi előnye van, bármily kicsiny is. Ezt be kell hoznia. A teknősbéka ezalatt megint némi előnyre tesz szert; és ez folytonosan így lesz. Achilles tehát egészen meg fogja közelíteni a teknősbékát, azonban sohasem fogja utólni.« Zenon ebből arra a következtetésre jutott, hogy a mozgás fogalma önmagában hordja lehetetlenségét. Éppen úgy nem a mi dolgunk vitatkozni ennek az okoskodásnak az értékéről, mint Parmenides tanításáról. Ez az okoskodás és tanítás számunkra csupán egyszerű bizonyíték, amely világosan mutatja, mennyire haladt a görög szellem kíváncsisága, merészsége és finomsága Homeros ideje óta.

Úgy látszik, a görög szellem ebben az időben újból érdeklődni kezdett a múlt iránt. A hősköltészet, amely feltámasztotta a régi mondákat, összegyűjtötte azokat, a maga szükségletei szempontjából, anélkül, hogy időrendbe szedte volna őket, mert egyetlen gondja az volt, hogy szép elbeszéléseket alkosson. Elmesélte a hősi vállalkozásokat és a hadi eseményeket. Nem is gondolt arra, hogy megőrizze az egyik vagy másik nép évkönyveit, nem volt szándéka megírni egy-egy állam történetét. Most az új szellem kétféle módon nyilatkozik meg: egyrészt igyekszik rendbeszedni a hagyományoknak eddig szétszórt elemeit, másrészt folyamatos előadásban állítja össze az egy-egy városra vonatkozó eseményanyagot.

Magától értetődik, még szó sem lehetett az anyag kritikai vizsgálatáról. Vajjon már ebben az időben kísérletet tettek arra, hogy kihámozzák a mondából a történelmi igazságot? Alig hihető. Mindazonáltal ebben a kettős irányban már észrevehetjük a történelem fogalmának kibontakozását.

Ennek első jeleit a VIII. század közepén vagy végén vehetjük észre. Bizonyos Eumelos, a Bacchis-család tagja, amely mint fentebb láttuk, akkoriban Korinthusban uralkodott, *Korinthiaka* címen epikus formában költeményt írt, amely elmondta városának, a régi Ephyrának mondai történetét. Ez a név szerinte nem egyéb, mint Okeanos és Tethys leányának, Ephyrának neve; ez a nimfa volt szerinte a város alapítója. Az efféle történelem természetesen nagyobbrészt mondai elemekből áll. De legalább bizonyítja, hogy kíváncsiak voltak az eredetre és megvolt bennük a szándék, hogy a jelent összekapcsolják a multtal. Valószínűleg ugyanehhez a műfajhoz tartozott a *Naupaktia* című lokrisi költemény, amelynek csak a címét ismerjük.

Sokkal fontosabb a Hesiodosznak tulajdonított *Nők katalógusa* című költemény, amely körülbelül ugyanebbe az időbe tartozik. Az a számos töredéke, amelyet egyes írók műveiből összeszedtek, akik idéztek belőle, módot ad rá, hogy meglehetősen tiszta fogalmat alkossunk a szerző szándékáról és tervéről. Nyilván az volt a szándéka, hogy bizonyos rendet teremtsen azoknak a mondai hagyományoknak tömegében, amelyek lassankint felhalmozódtak és valamiképpen kibogozza szörnyű összevisszaságukat. Szeme előtt a mult egész történelme úgy jelentkezik, mint genealógiák összessége, amelyeket néhány ősi isteni atyafiság köt össze egymással. Elvileg abból indul ki, hogy a hősök az istenektől származtak, ennél fogva a régi mondai vagy mitikus elbeszélésekben meg kellett keresnie az istenek és a halandó nők viszonyait, amelyekből az egyes nagy emberi családfák származtak. A hőskölteményben ünnepektől hősökhöz csatlakoztak ebben a származáskutatásban a névadó hősök; ezek azokat a törzseket vagy népeket képviselték, amelyekről azt hitték, hogy tőlük kapták a nevüket. És ha ezek a névadó hősök még nem voltak meg az előző hagyományban, szükséges és jogos volt elhelyezni őket benne;

mert feltétlenül szükséges hivatást kellett abban betölteniök. A költő művészete az volt, hogy arra a helyre tette őket, amely ki volt jelölve számukra a nemzedékek származástábláján, a többé-kevésbé történelmi valószínűség vagy viszonyok révén. A hesiodosi katalógusoknak legfőbb érdeme éppen a szellemes és kielégítő kombinációnak ez a munkája. Ezenfelül a szerző módját ejtette, hogy ezekbe a hosszú névlajstromokba beleszőjön néhány szép kalandot, vagy hősi életsorsot. A költeményt, amelyet ilyen szempontok szerint írt meg, bizonyára aranykönyvüknek tekintették Görögország összes királyi családjai; valóban afféle nemesi emlékkönyv volt ez, amelyben ezek a családok népükkel együtt szerepeltek, azokkal a nagy emlékekkel együtt, amelyek összefűzték őket.

Hogy ezektől az áltörténelmi költeményektől eljuszanak a tulajdonképpeni történeíráshoz, ahhoz nyilván nagy munkára volt szükség. A döntő lépést csak az V. század közepe táján tette meg Herodotos és Thukydides, mint alább látni fogjuk. A VI. század prózáiról, akik folytatták a genealogia-költők munkáját, mint miletosi Hekataios, akiről már előbb szóltunk, nem tettek egyebet, mint ismételték ugyanazokat a hagyományokat és ugyanazokat a módszereket, még akkor is, ha úgy tettek, mintha bírálnák azokat. Így volt Hekataiosszal is és így volt argosi Akusilaossal, akik egyébként inkább az V. mint a VI. századba tartoznak. Annak a korszaknak a végén, amelyről beszélünk, ebben a műfajban még semmi eredeti nem jelent meg. Annyit jelentene ez, hogy azok a költemények, amelyekről most szó volt, semmiféle hatást nem gyakoroltak? Ez alig volna hihető olyan művekről például, mint a hesiodosi katalógusok, amelyeknek bizonyára igen nagy sikerük volt. Azzal, hogy népszerűsítették azt a gondolatot, hogy minden fejedelmi család és a nagy hellén törzsek minden névadó hőse Hellentől, Deukalion fiától származott, kétségbevonhatatlanul előmozdították a nemzeti egység kialakulását. Másrészt azonban azzal, hogy felelevenítették a régi osztzkodásokat, az emberek emlékébe idézték a véres versengéseket, bizonyos jogcímeket adhattak kegyetlen bosszúállásokra és ürügyet szolgáltathattak új követelőzésekre. Vajjon e két irány közül melyik maradt

felül? Nyilvánvaló, hogy a józan ész és a helyes értelemben felfogott közérdek az első mellett szól; ellene voltak a szenvedélyek, a városok széthúzása, az egymással versengő érdekek összeütközése és ezek viszont a másodiknak adtak félelmetes erőt. És végül is ez az utóbbi győzött.

9. A vallásos gondolat.

A filozófusok munkája, amint láttuk, oly irányban haladt, hogy még a polytheizmus alapjait is megrendítette. De csak a kiválasztottak kis csoportjához szólt, mert csak ezek tudtak érdeklődni a filozófiai spekuláció iránt és csak ezek tudták megérteni. Az óriási többség vallásosságát nemcsak nem rendítették meg, de még csak nem is érintették; ez a vallásosság a maga természetes körében fejlődött, teljesen függetlenül a filozófiától.

Mivel ezt a vallásosságot semmiféle felsőbb hatalom nem szabályozta soha, természetesen nagyobb változásoknak volt alávetve, mint bármely más vallásos hit. Még pedig annál inkább, mert még az istenség képze sem volt pontosan meghatározva, holott ez minden vallásos hitnek az alapja. A görög vallás eredetileg a természeti tüneményekhez igazodott, de egyrészt egyre inkább antropomorfikussá vált, másrészt lényegnélküli, alakatlan, vagy éppen teljesen elvont képzetekbe folyt szét. Az istenek mellett, — akiket többé-kevésbé úgy képzeltek el, hogy hasonlítanak az emberekhez alakjuk, gondolkodásmódjuk és szenvedélyeik tekintetében, ámbár hatalmuk sokkal nagyobb és halhatatlanok is, — éppúgy istenítették az alvilágot, az éjszakát, a nappalt, amelyeknek lehetetlen volt testet adni, de ugyanígy istenítették a vitatkozást, az esküt, a csalást és a gyilkolást, szóval a pusztá fogalmakat. Tegyük hozzá, hogy rengeteg istenség tömeg maradt vagy legalább is roppant nagy család, amelynek tagjai mind hasonlítottak egymáshoz és egyiknek sem volt külön egyénisége, amint külön neve sem volt; ilyenek voltak a szatírok, a silenokok, az okeanisok, az oreasok, a nimfák. És ez még nem minden. Még személy szerint különvált nagy isteneknek sem volt változhatatlanul megrögzött alakjuk vagy

állandó legendájuk. Mivel majdnem valamennyien különböző eredetű kultuszokból származtak, amelyek a körülmények játéka következtében egymáshoz idomultak és összekeveredtek egymással, ebből az ősi különbözőségből megtartottak annyit, hogy nehéz volt őket pontosan meghatározni. Vitatkozni lehetett a tulajdonságaikról, éppúgy mint a viszonyaikról; mondáik a költők tetszése szerint duzzadtak. Majdnem valamennyinek a kultusza helyi jelleget öltött és igen gyakran odavezetett, hogy fontos különbségek támadtak köztük. Ebből némi zűrzavar keletkezett és bizonyos volt, hogy a görög szellem, amely természeténél fogva barátja a rendnek és a világosságnak, előbb-utóbb megkísérli megszüntetni ezt a zűrzavart.

Igy magyarázható meg, hogy a VIII. vagy a VII. században költői theogoniák keletkeztek, pontosan azzal a céllal, hogy a lehetőséghez képest összehangolják és összeegyeztessék egymással a különféle hitbeli elemeket. A legtökéletesebb az a *Theogonia*, amelyet Hesiodosnak, a *Munkák és Napok* szerzőjének tulajdonítanak; ennek a szövege ránk maradt; valószínű, hogy némi átdolgozást szenvedett, de talán éppen ennek köszönhette sikerét. Ez kosmogonia és theogonia volt egyszerre, mert az egyik elválaszthatatlan volt a másiktól: az istenek és történetük szoros kapcsolatban volt a világegyetem eredetére vonatkozó elképzelésekkel. Hogy a költő ilyen művet alkothasson, kétségtelenül első feladata volt összegyűjteni a hagyományt; de a legnehezebb volt aztán válogatni a hagyományok között; ehhez szükséges volt az egésznek rendszerbe foglalása, másrészt pedig bizonyos szabad költői lelemény, amely elengedhetetlen volt ahhoz, hogy kitöltse a mondák hézagait és összekapcsolja egymással a különféle tárgyakat.

A költemény alapgondolata az, hogy az isteni világ nemzedékek hosszú során át keletkezett, számos forradalmon és folytonos küzdelmeken keresztül, hogy végül is megállapodjék Zeus legfelsőbb és most már általánosan ismert uralma alatt. A világ kezdetén a khaosból — amelyet afféle sötét mélységnek képzel el a költő — három ősi lény emelkedik ki: Gaia (a Föld), Erebos és az Éjszaka. Gaiától születik Uranos (az Ég), ők ketten az istenek ősszülei és az ő gyermekük a hat titán és a

titánok hat nővére. Ezekkel indul a genealogiák első sorozata, hogy csak éppen a legfontosabbakról emlékezzünk meg, amelyek a világ első korszakát jelentik. Később az egyik titán, Kronos, fellázad atyja, Uranos ellen és így az első istenuralmat felváltja a második. Elbeszéléseinek ezen a pontján a költő epizódok alakjában beszúrt rengeteg isteni sarjadékot; ezekből afféle isten-népség alakul, mintegy ellentétképpen a nagy isteneknek, akik viszont együtt afféle arisztokráciát alkotnak. Ebben a csoportban megalakulnak a többé-kevésbbé névtelen közösségek, valamint a megszemélyesített elvont fogalmak. Így a szerző jóvoltából azok is és emezek is belekerülnek abba a genealogiai keretbe, amely — hogy úgy mondjuk — bizonyos polgári állást biztosít nekik. Ezek nagyjából olyan istenségek, amelyeknek nincs mondájuk és nincs is pontosan meghatározható alakjuk; bizonyára olyan időben keletkeztek, amikor a világ még nem kapta meg végleges szervezetét. Ez után következett a második isteni forradalom: Kronost letaszítja a trónról fia, Zeus, mint ahogy ő maga is letaszította atyját, Uranost. Ez az a pillanat, amikor befejeződik a világ szervezése. Zeus legyőzi a titánokat, akik összeküldtek ellene, legyőzi a Typhoeus szörnyet is és már nincs egyetlen ellensége s egyetlen vetélytársa sem. Sorozatos szerelmeiből új istenek születnek, a gyermekei: Zeus valóban az istenek atyja. Barátságosan megosztózik a hatalmon két testvérével, Poseidonnal és Hadesszel; de ő marad a legfőbb úr és mint az istenek fejedelme uralkodik az Olymposon övéinek körében. Nagyjában ez a költemény vázlata és nem szólván néhány epizódjának szépségéről, meg kell csodálnunk a szerkesztés szellemes művészetét, amely ebben a tág és mégis egyszerű keretben annyi különféle elemet tudott egybefoglalni. Másrészt éreznünk kell, hogy ebből a művészetből bizonyos filozófiai elmélyedés is árad és halványan bizonyos haladás jelentkezik; mert meg kell jegyeznünk, hogy a költő igyekszik visszataszítani a multba a szörnyalakokat és erőszakos tetteiket, hogy helyükbe állítsa a dolgok új rendjét, amelyben a béke, a szelídség és a szépség uralkodik.

Más kérdés aztán meghatározni, hogy milyen hatása volt a theogóniának az általános hitre. Bizonyos, hogy

ma már senki sem hajlandó szóról-szóra venni Herodotosnak azt az állítását, hogy Hesiodosé és Homerosé az érdem, hogy elsőkül adtak nevet Görögország isteneinek, hogy ők jelölték meg tulajdonságaikat és határozták meg alakjukat. Homeros nem tett egyebet, mint hogy csodálatos elbeszéléseiben cselekvés közben mutatta be azokat az isteni személyeket, akiket az epikus költészet már régóta népszerűsített. Hesiodos összefoglaló képben csoportosította őket, úgy hogy egyetlen szempillantással át lehetett tekinteni az egész istenvilágot, amelynek afféle látszólagos egységet is adott, de ez kielégítette azokat a lelkeket, amelyekből még minden kritikai érzék hiányzott. Egyébként a hesiodosi theogoniában nem szabad pontos képét keresnünk annak a vallásnak, amely a görög városok közéletén és magánéletén uralkodott, de nem szabad holmi bibliát sem látnunk benne, amelynek tekintélye most már mindenkire kényszerítő erejű lett volna. Az istenek genealogiája, különösen pedig a másodrendű istenek származástana, később is éppúgy mint azelőtt, szabad találgatások és egyéni kombinációk anyaga maradt. És látjuk, hogy azokban a művekben, amelyek a nagyközönséghez szólnak, még az V. század drámaköltői sem riadtak vissza attól, hogy új változatokat ne kockáztassanak meg, ha ennek valami előnyét látták. Másrészt ne feledjük, hogy a görög vallás lényege a kultusz volt, amelyre a költők állításainak semmiféle hatásuk sem lehetett; mert a kultusz csupán a helyi hagyományokat vagy pedig az állami hatóság rendelkezéseit juttatta érvényre. Ennek következtében az egyes államok különállása sokkal nagyobb mértékben érvényesült benne, mintsem a Theogonia-féle költemény alapján sejthetnők. Kétségtelen, hogy az olyan isteneket, mint Zeus, Athena, Hera, Apollon és Artemis, Poseidon és Hades, Hephaistos és Hermes, mindenütt halhatatlannak ismerték el és bizonyos körülmények közt mindenütt fohászkodtak is hozzájuk. De mindenütt más jelzőkkel és más szertartásokkal folyamodtak hozzájuk, és ezek bizonyos tekintetben helyi jelleget adtak nekik. Majdnem valamennyi megtartott még az ősi időkből néhány kiváltságos patronátust, amelyek révén bensőbb viszonyba került az egyik vagy a másik várossal. Athéna például, bár egész Görögországban voltak oltárai, egészen

külön jogcímen Athén pártfogója volt, Hera pedig Argos és Samos patrónája. Apollonnak, bár tisztelete népszerű volt egész Görögországban s imitt-amott még a barbárok nál is, mégis Delphiben és Delosban volt a külön szentélye. Demeter, — aki jótéteményei révén minden más istenségnél inkább számíthatott általános tiszteletre, — mondája és kultusza révén mégis szorosabban kapcsolódott Eleusishoz és Sziciliához. Még helytállóbb okok miatt így volt ez az alsóbbrendű istenekkel, akiknek nem volt semmi jogcímük arra, hogy mindenütt tiszteletben részesüljenek. Nemesis például tulajdonképpen csak Rhamnusból volt otthon, a Charisok pedig Orchomenosban. Egyébként ismételjük: abból a körülményből, hogy ugyanazt az istent számos helyen tisztelték, még nem lehet arra következtetni, hogy minden tisztelője számára pontosan ugyanaz volt. Mert nevéhez majdnem mindig olyan szertartásos jelző kapcsolódott, amely egy bizonyos tulajdonságát emelte ki és ez a tulajdonsága olyan személyiséget kölcsönzött neki, amely a hívók külön osztályát biztosította számára. Az a Hera, akit mint a házasság pártfogóját hívnak segítségül, valóban más istennő, mint Argos féltékeny védelmezője, akit az Ilias rajzol. Ez a görög vallás sajátos jellegéhez tartozott, hogy így belsőleg szétbomlasztotta az isteni személyeket, mert szelleme mindig hajlott a megkülönböztetésekre és mindig hajlamos volt életet adni az elvont fogalmaknak.

De az efféle eltérések alatt is a valláserkölcnek olyan haladása mutatkozik, amely megfelel általában a görög gondolat fejlődésének, amire épp az imént utaltunk. Ennek igen ékesen szóló bizonyítékát találjuk egy másik hesiodosi költeményben, a *Munkák és Napokban*, amelyet fentebb tárgyaltunk. Kétségtelen, hogy már a homerosi költeményekben védelmezőiknek tekintik az emberek az isteneket. Különösképpen szeszélyes pártfogók, akiknél a szenvedély gyakran hatalmasabb mint az igazságosság érzése. Maga Zeus, aki legkevésbé bonyolódik bele a szembenálló ellenfelek küzdelmeibe, ugyancsak szomorú látvány ebben a tekintetben, amint hajlik bizonyos könyörgésekre, amelyeket nem mer elutasítani, máskor pedig a sorsra bízta magát, és mérlegéhez folyamodik, hogy elhatározásra jusson. Viszont a hesio-

dosi költeményben határtalan bizalom nyilvánul meg az istenek királya iránt. Egyesegyedül az ő akarata juttat az embereknek jólétet vagy balsorsot és a költő bizonyosra veszi, hogy a jólét nem egyéb, mint az igazságosság jutalma, valamint a balsors szerinte nem más, mint az igazságtalanság büntetése. Csak éppen hogy ő nem a tömegben elvesző egyénekre gondol, hanem a közösségekre, amelyeket vezérek képviselnek; mert az igazságosság az ő kezükben van, egyesegyedül ők az igazság osztói: ha ügyelnek arra, hogy határozataikban ne sértsék meg az igazságot, ha érvényt szereznek környezetükben az igazságnak, akkor az istenek megáldják az államot és az általános jólétet, amely erre következik, a költő most bájos és friss versekben rajzolja elénk. Viszont ha a vezérek megsértik az igazságot, akkor Zeus haragja rettenetesen rájuk zúdul:

De azok számára, akik erőszakoskodásra vetemednek és igazságtalanul cselekszenek, Kronos fia, Zeus isten, aki látja őket a magasból, büntetést tartogat. Gyakran egész város bűnhődik egyetlenegy erőszakos ember vétkéért, aki gonoszat cselekszik és gonosz terveket forgat elméjében. Zeus a magas égből rettentő szenvedést, inséget és dögvészt zúdít ezekre. Ilyenkor az emberek tömegesen hullnak, az asszonyoknak nem születnek gyermekeik, a házak kiürülnek, mert ez az olymposi Zeus akarata. Máskor meg kiirtja hatalmas hadseregeiket, ledönti bástyaikat, vagy pedig a tengeren elpusztítja hajóikat.

Ezenfelül a költő elmondja, hogy Zeusnak az emberek cselekedeteinek megfigyelésére 30.000 halhatatlan és lát-hatatlan őr áll rendelkezésére s ezek szüntelenül keresztül-kasul járnak a földet és figyelik, hogy mi jó és mi rossz történik. A költő szerint az igazság (Dike) magának Zeusnak a lánya; érzékeny szűz, aki könnyen megsértődik s rögtön sírva panaszkodik apjának és kieszközli tőle, hogy megbüntesse a vétkeseket. Ezek a szavak, amelyeket a költő ékes versei harsógtak a világ fülébe, nem veszhet-tek el. Jó mag volt ez s az volt a sorsa, hogy kicsirázzék és gyümölcsöt teremjen.

Mindazonáltal kielégítette-e a néplélek követelmé-nyeit a kollektív igazságnak ez a fogalma, amely szerint az egyének boldogsága végeredményben vezetőik visel-kedésétől függ? Vajjon nem úgy kell-e gondolnunk, hogy minden embernek joga van a boldogságra? Hogyan lehet

eleget tenni ennek az egyetemes óhajnak? Egy időben két elmélet is igyekezett feleletet adni erre; egyrészt az, amely azt tanítja, hogy az erény önmagában hordja jutalmát és ennél fogva mindenki a maga szerencséjének kovácsa; másrészt az, amely azt ígéri, hogy az életet meghosszabbítja, látszólagos végén túl, és azt a reményt kelti, hogy ebben a másik életben kárpótlást nyerünk az idelent elszenvedett igazságtalanságokért. A két elmélet közül az első egyesegyedül a józan észen alapul és nyilván csak a kisebbségnek való; ebben az időben még senki sem vallotta ezt hangosan; ha voltak is hívei, kevesen voltak és ismeretlenek, bizonyos értelemben filozófusok, anélkül, hogy igényt tartottak volna erre a címre. A tömegnek mindenesetre más valami kellett, más valami kellett a nyugtalan lelkeknek, amelyek akkor, mint minden más időben is, nagyon nehezen törődtek bele abba, hogy semmi se tudjanak sorsukról. Azt, amit vártak, az új vallások adták meg nekik, amelyek egyébként a régi kultuszokból fejlődtek.

Ezek közt egyik legfontosabb volt Demeter tisztelete Eleusisban, itt már igen régi idők óta virágzott néhány család körében bizonyos földistenségek tisztelete, amely az ő sajátjuk volt. Célja az volt, hogy minden évben megújítsa a föld termékenységet bizonyos szertartások segítségével, amelyekről azt hitték, hogy hatással vannak azokra a titokzatos hatalmakra, amelyekről hitük szerint a termékenység függött. Ezekből a szertartásokból mítosz keletkezett, amelyet a költészet valóságos drámává alakított. Elmondta, hogyan rabolta el az alvilág istene, Hades, a fiatal Korét, vagyis Persephonét, Demeter leányát, az anya tudta nélkül és hogyan kereste az anya sokáig, kétségbeesetten és hiába a leányát. Demeter, így hangzott a monda, éppen Eleusisban volt, mikor a rablásról értesült és haragjában elhatározta, hogy ezentúl terméketlenné teszi a földet; ugyancsak itt történt, hogy Zeus lecsillapította, azzal az ígérettel, hogy minden évben az év kétharmad részére visszakapja leányát. Mivel mélyen meghatotta az a fogadtatás, amelyben az ország királyi családja részesítette, távozásakor megtanította az országot azokra a misztériumokra, amelyeknek segítségével állandósíthatják jótéteményeit. Valójában e misztikus formák alatt a tenyészet jelenségeit idézték fel és ünnepel-

ték. Csakhogy ezek a jelenségek alkalmasak voltak a szimbolikus magyarázatra. Volt bennük látszólagos halál, a földbe dugott mag halála, és volt benne bizonyos feltámadás, az életet jelentő gabona kicsírázása. Ez a magyarázat lett a misztériumok alapgondolata. Eredetileg magánvallás volt ez, később azonban egyre több és több beavatott előtt nyílt meg; és kétségtelen, hogy számukra a kezdetleges kinyilatkoztatás egyre jobban gazdagodott. Igaz Eleusis sohasem adott tulajdonképpen tanítást. Csupán mélyértelmű látványosság volt, amelynek során a Hierophantes, — a Daduchos és a Keryx segítségével — oktatta a több csoportba osztott újoncokat. Hogy tulajdonképpen mi volt ez a látványosság, nem tudjuk. Amit számos tanubizonyság alapján tudunk, mindössze annyi, hogy a beavatottak, még a legmagasabb fokúak, az epoptes is, ezekből a misztériumokból a jövő élet reménységét hozták magukkal. Valamiképpen közvetlen látomásuk volt felőle azokban a jelenetekben, amelyek szemek előtt lefolytak. A misztériumok egyre fokozódó elterjedése bizonyítja, hogy mély és általános szükségérzetet elégítettek ki. Eleusis, miután Athén a VII. században elfoglalta, egyike lett azoknak a szentélyeknek, amelyeket az athéni állam elismert; évente olyan zárándoklás célpontja volt, amely a legnagyobb állami ünnepnek számított. A Peisistratidák a VI. században különösen pártolták ezt a kultuszt, és növelték tekintélyét, azonban elsősorban a beavatás szertartása révén gyakorolt nagy hatást. Csak ennek a révén tudott a túlvilági boldogság reménysége olyan kinyilatkoztatásokra, támaszkodni, kissé határozottabban körvonalozták és bizonyosságot jelentettek a hívők számára.

Ennek az időnek vallási mozgalmaiban még nagyobb fontosságra jutott egy másik kultusz, Dionysos kultusza. Homerosnál Dionysos, akit futólag két helyen is említ, még csak másodrangú istenség, nincs is helye az Olymposon. Hesiodos a Theogoniában egyszerűen úgy említi, mint Minos leányának, Ariadnének szerelmesét. Azonban egyfelől a legrégibb thébai mondákban úgy jelentkezik, mint Zeus és Semele fia, Kadmosnak, a város alapítójának unokája; másfelől mint a bor istenét legalább is a VIII. század óta, számos vidéken ünnepelték dithyrambosnak nevezett énekekkel. A valóságban kultuszának

eredete kettős; egyfelől barbár, másfelől sajátosan hel-lén, amelyből két ág indul ki s ezek egyébként hamarosan kölcsönösen hatottak egymásra. Thrakiában Dionysos a tenyészet istene volt, innen jutott Görögországba és magával hozta durva, sőt véres szertartásait. Hatása alatt Görögország egy része az utánzás révén barbárrá vált. Hívei közt afféle őrjöngés tombolt. Asszonycsopor-tok, menasok, vagy thyiasok rohannak ki tiszteletére az erdőkbe és a hegyekbe, odakint állatbőrökbe öltöznek, thyrstot vesznek kezükbe, azzal hadonásznak, és a dobok zűrzavaros hangjára vad rohanásban és táncban őrjön-genek. Szinte magukon kívül, elfogják az útjukba kerülő házi vagy vadállatokat, megfojtják és nyers húsukat eszik. Ennek a tomboló mánornak célja az extatikus átszellemülés, amelynek hatása alatt az ember megfede-kezik önmagáról és képzeletében istenével egyesül; szó-val nem egyéb, mint misztikus részesedés az istenség-ben. Bármily furcsának tűnik is előttünk ez a kultusz, kétségbevonhatatlan bizonyítékaink vannak rá, hogy Görögország számos tartományában gyakorolták, külö-nösen Phokisban a Parnassuson és magában Attikában is. Megdöbbentő bizonyítéka ez annak a vallási erjedés-nek, amely ezidőtájt lefolyt a lelkekben.

Ennek a dionysosi kultusznak másik eredete a szőlő-műveléssel és a vele kapcsolatos paraszti ünnepekkel függ össze, a vincellérek vidám ujjongásával, szüret idején, vagy pedig a borsajtolás napjaiban. Dionysos kultuszá-nak ebben a változatában a vidámság az uralkodó elem. De mivel ezek az ünnepek is alkalmat adnak arra, hogy felidézzék az istenre vonatkozó mondákat, némi szomorú-ság is vegyül beléjük. Mert ezek a félig-meddig allego-rikus mítoszok elmesélik az isten szenvedéseit, részben úgy, hogy céloznak ezek kapcsán az évszakok váltako-zásaira, és a présben kisajtott szőlőre, részben pedig úgy, hogy emlegetik a részegség okozta erőszakoskodások mondáit, a bor élvezetének elterjedését s azt az ellenállást, amellyel a bor útjában találkozott. Bármilyen volt is a kul-tusz eredete, ez volt a tárgyuk azoknak a dithyrambo-soknak, amelyekről az imént beszéltünk. Ezeket bizo-nyos helyeken, például Sikyonban a VII. században, szatíroknak öltözött táncosok énekelték. Arion, a lesbosi költő, szabályosabb formát adott a dithyrambosnak és

Korinthosban, a VI. század vége felé, ciklikus karokat állított fel. Ezekből a karokból és ezekből a dithyrambikus énekekből keletkezett a VI. században az athéni tragédia, amelyet Thespis kezdeményezett és a szatírdráma, amelyben Pratinas tűnt ki.

Dionysos kultusza, amely főképpen a költészetnek kedvezett és azt új ösztönzésekkel és új formákkal gyarapította, éppen így kedvezett az elmélyült miszticizmusnak is, amely a kor szellemének megfelelően, vallásos hitet és gyakorlatot merített belőle. Ebből a hajlandóságból ered az orphizmus, amely Athénben a VI. század folyamán jelentkezik határozott alakban. Az orphizmus tanítás és életszabály is volt egyszerre. A tanítás kosmogonia és theogonia volt, amelyben Hesiodos művének emlékei keveredtek szabad mondai változatokkal. Ezekben Zagreus néven Dionysos vitte a főszerepet; szenvedésének története volt a lényeg. Zeus és Persephoné fia volt, így szólt a monda és atyja arra szemelte ki, hogy örökölje hatalmát, de a titánok elrabolták, megölték és széttépték; azonban Zeus megmentette a szívét és belehelyezte abba az új Dionysosba, amely tőle és Semelétől származott. Ez a Dionysos új világ ura lett, amelyben a titánok képviselték a gonosz elemet, akiket aztán villám sujtott és hamuvá égetett; innen származik az eredendő bűn, az emberi nem átka s az így beszennyezett világnak a gyermeke. Az életet felfogás szerint próbának tekintették, amelyen a léleknek át kell esnie, hogy megszabaduljon az öröklött tisztátalanságtól. A lélek, amely a test börtönébe van zárva, még a halál révén sem szabadul fel; mert az orphizmus, éppen úgy mint a pythagoreizmus, egyik legfontosabb hittételeként vallotta a lélekvándorlást. Az orphikusok szerint a lélek, miután elhagyta a testet, az átalakulások egész során megy át és ha még ezek után sem tisztult meg, visszakerül eredeti állapotába. A büntetések sorozata ez, amelyből azonban lehetséges volt kiszabadulni. Ennek a kiszabadulásnak eszköze az önmegtartóztatás gyakorlása, mert ennek révén lassan-lassan felszabadul a lélek a test szolgasága alól. Az így módosított lélekvándorlás bizonyos fajta felemelkedéssé változik, amely fokozatok során keresztül a végső felszabadulásban és az istennel való egyesülésben csúcsosodhat. Nagyjából ez a lényege ennek a vallásnak, amely mondák

és filozófiák keveréke. Kinyilatkoztatását Orpheusnak, a legendás költőnek és fiának, Musaiosnak tulajdonította, a valóságban azonban néhány ember műve volt, akik legelső elemeit kétségtelenül az itáliai görögök közt szedték össze, de Athénben fejezték be a VI. század második felében. A leghíresebb volt köztük Onomakritos, neki tulajdonítják a szekta legfontosabb iratait. Majdnem bizonyosra vehetjük, hogy már igen korán jó adag kontárság vegyült ebbe a vallási mozgalomba, azonban elterjedését és hosszú életét nem lehetne megérteni, ha nem elégitette volna ki rengeteg hívének kétségtelenül őszinte érzelmeit. Másfelől nem tagadhatjuk, hogy volt ebben a kísérletben filozófiai gondolat is, a rossz eredetének megmagyarázására. Az orphizmus, amelyet a Peisistratidák határozott jóindulattal fogadtak, fennmaradt a századok folyamán; hatásának nyomait figyelemmel kísérhetjük a pogányság egész történetében, bár kétségtelen, hogy pontosan nem mérhetjük meg.

10. A görög művészet a VI. században.

A VI. századi görög civilizáció e vázlatos áttekintése néhány lényeges vonással szegényebb volna, ha nem beszélnénk az építészetről, a szobrászatról és a festészetről. Valóban, ez az a korszak, amelyben a görög szellemre annyira jellemző művészetek rohamos fejlődésnek indulnak és máris előre hirdetik a következő korszak csodálatos virágzását. Ennélfogva legalább vázlatos ismertetésüket nem mellőzhetjük.

Az építészet volt az első, amely a valóban szép alkotásokkal jelentkezett. Ennek kétségtelenül az az oka, hogy megköveteli a vonalak, a tömegek és az arányok hatásának helyes érzékét, ami úgyszólván vele született a görög szellemmel; másrészt már régi technikai ismereteket is örökölt. Ezt úgyszólván egyesegyedül azokból a templomromokból ítéldhetjük meg, amelyek ebből a korból ránk maradtak. Az acháji korszak, amely nagyszerű palotákat, várakat és sírboltokat épített, mint fentebb láttuk, még nem emelt templomokat isteneinek. Szabad ég alatt, főképpen emelkedettebb helyeken bemutatott áldozatokkal tisztelte őket. A templom tehát, a vándor-

lások korszaka után, újdonság volt Görögországban. A templomot a királyi paloták megaronjának vagyis nagytermének mintájára alkották meg; ebben a teremben fogadta a király alattvalóinak hódolatát és ajándékait. Kétségtelenül az antropomorfikus hitnek a következménye volt ez, amely egyre mélyebben gyökeret vert a lelkekben. Azt akarták, hogy az istennek is legyen háza, ahová tisztelői eljárnak könyörögni hozzá. Mindazonáltal a templom nem volt a gyülekezés helye, mint a mi templomaink. A szertartásokat a templomon kívül végezték el a *temenos* nevű szent körzetben, amely gyakran cserjékkel volt beültetve és ezek jelölték az istennek szentelt terület határait. Az áldozati oltár is kívül volt. A templomnak alaprajzát is ez a rendeltetése határozta meg; rendszerint alapzaton emelkedő négyszögalakú épület volt. Lényege a hajó (sekos), amelyet megelőzött az előcsarnok, két kiugró pillér között. De ez az egészen egyszerű alaprajz idővel szerencsésen meggyarapodott: a hajóhoz igen gyakran csatoltak hátul még egy zárt termet, az úgynevezett opisthodomost, amelynek az volt a rendeltetése, hogy a templomkincset őrizze. Kívül, ha az épület még egészen szerény volt, csupán két oszlopot helyeztek a pillérek közé; ha pompásabb templomot akartak építeni, akkor az első és hátsó homlokzaton oszlopsorokat állítottak vagy pedig az egész épületet oszlopokkal vették körül. A templom szépsége főképpen vonalainak harmonikus egyszerűségéből, körvonalainak határozott rajzából fakadt, amely tisztán kivált az ég kék háttéréből. A fény és az árnyék játéka az oszlopok között bizonyos eleveniséget és mozgást vitt bele ebbe a szépségbe. Ehhez járultak a pompás díszítőelemek, amelyek majdnem kivétel nélkül a szerkezet törvényeiből fakadtak. A szerkezet tulajdonképpen lényeges elemei az oszlopok voltak a gerendázattal, amely szükséges támasza volt a tetőzetnek, végül pedig a lejtős tetőzet-alkotta oromzatok. Az oszlopok és a gerendázat stílusa szerint megkülönböztetünk háromféle: dór, ion és korinthusi oszloprendeket. Egyelőre csak a dór oszloprend érdekel bennünket, mert a most tárgyalt korszakban ez az uralkodó. A dór-oszlop, amelynek törzse fölfelé kissé vékonyodik, közvetlenül az épület alapzatán nyugszik, és nincs külön lábazata; az oszlop törzsét nem túlságosan mély, élben érintkező

barázdák szántják végig; az oszlopfő síma korongot hord, amelyet három bemetszés választ el a törzstől, ezen nyugszik a négyszögletes fedőlap. Ez lényegileg egyszerű és erős támaszték, amely helyes arányaival és tetszetős körvonalaival kellemes látvány. Ezen az oszlopon nyugszik a gerendázat; amelynek részei: az egységes architrav, a négyszögletes triglyphonokkal díszített fríz; ezekkel váltakoznak a metopeknak nevezett és rendszert domborművekkel díszített négyszögek; ezekhez járul mint harmadik elem a két virágdíszes vízcsatorna közt előrenyúló ereszből kiképzett párkányzat. A gerendázat fölött, a templom mindkét homlokzatán, háromszögalakú oromzat emelkedik, amelyet a párkánydísz meghosszabbításaképpen virágdísz szegélyez. Mind a két oromzat háromszöge alkalmas volt szoborművek elhelyezésére. Természetes, hogy ez az együttes, — amelynek szembe-tűnő egysége bizonyos változatossággal párosult, — az erő és a nagyság hatását keltette. A művészet fejlődése főképpen abban áll, hogy könnyebbé tette az eredetileg túlságosan nehézkes formákat, elegánsabbá tette az épületet, amely emellett mégis erőteljes és hatalmasan egyensúlyozott maradt. Ez építészet kezdetét a korinthusi legrégibb templom romjai mutatják; fejlődését fokozatosan nyomon követhetjük az itáliai és szicíliai templomokig és egészen a paestumi templomig, amely valószínűleg a VI. század végén épült. Ennek a stílusnak »dór« elnevezése egyáltalán nem jelenti azt, hogy ez az építészet sajátosan dór lett volna. Általános volt egész Görögországban, mindaddig, amíg Ioniában a VI. század folyamán új stílus nem jelentkezett, amelyről később fogunk beszélni. Csupán ezzel az új, ión stílussal ellentétben nevezték a régebbi stílust dórnak.

A templomok, függetlenül alaprajzuktól és díszítő elemeiktől, már szerkezeti vázukkal is mutatják, hogy az építészet tudománya egyre biztosabb és biztosabb lett. Anélkül, hogy kitérnénk az idevágó technikai részletekre, ami nem is feladatunk, néhány szóval kellő fogalmat alkothatunk az építészet tudományáról. A gondosan kifaragott kötőbölk és szélű négyszögletes formát kapnak és egy-egy réteg egyforma magasságú kövei megszakítatlan vízszintes vonalat alkotnak. A függőleges érintkezési vonalak a felső és alsó réteg kötőbőljéi-

nek közepére esnek, a legnagyobb szabályossággal. A köveket vakolat nélkül helyezték egymásra, s rendszerint fémkapcsokkal erősítették össze és a leggondosabb építkezéseknél éleiket oly pontossággal illesztették össze, hogy még ma is alig látható köztük rés. Mikor egy művészetnek a technikája eljutott a tökéletességnek erre a fokára, akkor a szellem már felszabadult a tapasztalatlanság szolgaságából, és elért az alkotás teljes szabadságáig.

A templomépítésnek szükségszerű következménye az volt, hogy kifejlesztette a szobrászművészetet. Természetes volt, hogy miután felépítették az istenek házát, elhelyezték benne azoknak a képmását, akiknek az épület lakásul szolgált. Mind a két gondolat ugyanabból az antropomorfikus felfogásból fakadt; csupán itt nagyobb nehézségekbe ütközött a vallásos gondolat. Az élő alak ábrázolása kőben vagy fémben mesterségbeli ügyességet követel, amit csak hosszú gyakorlat és szívós tanulás árán lehet megszerezni. Nos, e tekintetben mindent előlről kellett kezdeni. Miután eltűntek a minosi és mykeni műhelyek, amelyek egyébként nem igen készítettek apró szobroknál egyebet, nem volt semmiféle technikai hagyomány sem. Ezenfelül a hívők kegyelelte igen kevéssel megelégedett. Az istenségek képmásai tulajdonképpen csak szimbolumok voltak; ezzel beérték. Egy nagyjából kifaragott kőoszlop, egy egyszerű pillér, egy négyszögletűre ácsolt fadarab jelezhetette az istent vagy istenőt. A képzelet és a hit pótolta az emberi alak komoly utánzásának hiányát. Az elsők, akik külön dolgokat akartak alkotni, nem mertek hozzányúlni a kőhöz; megelégedtek a fával, amelyet könnyebb kifaragni. Ezeket az első faszobrokat, a nevük *xoanon*, — »durvák és faragatlanok, a szemük csukott, a karjaik lelógnak és a testhez simulnak«, — eleinte jámborul úgy csodálták mint holmi remekműveket és bizonyos szentélyekben sokáig tisztelet tárgyai voltak, még akkor is, mikor a művészet haladása már régen régiségekké minősítette őket. Gyakran látjuk ezeket a faszobrokat a következő korszak festett vázáinak ábrázolásain.

Ha figyelmen kívül hagyjuk a Daedalusra vonatkozó legendákat és csupán a történelmi valóságot vesszük tekintetbe, akkor nyilván az ión Görögországé az érdem,

hogy keleti összeköttetéseinek segítségével valóban megindította a bronzszobrászatot a VII. század közepetáján; Mivel az első bronzszobrászok nem ismerték az öntést, szobraikat gondosan megdolgozott fémdarabokból állították össze. A bronzöntést agyagformába, amint mondják, két samosi művész, Rhoikos és Theodoros találta fel 620 körül. Kortársuk, a chiosi Glaukos volt állítólag az első, aki a forrasztást gyakorolta. Bármint van is a dolog, a bronzszobrászat ettől az időtől fogva indul fejlődésnek. Mellette a márványszobrászat, amint Plinius tanúsítja, már előbb megkezdődött, ugyancsak Chiosban, Archermos műveivel. Ettől fogva ez a művészet igen rohamosan fejlődött; a VI. század folyamán látjuk, hogy egymásután nyílnak a műtermek a szárazföldi Görögországban; Sikyonban Dipoinos és Skyllis krétai mesterek, Spártában a magnesiái Bathykles vezetésével és végül Athénban a Peisistratidák alatt. De ezeket a művészeket általában csak közvetett tanubizonyosságok alapján ismerjük; ezek a bizonyosságok a ránk maradt műemlékek, amelyek, sajnos, igen ritkák és névtelenek s mégis egyesegyedül ezek világosítanak fel a művészet fejlődéséről.

Némelyik, például a Delosban talált Artemis, még a faszobrok típusához kapcsolódik, bár már kőből faragták. Csupán az anyag más, a munka nagyjában még ugyanaz. Az alak mintha még mindig tokba volna zárva, amely megakadályozza mozgását. Más emlékek, mint például a híres selinusi metoppék, amelyek 580 táján készültek, domborműveiken ugyanilyen merev modorban két mitológiai jelenetet ábrázolnak. Az egyiken Perseust látjuk, amint Athéna jelenlétében megöli a Gorgót; ez drámai szándékról tesz bizonyosságot, azonban a meglehetősen fejletlen művészet még nem tudott megbirkózni vele. A nehézkes és tömör formák őszintén szólván még csunyák és a Gorgó, amelynek torzalakját a szobrász hangsúlyozni akarta, valóságos szörnyeteg. De egyik-másik archaikus szoborban, amely Apollont vagy fiatal atlétákat ábrázol, már van bizonyos szépség, bármily tökéletlenek is egyébként. Még merevek, az arcuk kifejezéstartománytalan, karjaik a testhez ragadnak, lábaik alig válnak el egymástól, mégis szemmel látható haladást mutatnak az emberi formák utánzásában és mutatják e formák

eszményítésének vágyát. És ha megnézzük a festői ruhákba öltöztetett leányszobrokat, amelyeket az athéni Akropolison találtak és amelyek a VI. század végéről valók, akkor úgy látjuk, hogy ez az archaikus művészet már bizonyos bájt, finomságot és kellemet is ki tud fejezni. Főképpen a mozgás szabadsága hiányzik még belőle. Ritkán tud megszabadulni attól a szokásától, amelyet a »frontalitás törvényének« szoktunk nevezni, s amelynek értelmében minden szobornak szimmetrikusnak kell lennie egy függőleges vonalhoz képest, amely a homlok közepétől indul és a testet két egyenlő részre osztja.

Szorosan összefügg a szobrászattal az ötvösművészet vagy toreutika. Majdnem minden bronzművész egyúttal ötvösművész is volt. Műveiket sűrűn és nagy magasztalással emlegetik a régi szövegek. Különösen csodálattal beszélnek arról a ládáról, amelyet Olympiában 660-ban ajánlott fel Kypselos korinthusi tyrannus. »Ez a cédrusfából készült láda arany és elefántesont domborművű jelenetekkel volt borítva, amelyek a sötét faalappal igen bájos ellentétben álltak.« A lakoniai Amyklai város Appollon-trónusát, — amelyet a VI. század közepén készített a magnesiái Bathykles, — éppen így magasztalták finomságáért és gyönyörű munkájáért. Igazán sajnálatos, hogy ezeket a mesterműveket csupán Pausainas leírásaiból ismerjük. Ugyancsak pusztán közvetett bizonyosságok alapján tudunk véleményt mondani azokról a gazdag fogadalmi ajándékokról, amelyek akkoriban Görögország híres szentélyeit, főképpen a delphi-i templomot ékesítették: arany, ezüst és bronz-edények, amelyeket magába a fémbe vésett vagy pedig ráforrasztott domborművű alakok díszítettek. Bizonyosra vehetjük, hogy ez a művészet már ebben az időben a tökéletességnek igen magas fokára emelkedett.

A festmények minden művészi alkotás között a legkönnyebben pusztulnak; nem meglepő tehát, hogy a görög festészet kezdetét csupán mondákból ismerjük. És ha a festett vázák nem adnának hasznos útbaigazításokat a festészet kezdetére vonatkozólag, akkor be kellene értnünk annyival, hogy idézzük a közvetett bizonyítékokat, amelyek egyébként meglehetősen határozatlanok és teljességgel elégtelenek. De nem szabad felednünk, hogy ezek a vázák általában egyszerű ipari termé-

kek, amelyek csak tökéletlenül és csak közvetett módon tájékoztatnak bennünket a tulajdonképpeni festészetről.

Bátran elmondhatjuk, hogy a szárazföldi Görögországban a rajzolás művészetét, — amelyet figyelemreméltó módon műveltek már a mykenei korban, — majdnem teljesen elfelejtették. Mikor újra felébred, megfigyelhetjük, hogy bizonyos tudatlanság és gyermekes ügyetlenség jellemzi. A halotti nagy Dipylon-vázák, amelyeket a IX. és VIII. századbéli gazdag athéniek rendelték halottaik számára, olyan férfi- és nőalakokat mutatnak, amelyek tulajdonképpen mértani vonalakból állnak és egyhangúan sorakoznak egymásután. »Ezek a festményeken a halott családját és a résztvevőket kétségbeejtő egyhangúsággal ábrázolták; egész sor személyt ábrázoltak ugyanazzal a mozdulattal; a kocsikon álló harcosok arca és minden mozdulata teljesen egyforma.« Másfelől minden testet ugyanarra a mintára rajzoltak: az orr és az áll hegyes, a törzs tulajdonképpen fordított háromszög, alapja jelenti a vállak vonalát, csúcsa jelzi a derekat, roppant nagyok a combok, vonallal rajzolták a lábszárakat. Ezeket a szilvetteket feketével festették a terrakotta vázák vöröses alapjára. Valóban mindössze ennyi volt az, amit akkoriban a hivatásszerű festőművész alkotni tudott? Alig hihetjük. Mindenesetre így kezdték, de valószínű, hogy eléggé hamar komoly haladást tanúsítottak. Plinius beszél egy Bularchos nevű festőről, aki Lydia királya, Kandaules számára a VIII. század vége felé megfestette háborúinak egyik epizódját. Alig hihető, hogy bizonyos mértékben ne sikerült volna ábrázolnia az ütközet zűrzavarát, a harcosok testtartását, és a jelenetek változatosságát. Magából a szövegből is kiderül, hogy a festő többféle színt használt. És valóban, ha látjuk a terrakotta koporsókon, — például a klazomenei koporsókon, amelyek nem is sokkal későbbiek, — a kocsiversenyeket, amelyeken a hajtókat és a lovakat a formák és a mozgások helyes érzékével festették meg, bátran feltételezhetjük, hogy a mykenei művészet hagyományai, amelyek a szárazföldön feledésbe mentek és elpusztultak, meglehetősen jól megmaradtak Ázsiában s bizonyára innen, Ázsiából kerültek vissza az anyaországba, ahol a VI. században a rajz és a festés kétségtelenül rohamos fejlődésnek indult. Eumares nevéhez, aki Athénben

élt és Solon kortársa volt, továbbá kleonaei Kimon nevéhez figyelemreméltó technikai újítások kapcsolódnak; ilyen például a rövidítés. És ha idéznünk kell olyan, máig is megmaradt emléket, amely ezt bizonyítja, akkor Lyseas oszlopán, — amelyet az attikai Velanidezában találtak és a felirat betűi alapján az 530—520. évek közé helyeznek, — láthatjuk, hogy a márványra festett kép bizonyos lágysággal ábrázolja a ruhák ráncait és a képen ábrázolt vágatató lovas is ügyes rajzoló kezére vall.

Egyébként ugyanez a haladás tükröződik a múzeumban őrzött rengeteg festett vázán. Látjuk, hogy abban az időben, mikor Korinthos messzire kiterjeszti kereskedelmét, vagyis a VIII. század közepe óta, a dipyloni mértani stílus után, amelyet az imént jellemeztünk, gyökeresen elütő új stílus következik, amely tele van keleti befolyásokkal; ez a stílus a gazdag Korinthos városától vette nevét. Korinthos ebben az időben szállítja külföldre állatokkal, sőt mitológiai vagy hősmondai jelenetekkel díszített szép vázáit. Idézzük ebből a fajtából Hector búcsúját, amelyet a Louvre egyik nagy *kelebéjén* láthatunk. Aztán a VI. század elején következnek az attikai vázák, vörös alapon fekete alakokkal, Ergotimos stílusában, majd más vázák Nikosthenes stílusában. Az előbbieik között legnevezetesebb a firenze múzeum híres Francois-vázája, »remek amphora, domborulatán három övben fut körül a festmény; két másik öv díszíti nyakát és talpát és még a füleit is festmények borítják«. Különösen nevezetes képe a kocsiverseny, amelyet az Ilias XXIII. éneke ír le. Nikosthenes stílusa felismerhető a vázák nyakát díszítő elegáns pálmalevelekről; de vázái ízléses színezésükkel és elegáns rajzokkal is lenyűgözik a tekintetet. És már a VI. század vége óta új technikát kezdtek használni Athénben; ekkor keletkeznek a fekete alapon vörös alakokkal díszített vázák; ez a stílus a következő században pompás fejlődésnek indul.

Mindent összevéve, ebben a pillanatban a művészet minden fajtája újjászületőben volt. Végképpen visszahódított mindent, amit a vándorlások korszaka óra elvesztett; sőt új utakat vágott magának, új technikákat honosított meg. Elérkezett az idő, amikor a művészet minden ágában megszülethettek a remekművek.

11. A görög művelődés különféle formái a VI. század végén.

Bármilyen álláspontra helyezkedünk is, kétségtelen, hogy a görögök már ekkor sokat tettek a művelődés tekintetében. Némely politikai intézményük, vallási és filozófiai fogalmaik, iparuk és kereskedelmük, technikai és szellemi haladásuk bizonyítja, hogy sokféle és igen kiváló tehetség volt bennük, továbbá cselekvőképesség, amely kitűnően ki tudta aknázni ezeket a tulajdonságokat. Ezek oly értékes művelődési elemek voltak, hogy bizalmat kelthettek a görög műveltség jövője iránt. De hogy valóban nemzeti művelődés alakulhasson ki egy országban, ahhoz szükséges, hogy olyan központ keletkezzék, amelyben összefutnak és egységes egészbbe olvadnak a szétszórt elemek. Nos, a VI. század végén még nem volt ilyen központ Görögországban; sőt a valóságban több olyan pont is volt, ahonnan egészen eltérő hatások sugároztak ki. Lakedaimon, amely akkor a leghatalmasabb görög állam volt, aszketikus és katonás művelődést honosított meg, s ez alkalmas volt ugyan arra, hogy magasrendű erényeket termeljen, azonban szűk és kemény zárkózottsága teljességgel lehetetlenné tette, hogy kifelé is terjeszkedjék. Korinthos és gyarmatai, ezek az arisztokratikus városok, amelyek egészen az iparnak és az üzletnek szentelték magukat, elmerültek a fényűzésben és az élvezetekben, széthulló csoportot alkottak, amely nem érzett magában határozott hivatást. Boiotia és általában Közép- és Észak-Görögország államai, földműveléssel foglalkoztak, különösképpen a természeti kincsek kiaknázásával, helyi hagyományaik alapján éltek, régi szokásaik szűk körében, gyakran feldúlta nyugalmaikat a belső villongás, kevésbé voltak hozzáférhetők külső hatások számára, szóval nem tudtak emelkedettebb politikai elgondolásokra jutni. Nyilvánvaló, hogy ezek közül egyik sem vonzhatta magához az akkoriban szétszórt művelődési elemeket és egyik sem volt alkalmas ezeknek összefogására. Még Ionia vállalhatta volna leginkább ezt a szerepet, ha meg tudta volna őrizni függetlenségét; csakhogy már a VI. század folyamán elvesztette; ezenfelül pedig földrajzi helyzeténél fogva igen távol esett a legfontosabb görög államoktól. Ugyanezt

mondhatjuk az itáliai és szicíliai gyarmatokról is, amelyekben jelentkeztek bizonyos nagyszabású kezdeményezések, különösen a filozófia terén, a gyarmatok azonban összetartás híján maguk sem voltak egyebek, mint a tulajdonképpeni Görögország közelebbi vagy távolabbi meghoszszabbítása. Csak egyetlenegy állam volt, Athén, amely már akkor egyesítette magában a jövődő minden kedvező feltételét, ámbár ezek még csak lappangtak benne. A VI. század végén Attika egyetlen államot alkotott, amelynek egységét már semmi sem veszélyeztette és amely földművelése, ipara és kereskedelme révén rohamosan meggazdagodott. Földrajzi fekvésénél fogva nyitva volt a keleti befolyások számára és különösen sok hasznót húzott az ioniai hatásokból; ezeknek Attika volt az igazi törvényes örökösük, de megnyilvánult már a maga fínom és eredeti művészi szelleme is. Még hiányzott a jelleméhez tökéletesen illő szilárd alkotmány, hiányzott belőle erejének és politikai hivatásának tudata és annak a szerepnek a tudata, amelynek vállalására alkalmas volt. A következőkben igyekszünk megmutatni, hogy az események során hogyan jutott el önmaga megismerésére és hogyan lett olyan művelődési középponttá, amelyre Görögországnak szüksége volt.

M Á S O D I K R É S Z

A GÖRÖG MŰVELŐDÉS FÉNYKORA

A GÖRÖG POLITIKAI ÉLET AZ V. ÉS IV. SZÁZADBAN

1. Athén hegemoniája.

Elérkeztünk tehát ahhoz az időhöz, amelyben a görög műveltség a legszebb fénnnyel ragyogott. Hogy Athén ebben a korszakban vezetőszerpet játszott, az olyan tény, amellyel a történetírónak számolnia kell. Kétségtelen, hogy más államokban is voltak ebben az időben jelentékeny emberek, de egyik sem dicsekedhetett ily sok kitűnő emberrel, egyik sem dicsekedhetett annyi mindenfajta csodálatraméltó művel. Athén ekkoriban valóban kiváltságos város, ahol teljes fényben ragyognak a görög művelődés jellemző vonásai, azok, amelyek maradandó hatással voltak az emberiségre. Ennélfogva most főképpen Athénnek kell szentelnünk figyelmünket; a többi hellén városok hatása Athénéhez képest jelentéktelen; erre elég csak ezzel az egy szóval utalnunk.

De Athénnek ez a nagysága mindössze alig 200 évig tartott; és ezen az időn belül sem volt mindig egyforma. Hogy következő fejtegetéseink teljesen világosak legyenek, mindenekelőtt meg kell jelölnünk ennek a vezetőszerpnek főbb szakaszait és ezeket bele kell kapcsolnunk Görögország általános történetébe. Athén politikai emelkedésének kezdetét a Peisistratidák kiűzése jelenti (Kr. e. 510). 510—490 közt belső küzdelmek árán megalakul az athéni demokrácia. Az a szerep, amelyet ez a demokrácia betölt a perzsa háborúk korában (490—479), dönt a sorsa felől. Most már ez a demokrácia vállalja magára a nemzeti füg-

getlenség védelmét a hódító perzsák ellen. Felszabadítja Ázsia görög városait, hatalmas tengeri szövetségre támaszkodik és bizonyos tekintetben vezetőszerpet visz a tengeren. Hiábavaló a féltékenykedés, amelyet felidéz, hiábavaló Spárta irigykedése, ami egyre jobban érezhető, Athén egyre hatalmasabban kifejleszti kereskedelmét ; és Perikles kormányzása alatt, 460—430 közt, szelleme is nagyszerűen kibontakozik. Államférfiai, költői, gondolkodói és művészei révén az értelem és a szépség hasonlíthatatlan fényességében jelenik meg. De 432-ben kirobban az összeütközés, amely régóta lappangott már közte és Spárta közt. A 28 évig tartó és változó szerencsével folyt háborúban (432—404) Athén rendkívüli energiáról tett bizonyosságot, de nem tudta elfojtani túlságos nagyravágyását és belső forradalmait. Ez a féktelen versengés végveszedelembé sodorta, véget vetett politikai súlyának, de még mindig nem döntötte meg szellemi vezetőszerpet. Bár 404 és 371 közt a görög hegemonia Spárta kezében van, Athén, amelyet egyelőre levertek, mégis évről-évre emelkedik. Újra megalkotja a tengeri szövetséget, visszaszerzi politikájának függetlenségét ; és mikor Theba 371-től kezdve a lánglelkű Epaminondas vezetése alatt győzelmével megsemmisíti Spárta uralmát és már-már eltörli a föld színéről, Athén kel segítségére régi versenytársának és így megóvja a görög népek egyensúlyát. (Mantineia, 362.) Ebben az időben új hatalom keletkezik, Makedonia, amelynek nagyravágyása forrongásba hozza Görögországot. Az így keletkezett zűrzavarban megint Athén az, amely Demosthenes tisztánlátásának és energiájának jóvoltából útjába áll Fülöp vállalkozásainak és megszervezi a végső ellenállást. Sajnos, megbukik és a 338. évi chaironeai vereség, utána pedig Fülöp halála és Nagy Sándor trónralépése (336) végetvet ennek a dicső korszaknak, a görög művelődés legragyogóbb korának. Bár a IV. század nem volt olyan kedvező Athén számára, mint az V., mégis ebben az időben tűnt ki leginkább Athén a filozófiában és az ékesszólásban ; ez az az idő, amikor új művészi alkotásaival megmutatta, hogy életérzése egyáltalán nem gyengült meg, sőt kifinomodott, és szépérzéke semmiféle csorbát sem szenvedett.

2. Az athéni demokrácia szervezete.

Ezek a sikerek és bukások kétségtelenül legalább részben azokból az intézményekből keletkeztek, amelyeket Athén rendszerezített az V. század elején és jelentékenyebb változtatás nélkül a múltó forradalmak közben is fenntartott, egészen Makedonia győzelméig. Ezek az intézmények tehát a leglényegesebb elemei annak a műveltségnek, amelyet különösen Athén képvisel. Nem beszélhetünk erről a műveltségről anélkül, hogy ne utalnánk röviden az intézmények legjellemzőbb vonásaira. Egyébként, alig van ennél tanulságosabb dolog. Athén valóban rendkívül érdekes példája annak a demokráciának, amely teljesen megvalósította alapelvét. Sehol sem látni világosabban Athén történelmében, mily termékeny lehet egy nép szabad cselekvése, ha ez a nép tudja kormányozni önmagát ; seholsem látni jobban, milyen veszélyek fenyegetik ezt a népet, ha nem tudja mérsékelni tulajdon hatalmát. Kettős kép tárul elénk : egyfelől az egyéni értékek pompás kiteljesedése, aminek kedvez a szabadság uralma és a nemzeti érzés magasztossága ; másfelől a kemény kéz és a határozott célok hiánya, a sok meggondolatlanság és oktanlan vállalkozás, a szeszélyes és bizonytalan igazságszolgáltatás és a pártoskodássá fajuló pártélet. Látjuk, amint a népszuverenitás elve minden következményével együtt, teljes önbizalommal, logikusan kifejlődik ; és mivel a valóságban semmi sem lehet tökéletes, megtörténik, hogy ez a tapasztalatlan demokrácia annál nagyobb veszedelembe kerül, minél inkább hiszi, hogy tökéletesedik. Ezt kell megmutatnunk ebben a szükségképpen vázlatos előadásban ; mert bár nem feladatunk itt részletesen ismertetni az athéni intézmények működését, mégis szükséges megértetnünk, hogy mi volt az értékük és mi volt az oka gyengeségüknek.

Az a forradalom, amelyből az athéni demokrácia kisarjadt, két szakaszban folyt le ; vagy helyesebben a VI. század végén két forradalom volt egymásután : az egyik 510-ben, ez véget vetett a Peisistratidák tyranniájának az arisztokrácia javára, a másik 508-ban, ez a néppárt győzelme volt az arisztokratákon ; végleges győzelem volt és Kleisthenes nevéhez fűződik, mert ő szerezte meg. Annak a szervezetnek, amely ezekből a körülmé-

nyekből született és amelynek Kleisthenes volt a szerzője, két igen nagy és igen sürgős szükségletet kellett kielégítenie: lehetetlenné kellett tennie a tyrannis visszaállítását és gátat kellett vetnie annak, hogy az arisztokrácia még egyszer túlsúlyra jusson az államban. Ez a kettős aggodalom megmagyarázza mindazokat a változásokat, amelyeket ekkor rendszeresítettek és azokat is, amelyek később következtek. Ennek kényszerű következménye volt a nép közvetlen uralmának egyre növekvő kiterjedése, azokkal a zökkenőkkel és kellemetlenségekkel együtt, amelyek elválaszthatatlanok tőle. Viszont ennek a közvetlen kormányzásnak volt egy előnye, amelyre már most rá kell mutatnunk. Ez pedig az volt, hogy a polgárokat mind bevonta az állami közéletbe és érdekeinek gondozásába, még pedig sokkal szorosabban, mint ahogy a mai demokráciák bevonják vagy bevonhatják. Csakugyan, a modern demokráciákban majdnem kivétel nélkül s még ott is, ahol az általános szavazati jog van érvényben, a társadalom testének igen sok tagja csak rendkívül kis mértékben veszi ki részét a közügyekből. Inkább nézők, mint cselekvők, inkább csak szemlélik a politikát, amely alattuk hömpölyög, de személyesen nem vesznek részt benne, vagy legalább is nincsenek meggyőződve róla, hogy részvételük valóban eredményes is lehet. Ennélfogva szinte elkerülhetetlen, hogy legtöbbjük többé-kevésbé elveszti minden politikai érdeklődését. Athénben egészen másképp volt. Az athéniek számára a politikai élet oly szorosan összefüggött a magánélettel, hogy alig is különbözött tőle; egészen átfonta az állam szervezetét, amelyet nagy vonásokban most ismertetnünk kell.

3. A demosok és a törzsek.

Kleisthenes egyik főcélja az volt, hogy szétbontsa a régi kereteket, amelyekben a régi személyes vagy családi hatalmak berendezkedtek és megfészkelték magukat. El kellett tűnnie a négy régi ion törzsnek, amelyek hagyományosan bizonyos számú családot foglaltak magukba. Helyükbe lépett az új felosztás szerint 10 törzs, aminek az volt a következménye, hogy ezek a régi családok szétszóródtak s ennélfogva megszakadtak azok a kapcsola-

tok, amelyek eddig összefűzték őket. Mindegyik új törzs, éppen úgy mint a régiek is, megint három-három *trittys*-re oszlott, azonban ezeket úgy osztották el az állam területén, hogy mindegyiknek egy-egy rész jutott a városból, a kikötőből és az ország belsejéből. Ilyen módon egyik törzs sem alkothatott már ezentúl helyi csoportot, amely az országnak egy bizonyos pontján telepedett meg. Mindegyikbe bizonyos számú község tartozott, amelyeknek *demos* volt a nevük. Ezek a *demos*-ok a régi tágabb egységek, a *naukrariák* helyébe léptek, amelyek kétségtelenül kevésbé voltak alkalmasak a valóban cselekvő közösségi életre. Mert Kleisthenesnek, hogy biztosítsa reformjainak kívánatos hatását, gondja volt arra, hogy az új törzsek mindegyike bizonyos politikai tevékenységet végezzen és teljesítse azokat a vallási köteleességeket, amelyek minden polgárt egyformán terheltek.

Az athéni ember elsősorban a *demos*ába tartozott. A *demos* nevét minden hivatalos tevékenységében hozzászította a maga nevéhez, úgy hogy ez a helyi elnevezés közigazgatási szempontból fontosabb volt a családi nevé-nél is. Egyébként ez az elnevezés, éppúgy mint a családnév, apáról fiúra szállt. Mert az ember nem változtathatta *demos*át akkor sem, ha máshová költözött. Az athéni ember, aki az ország más helyére költözött, továbbra is tagja maradt annak a *demos*nak, amelybe atyja beiratta. E *demos* tagjaként vett részt a közéletben és a helyi kultuszokban. Az a körülmény, hogy beírták e közösség lajstromába, biztosította számára a polgári jogokat. A *demos* gyűlése az *agora* volt, főtisztviselője a *demarchos*, akit évenként választottak; külön pénzügyei voltak és külön helyi igazgatása; jelöltek állított az Ötszázak Tanácsába; közösségi élete cselekvő és változatos volt. A *demos* az athéni polgár iskolája volt, ahol beletanult a közéleti szereplésbe.

A *demos* és a *trittys* fölött volt a törzs (*phyle*), amely politikai és egyúttal vallási csoportot alkotott. Rendszerint valamely hős nevét viselte és ennek a tiszteletét őrizte. Ezt a nevet eredetileg a delphi-i jóshely választotta ki abból a jegyzékből, amelyet Kleisthenes átnyújtott neki, s ezen a réven isteni megszentelésre tett szert. Minden ilyen névadó hősnek megvoltak a papjai és megvolt a szentélye; ez a szentély egyúttal a törzs kincstára és

levéltára is volt; itt ünnepelte a törzs a maga külön kultuszát. Vagyonának kezelésére a gyűlésen biztosokat (*epimeletes*) választott, akiket utasításokkal látott el és akik számadással tartoztak. Ezenfelül érdekei megvédésére tevékenyen is résztvett a város közéletében. Az Ötszázak Tanácsában 50 tag képviselte, akiket a demosok javaslatai alapján összeállított lajstromból sorsoltak ki. Kötelessége volt kijelölni azokat a tagjait, akik a *leiturgiát* viselték, amit az állam rótt a gazdag polgárookra: ilyen volt a lírai és drámai versenyek karainak költsége, a gymnasiumok fenntartása és bizonyos népi lakomák rendezése. Az ilyen megbízásokat megtiszteltetésnek tekintették a törzsek, versengtek értük, és ez a versengés azzal a következménnyel járt, hogy minden polgár annál jobban ragaszkodott a maga törzséhez. A hadsereget egyébként ugyancsak törzsek szerint szervezték meg. Minden törzs egy ezred nehéz fegyverzetű katonát és egy szakasz lovaságot állított. Ekképpen a politikai testvériséget a katonai bajtársiasság is erősítette. A törzs hoplitáinak vezére a *taxiarchos* volt, a lovasság vezetője a *phylarchos*; mind a kettőt a törzs tagjai közül választották.

Igy Kleisthenes szervezetének nemcsak az volt a célja, hogy feloszlassa a régi csoportokat, amelyek az arisztokrácia fellegetvái voltak, hanem az is, hogy újakat alkosson, amelyek alkalmasak arra, hogy a polgárokat szorosabban összevegyítsék, és új érdekekkel és új érzelmekkel kapcsolják egymáshoz. Meg fogjuk látni, hogy az új politikai intézkedéseket ugyanaz a szellem sugallta, eredményük pedig az volt, hogy minden hatalmat a nép kezébe juttatott.

4. A népgyűlés és az Ötszázak Tanácsa.

Tulajdonképpen a népgyűlés (*ekklesia*) gyakorolta a kormányhatalmat, az Ötszázak Tanácsa (*bulé*) támogatásával. Nos, a népgyűlés maga a nép volt, hiszen tagja volt minden nagykorú polgár, osztálykülönbség nélkül. A törvény csupán a nőket és a külföldieket zárta ki, akik egyetlen görög államban sem vehettek részt a közéletben. Főlösképpen említenünk itt a rabszolgákat, mert a rabszolga-tömeget általában alacsonyabbrendűnek tekintették. Te-

APHRODITE SZÜLETÉSE

Az ú. n. Ludovisi-trónus támlája, Kr. e. 470

(Róma, Museo Nazionale)

hát az, amit népnek neveztek, tulajdonképpen a lakosság kisebbsége volt, de legalább is elvileg mindazoknak az összesége, akik polgárjoggal rendelkeztek. Ezek nem választottak képviselőket, úgy mint napjainkban, hanem személyesen vettek részt a kormányzati tanácskozásokban és elhatározásokban, vagy hogy pontosabban fejezzük ki magunkat : joguk volt résztvenni ezekben ; mert arról szó sem lehetett, hogy valamennyien rendszeresen gyakorolták volna ezt a jogukat. »Béke idején, — mondja igen szellemesen a görög államélet egy kitűnő kutatója, — a parasztok, akik hozzászórtak, hogy szétszórtan élnek és nem igen érdeklődnek más, mint a földjük iránt, általában irtóztak a hosszú és drága utazástól ; az acharnaei favágó ott maradt a Parnes hegy erdeiben és a távoli falvak kiskereskedői legfeljebb csak rendkívüli alkalommal hagyták ott boltjukat ; a parti lakosság nem szívesen mondott le egy vagy kétnapi halászat eredményéről. A gazdagok viszont nem szerették a kényelmetlenséget... Bizonyos elhatározásokhoz szükséges volt az »egész nép« hozzájárulása, a valóságban azonban ilyen esetekben 6000 szavazat volt szükséges a határozatképességhez.« Ha számot vetünk azzal a ténnyel, hogy a peloponnesosi háború elején a polgárok számát mintegy 42.000-re becsülték, ebből máris következtethetünk ennek a közvetlen népi kormányzatnak egyik legsúlyosabb hibájára. Ez a népgyűlés, amely jog szerint a lakosság kisebbségéből állt, tulajdonképpen a polgárok kisebbsége volt. Tegyük hozzá, hogy összetétele szükségképpen meglehetősen változott ; az az eleme, amely egyszer többségben volt, másszor kisebbségben lehetett ; vagy más körülmények között gyengébbnek mutatkozott. Az embereknek ilyen gyülekezete, amely természeténél fogva ki volt téve azoknak a durva befolyásoknak, amelyek a tömegekre zúdulnak, igen gyakran feltétlenül abba a veszedelembe kerülhetett, hogy ellenmondásba jut önmagával, mikor a látszólagos azonoság színe alatt éppenséggel nem volt mindig ugyanaz. Így magyarázhatók azok a véleményváltozások, amelyekről a történetírók beszámolnak. Valóban el kell ismerünk, hogy a népgyűlés megszabott a maga számára bizonyos szabályokat, amelyekben volt kellő bölcsesség ; ezek közül a legfontosabb volt az a szerep, amelyet a *bule*-nak juttatott.

Ennek a tanácsnak, mint mondtuk, 500 tagja volt, vagyis mind a 10 törzsből 50, akiket évenként választottak. A törzs tagsági helyeit felosztották a demosok között, amelyekből a törzs állt, még pedig viszonylagos fontosságuk szerint. Minden 30 évesnél idősebb polgárnak meg volt a joga, hogy jelöltesse magát demosában; de természetes, hogy sokan inkább tartózkodtak ettől, részben hogy ne vegyenek magukra ilyen súlyos terhet, részben pedig hogy ne kelljen elhanyagolniuk magánügyeiket. A betöltendő tagsági helyeket sorshúzás útján juttatták a jelölteknek; a sorshúzás módjáról a jelölteket *babbal választott tanács-tagoknak* nevezték. Miután letették az esküt és megkezdték hivatalos működésüket, szerény napidíjat kaptak és mindennap kötelesek voltak résztvenni az ülésen, Athénben, rendszerint a Buleuterionban, az Agora déli részén. Mihelyt a tanács megalakult, 10 *prytaniéd*-ra oszlott, a 10 törzsnek megfelelően, melyekből alakult; minden prytaneia afféle ügyvivőbizottság volt az évnek egy-egy tized részében és állandóan együtt ült a Skiasban vagy a Tholosban. Sors útján naponta elnököt választott az 50 hivataloskodó prytaneus, ez volt az *epistates*, aki elnöke volt a tanácsnak, bár csak 24 órára és ha szükség volt rá, elnöke volt a népgyűlésnek is. E rövid idő alatt ez az elnök őrizte az állam pecsétjét. Ezekon az általános feladatokon kívül vajjon mik voltak a hivatali teendői a prytaneusoknak és magának a tanácsnak? Anélkül, hogy a részletekbe bocsátkoznánk, említsük meg legalább a legfontosabbakat. A prytaneusoknak, mint a tanács megbízottainak, az volt a feladatuk, hogy összehívják a tanácsot, minden sürgős intézkedést foganatosítsanak a saját felelősségükre. A tanácsnak igen sok és igen sokféle feladata volt. Őrködnie kellett az állam biztonságán, tehát gondoskodnia kellett a hadsereg és a hajóhad szervezetének kifogástalan állapotáról, ügyelnie kellett a pénzügyi igazgatás működésére, foglalkoznia kellett a közmunkákkal és gondoznia kellett a kultuszügyeket is. Bizonyos hatáskörök tekintetében utóda volt az areiopagosnak és ezen a réven joga volt büntető ítéletet hozni és elfogatóparancsot kiadni. Igaz, hogy ezeket a jogait, bár eleinte igen tág körűek voltak, lassankint egyre jobban megsűkítették. Mindazonáltal mindig módjában volt pénzbírságot kiszabni; természetesen ez ellen fellebbezni lehetett a néphez, ha a bírság

meghaladta a törvényes mértéket. Általában a Tanács fogadta a külföldi követeket, meghallgatta panaszait vagy javaslataikat, tárgyalta velük, szóval előkészítette az anyagot, mielőtt az a népgyűlés döntése alá került volna.

És itt rátértünk arra, ami tulajdonképpen feladat-köre volt: meg kellett tárgyalni azokat a javaslatokat, amelyeket azután a népgyűlés elé terjesztettek. A népgyűlés, legalább is elvileg, nem tárgyal semmiféle törvény-szöveget, amelyet előzőleg nem vitatott meg és nem öntött formába a Tanács. Az ilyen előzetes határozatot *probuleumá*-nak nevezték; nem jöhetett létre néphatározat *probuleuma* nélkül. Igen bölcs intézmény volt ez és bizonyos mértékben kétségtelenül kiküszöbölte azokat a veszélyeket, amelyek a népgyűlés korlátlan hatalmából származhattak. Mégis, mondhatjuk-e, hogy az ötszázaknak ez az előzetes tanácskozása bármily hasznos volt is, egyenlő értékű volt egy második népgyűlés ellenőrzésével? Határozottan nem, mert a nép szabadon módosíthatta vagy átalakíthatta a *probuleumát*, ha úgy tetszett neki; másfelől pedig a Tanács, amelyet évről-évre megújítottak sorshúzás útján, egyáltalában nem volt olyan tapasztalt és megfontolt, mint ahogy várni lehetett volna egy helyesen összeállított második kamarától vagy szenátustól.

Térjünk vissza most a népgyűlésre. A népgyűlés hatalmáról akkor alkothatunk kellő fogalmat, ha megvizsgáljuk működését. Mikor a demokrácia teljes virágzásban volt, akkor a népgyűlés korlátlanul uralkodott. Aristoteles tanúsága szerint prytaneiónkint rendszerint három ülést tartott; egy-egy prytaneia néha 36, néha 39 napig tartott. Ezeken az időszaki üléseken megvizsgálta a közigazgatás minden részletét, tájékozódott mindenről és rendelkezett minden tekintetben. A várost érdeklő minden kérdést napirendre tűzhetett és megvitathatott; szükség esetén a rendes üléseken kívül rendkívüli üléseket is tartottak. A törvény csupán azt tiltotta meg az elnöknek, hogy tárgyalás alá bocsásson bármiféle javaslatot, amit az Ötszázak Tanácsa előzőleg nem tárgyalta meg. A szokás tehát az volt, hogy minden új javaslatot, ami nem pusztán módosítás volt, ehhez a tanácshoz nyújtottak be. Ez azonban lényegileg csupán halasztás volt, bölcs óvatosság, de nem volt elegendő arra, hogy korlátozza a népgyűlés mindenhatóságát, amely ezentúl is korlátlan maradt.

A közigazgatás és a belpolitikai kérdésein kívül a népgyűlésnek foglalkoznia kellett mindazokkal a kérdésekkel, amelyek a külpolitikai viszonyokra vonatkoztak. Mivel ebben az időben az államok nem tartottak az idegen országokban állandó képviselőket, külön követségek útján tárgyalták meg érdekeiket. A népgyűlés meghívta maga elé a külföldi követeket, részben közvetlenül, részben pedig akkor, mikor már a *bulé* meghallgatta őket. Most meghallgatta őket és azután jelenlétükben vagy távozásuk után, — aszerint, hogy hogyan tartotta helyesebbnek, — meghallgatott két polgárt, akik elmondták véleményüket és azután határozott. A népgyűlés joga volt, hogy megállapodást létesítsen vagy új tárgyalásokat kezdjen s végül, ha lehetetlen volt a megegyezés, megüzenje a háborút és kihirdesse az ellenségeskedések megkezdését.

De ez nem volt minden. A népfelség, az athéniek felfogása szerint, magában foglalta a bírói hatalmat is. Ezt a hatalmat a nép néha ráruházta a polgárok bizonyos csoportjára, amelyekből esküdtszéket alakított (*heliaia*), néha viszont közvetlenül gyakorolta a bírói hatalmat a népgyűlésben. Mindekét esetben nem a törvények alkalmazására hivatott külön tisztviselői testület szolgáltatta az igazságot, hanem maga a nép, vagy a népnek egy töredéke. Mivel Athénben nem volt államügyészség, úgyszólván minden polgár vádat emelhetett. Ha a vád tárgya az állam érdeke ellen elkövetett cselekedet volt, akkor közvetlenül a népgyűlés elé lehetett terjeszteni. A népgyűlés feladata volt dönten, vajjon vállalja-e a vádat vagy pedig más hatóság elé utalja. Kétségtelen, hogy a vádló komoly kockázatot vállalt, mert abban az esetben, ha nem nyerte el a szavazatok bizonyos meghatározott számát, súlyos büntetéssel sújtották. Vajjon ez megnyugtató biztosíték volt a vádlott számára? Alig hihetjük. Meg kell jegyeznünk, hogy mindig politikai kérdésekről volt szó, amelyekben nagy szerepük volt a pártszenvedélyeknek. Ha olyan ember emelt vádat, aki résztvett a politikai ügyekben, mindig számíthatott párthívei támogatására és így már jó előre kiszámíthatta, hogy mekkora kockázatot vállal; minden attól függött, hogy jól válassza meg a vádemelés pillanatát. A vádlottnak nem volt módja választani. Nagy volt a veszély, ha bizonyos kudarcok után hurcolták a nép elé, olyan pillanatban, amikor a népszenvedélyek

tomboltak, vagy amikor a babonás lelkek azt hihették, hogy maguk az istenek is a vádlott ellen nyilatkoztak. Ilyenkor a vádló úgy tűnt fel előttük, mint jámbor polgár, és ez elegendő volt arra, hogy népszerűsége tegyen szert. Így magyarázható, hogy Athénben igen sok államférfi valami feltűnő vádemeléssel alapozta meg szerencséjét.

Amikor a népgyűlésnek ítélnie kell valami perben, vagy döntenie kell valamely közigazgatási vagy politikai kérdésben, mindig az elhangzó beszédek alapján határoz. Midőn az összehívott athéni nép letelepedett a gyűlés helyén, rendszerint a Pnyx nevű dombon, az elnök felolvastatta az Ötszázak Tanácsának jelentését a napirenden lévő tárgyról; ezután a hírnök elmondta a hagyományos formulát: »Ki kíván szólni?« Elvileg minden teljesjogú polgár felszólalhatott erre a felhívásra, de természetes, hogy csak igen kevés tag élt ezzel a jogával. Nem volt csekélység felszólalni ebben a nagyszámú gyülekezetben, amely igen türelmetlen volt az unalmas szónokok iránt. Ha a szónok nem hivatalos személy volt, például valamelyik tisztviselő, hadvezér, vagy a Tanács tagja, akkor feltétlenül tehetségesnek kellett lennie, hogy biztosítsa magának a gyűlés figyelmét. Azok, akikben megvolt a szónoki tehetség és az ügyek alapos ismeretével párosult, s azok is, akik értették a módját, hogyan kell hatni a nép lelkére, a bátor emberek, az ügyes vitatkozók, akik értették a szó és a mozdulat művészetét, hamarosan lenyűgözték ezt a hallgatóságot, amely nagyon szerette az ékes-szólást. A siker felbátorította őket, hamarosan köréjük csoportosultak bámulóik, akik közösséget vállaltak velük és így ezek a szónokok a nép tanácsadóivá lettek. Az ékes-szólás valóságos hatalom volt Athénben; a szónok, anélkül hogy bármilyen hivatalos jogcíme lett volna, bizonyos tekintetben szerepet töltött be az állami életben. Megtörtént, hogy egy időre valóságos vezére volt a népnek és legalább is látszólag azt a szerepet töltötte be, amely a mai demokráciákban a miniszterelnököt illeti.

Valóban betölthette ezt a szerepet, ha egyúttal a cselekvés embere is volt. Ilyenek voltak azok az államférfiak, akik az athéni politikát irányították a peloponnesosi háborúig. Főképpen ilyen volt Perikles. De utána a népezérek legnagyobb része csupán csak szónok volt és itt

már kiderült az efféle kormányzás gyengesége. Innen kezdve a valóságos felelősség elválík az irányítástól. Egyik oldalon állnak azok, akik cselekszenek, a másikon azok, akik tanácsokat adnak és bírálgatnak. Ez már nagy hiba volt, de nem ez volt az egyetlen. Az igazi államférfiúnak hosszú lejáratú politikai programot kell adnia, ez pedig csak akkor lehetséges, ha a végrehajtó hatalmat, még pedig nem túlságosan rövid időre, olyan pártra bízák amelynek vezére van. Athénben minden attól a népgyűléstől függött, amelynek tulajdonképpen nem volt belső szervezete. Ettől nem lehetett egyebet várni, mint elszigetelt határozatokat egyes esetekben. Hogyan lehetett tartósan belevonni ezt a népgyűlést egy meghatározott politika támogatásába? Ez még az olyan magasrendű férfiúnak, mint Perikles, is csak féligmeddig sikerült. Halála után az athéni politika szemlátomást egyre jobban kisiklik minden határozott irányítás alól; néha habozó és gyenge, máskor oktalan és vakmerő a vállalkozásaiban. Ennek aztán az lett az eredménye, hogy Athén elvesztette a háborút és hét év leforgása alatt két forradalmat szenvedett el.

5. Az állami hivatalok.

A nép, amelyet a szónokok irányítottak, azt hitte, hogy csak a saját akaratát valósítja meg, mivel ura volt elhatározásainak. Ez nem lehetett volna így, ha lett volna az államban hivatalnoki testület, megfelelő hagyományokkal és bizonyos függetlenséggel. Az athéniiek ezt nem akarták. Minden arra mutat, hogy a demokráciának, mikor az állami hivatalokat szervezte, az volt a világosan bevallott szándéka, hogy minden hatalmat a maga kezében tartson, vagy pedig legalább is azoknak, akiket szolgálatában alkalmazott, csak az éppen szükséges minimumot hagyja meg. Ez világosan szembetűnik azokban a korlátozásokban, amelyeket majdnem minden állami hivatalra kiszabtak. Tartamukat egy évben szabták meg és két egymásután következő évben nem tölthette be ugyanaz az ember ugyanazt a hivatalt. Ennek a törvényerejű rendelkezésnek kétféle értelme is volt: egyrészt az, hogy ezen a réven a polgároknak minél nagyobb része

elnyerhette a hivatalokat, másrészt megakadályozta, hogy bármely tisztviselő hozzászokhassék a hatalomhoz, azon a réven, hogy hosszabb ideig viseli a hivatalt. A nép szolgálja volt, ideiglenes megbízottja, és úgy akarták, hogy ne szokhassék hozzá a parancsoláshoz.

Egyúttal ez volt a legfőbb, ha ugyan nem az egyetlen oka annak, hogy a legtöbb állami hivatalt sorshúzás útján osztották szét a jelöltek között, akiket esetről-esetre a demosok vagy a törzsek állítottak. Csupán a katonai parancsnokokat választották (strategák, hipparchosok és phylarchosok), továbbá a különféle államkincstárak pénzügyi tisztviselőit, az állami pénzek felelős kezelőit, végül pedig az epimcleus elnöklete alatt álló technikai bizottságokat, amelyek bizonyos szakértelmet kívántak; minden egyéb hivatal betöltése tekintetében a sors döntött. Azok, akik a sorshúzásból kikerültek, csupán csak polgár voltukat tartoztak igazolni, és azt, hogy teljesítettek bizonyos kötelezettséget, amelyeket a törvény mindenkre egyformán kirótt; arravalóságukat egyáltalán nem voltak kötelesek igazolni. Azt tartották, hogy minden athéni polgár alkalmas minden hivatalra, csupán azok nem, akiket kizártak a hivatalviselésből. Valóban az V. század elején az archoni méltóságot még csak a magasabb osztályok tagjai viselhették, de már a század közepe óta mindenki elérhette. És tulajdonképpen ezért történt, hogy ezeket a magas állásokat, s méginkább a kisebbeket, csupán szigorúan körülhatárolt hatáskörrel ruházták fel és olyan igazgatási feladatokkal, amelyekben a személyes kezdeményezésnek igen csekély szerepe volt. Felügyelni bizonyos ünnepek megtartására, elvégezni bizonyos választási szertartásokat, biztosítani egyes bíróságok működését: körülbelül ez volt a hatáskör, amellyel az első három archont felruházták. A másik hat archonnak, a thesmothetáknak, kötelességük volt előkészíteni irodájukban a periratokat, vagyis összeszedni a felek nyilatkozatait és a tanúk vallomásait, azután felügyelni a sorshúzásra, amelynek segítségével megalakították a heliaia-törvényszékeket, végül pedig kiosztani ezek közt az ügyeket; csupa olyan dolog, amit nem annyira maguk intéztek, mint inkább csak felügyeltek rájuk. Az athéni hivatalnoktól tulajdonképpen nem vártak egyebet, mint jóakaratot, éberséget és mindenekfelett tisztességet.

Egyébként az athéni tisztviselő hivatali működését állandóan megfigyelték. Minden polgár feljelenthetette kötelességmulasztásért és a nép mindig fenntartotta magának a jogot, hogy megfossa hivatalától, ha a feljelentést beigazoltnak látta. Hivataloskodása végén, bármily hivatalt töltött be, köteles volt számot adni róla. Az athéni demokráciában egyáltalán nem volt üres szó a felelősség elve. Kitűnő intézmény volt, csupán az volt a hibája, hogy néha túlzásba vitték, mert nem nyújtottak elegendő biztosítékot annak, akinek igazolnia kellett magát. Főképpen a katonai ügyekben mutatkozott meg gyakran ennek az elvnek helytelen alkalmazása. Nyilvánvaló, hogy helytelen volt a nép felügyeletének és ellenőrzésének alávetni a hadműveleteket. Vajjon hol kezdődik tulajdonképpen a hadvezér felelőssége? És hol végződik? Ezt bizony nehéz volt meghatározni. Úgy látszik a hadvezérek minden hadjárat kezdetén haditervet terjesztettek a népgyűlés elé, amely elfogadta. Azonban az ilyen haditerv tulajdonképpen csak általános vázlat lehetett. Vajjon mekkora teret engedtek az előre nem látható eseményeknek? Valóban, a parancsnokló hadvezérnek igen gyakran magának kell eldöntenie, hogy mit kell és mit nem kell tennie. Nem lehetett mindig újabb és újabb utasításokat kérni; ez gyakran annyit jelenthetett, hogy elszalaszt valami jó alkalmat. Ilyen esetekben a cselekvés emberének, aki ismeri kötelességét, be kellett bizonyítania önállóságát. Ezt cselekedte Demosthenes 425-ben, mikor Pylost elfoglalta. Ilyen esetben a tábornok mindig tudta, hogy elhatározásáért felelnie kell a nép előtt. Amilyen könnyű dolog volt ez siker esetén, olyan félelmetes volt az önigazolás kudarc esetén, olyan illetéktelen és szenvedélyes ítélőszék előtt, mint a népgyűlés. A tábornokok maguk is érezték ezt és ez némelyikükre a legrosszabb hatással volt. »Ezek a rendszerint érdemes, de megfélemlített emberek, — írja egy tudós, — akik örökösen szenvedtek a gyanú miatt, állandóan úgy érezték, hogy rájuk nehezedik és valósággal földre nyomja őket felelősségük tudata. Látjuk például Nikias esetében, milyen lesújtó eredménnyel járhat a népgyűléstől való félelem. Nikias kitűnő tábornok volt, de szinte megbénult, mikor a Pnyxre gondolt. Az első szicíliai kudarcok után nem

merte elrendelni a visszavonulást, pedig így megmenthette volna a hadsereget... Inkább elpusztult, fegyverrel a kezében, mintsem hogy egy igazságtalan és gyalázatos vád áldozata legyen.« Még rengeteg ilyen példát hozhatnánk fel. Thukydides írja, hogy ugyanaz a Demosthenes, akit az imént említettünk, ez a vakmerő és egészen önálló tábornok, az aitoliai szerencsétlen vállalkozás után nem mert visszatérni Athénbe. Inkább arra határozta magát, hogy megáll Naupaktosban és megvárja az alkalmat, míg kiköszörülheti a csorbát; szerencséjére hamarosan meg is jött ez az alkalom. Ugyancsak a nép joga volt, hogy a hadműveletek kellős közepén megvonhatta a parancsnokságot bármelyik tábornoktól. Ezt ismételten meg is tette. A népgyűlésnek ez a beavatkozása a hadviselés dolgaiba volt a legfőbb oka a szicíliai expedíció pusztulásának és a peloponnesosi háború szerencsétlen végének.

Másfelől a IV. században, mikor Athénnek sokszor idegenektől vezetett zsoldos hadseregei voltak, ezeket sehogysem tudta megfegyelmezni. A vezérek értették a módját, hogy függetlenítsék magukat, büntetlenséget biztosítsanak maguknak és kalózkodásra adják fejüket, ahelyett, hogy elvégezték volna azt a feladatot, amellyel megbízták őket. A nép közvetlen kormányzatának és a népgyűlés mindenhatóságának a helytelensége seholsem mutatkozott meg világosabban, mint Athén katonai történetében.

6. A törvényszékek.

Ámbár a nép, mint az imént láttuk, egyes különösen súlyos ügyeket fenntartott magának, általában mégsem szokta maga gyakorolni a bírói hatalmat. Főntebb említettük, hogy az Ötszázak Tanácsa is résztvett a bíráskodásban, azonban ez is csak kivétel volt. Az igazságszolgáltatás feladatát általában a törvényszékekre bízták. Lássuk most, hogy az illetékesség és a részrehajlatlanság miféle biztosítékait nyújtották ezek a törvényszékek a vádlóknak és a vádlottaknak.

Athénben volt néhány különleges törvényszék, amelyeket elég csupán megemlítenünk. A leghíresebb volt az areiopagos, amely az előre megfontolt szándékkal

elkövetett gyilkosság, a gyujtogatás és a mérgezés bűntetteiben ítélkezett. Az areiopagost a »legigazságosabb bíróságnak« tartották. Említsük meg még futólag a Palladionban a Delphinionban, a Phreattysban székelő törvényszékeket, ezeket az ősi intézményeket, amelyek különféle, egészen különleges jellegű ügyekkel foglalkoztak. Azonban bármily érdekesek is régi szokásaik, igen szűk hatáskörüknel fogva csak meglehetősen korlátozott volt a szerepük. Végül utaljunk arra is, hogy volt egy igen kitűnő bírói szervezet, a törzsek bíráinak szervezete, akikből eleinte törzsenként hármat, később négyet választottak. hogy a kisebb jelentőségű peres ügyekben ítélkezzenek. Ha a per tárgya meghaladta az ötven drachmát, akkor már a döntőbírákhoz (*dietetes*) kellett fordulni. Ezeket sorshúzás útján jelölték ki a 60 évesnél idősebb polgárok közül s az volt a feladatuk, hogy kibéikítsék a feleket, ha pedig azok nem fogadták el a javasolt megegyezést, akkor ítélettel fejezzék be az ügyet. Ha a vádló nem volt megelégedve, felebbezhetett az állami törvényszékekhez. Szóval ez afféle elsőfokú bíróság volt, olyan mint a mi békebíróságunk és az volt a feladata, hogy lehetőleg csírájukban elfojtsa a keletkező pereket.

De az athéni demokráciának az igazságszolgáltatás tekintetében valóban jellemző intézménye a *heliaia* volt, amely magában foglalta a népi bíróságok összességét (*dikasteria*). Ilyen bíróság annyi volt, ahány törzs, vagyis tíz. Minden polgár lehetett heliasta 30 éves korától fogva, ha teljes birtokában volt polgárjogainak. Minden ilyen törvényszéknek általában 500—600 tagja volt, de nem minden tagot hívtak be ítélkezésre minden ügyben és senki sem volt kötelezve arra, hogy jelentkezzen. Mindazonáltal a jóindulatú emberek, úgy látszik, mégis jelentkeztek, bár díjazásuk igen csekély volt, eleinte 2 obolos, 425 óta pedig 3. Ezek általában szegénysorsú emberek voltak s kétségtelenül sok volt köztük az öreg, akiknek nem volt rendes napi munkájuk. Az is bizonyos, hogy kevés volt köztük a paraszt, mert ezeket munkájuk távol tartotta a várostól.

Aristoteles »Az athéni államról« írt művében megismertet bennünket a sorshúzás rendszerével; meglehetősen bonyolult eszköz ez, melynek segítségével az archo-

nok ezt a nagy tömeg bírót besorozták a különféle törvényszékekbe. Tőle tudjuk, milyen rendszabályokat fogantatosítottak, hogy a bíró csak a tárgyalás megkezdésének pillanatában tudja meg, milyen ügyben kell ítélnie. Ezzel azt akarták elérni, hogy megszabadítsák a bírót azoktól a befolyásoktól, amelyek már eleve megingathatták; az ügyeket csak abból az előadásból ismerhette meg, amely a tárgyalás elején elhangzott. Feltételezték, hogy minden előkészület nélkül meg tudja érteni az ügyet. Talán túlságosan sokat tételeztek fel ilyen módon ezekről az emberekről, akiknek nem volt semmiféle jogi műveltségük, és akik kénytelenek voltak az ellentmondó érvek meghallgatása után nyomban véleményt alkotni a dologról. A heliasztától csak egyetlen biztosítékot követeltek és ez az eskü volt, amellyel kötelezte magát, hogy a törvények szerint fog ítélni, tiszteletben tartja az állam alkotmányát, megvédelmezi a magántulajdont, nem fogad el ajándékot a felektől s végül hogy mindkettőt meghallgatja és lelkiismerete szerint fog szavazni. Biztosítani akarták becsületességét, mert nem voltak bizonyosak szellemi képességeiben.

A heliaia elé terjesztett ügyek két csoportra oszlanak: magánügyek (*dikai*) és közügyek (*graphai*). Már említettük, hogy Athénben nem volt államügyészség, tehát majdnem mindig magánvadat kellett emelni. Ha a szóbanforgó ügy egy embernek vagy egy családnak az ügye volt, akkor ennek az embernek, vagy pedig a család képviselőjének volt kötelessége vádat emelni. Ha közügyről volt szó, akkor minden polgár felléphetett vádlóként. Mind a két esetben írásban kellett beadni az illetékes hatóságnál a panaszt vagy a vádat. Határozott szavakban kellett megfogalmazni, amelyek már eleve meghatározták a vita menetét, továbbá esküvel kellett megtámogatni: a panaszos vagy a vádló ezzel bizonyította panaszának alaposságát. Erre a panaszra a védő, vagy a vádlott ellentmondással felelt, amelyet ugyancsak esküvel támogatott meg. Egyidejűleg mindkét, fél megjelölte bizonyítékait is, amelyeket fel akart használni. Ezeket eskü alatt átvette a hatóság és feljegyezte, hogy hozzácsatolja az ügycsomóhoz, amelyek így teljessé lett. Szóval az egész vizsgálatot a szembenálló felek folytatták le; a hatóságnak nyilván nem volt más

szerepe, mint hitelesíteni az eléje terjesztett nyilatkozatokat és jegyzőkönyvet venni fel róluk. E jegyzőkönyv alapján indult meg a vita a bírák előtt.

Elvileg a feleknek maguknak kellett védelmezni ügyüket, mindenféle ügyvéd, vagy megbízott közbenjött nélkül. Ez a szabály azon a kissé gyerekes elgondoláson alapult, hogy a közvetlen és becsületes előadás feltétlenül elegendő a tisztességes emberek felvilágosítására; csak hogy ezt a szabályt nem lehetett szigorúan alkalmazni, sőt igen hamar ki is játszották; nem csupán azzal, hogy ha például kiskorúról vagy nőről volt szó, a vádlott vagy a védő mellett kötelességszerűen ott volt a gyám, aki képviselte, de még az is igen ritka eset volt, hogy a vádló, — még ha felnőtt volt is, — maga szerkesztette volna vádbeszédét. Az volt a szokás, hogy ezt megrendelték valami hozzáértő embernél, aztán könyv nélkül megtanulták és elmondták a törvényszék előtt. Ezt természetesen nyíltan nem vallották be, de mindenki tudott róla. Az efféle szükségletek kielégítésére Athénben külön testület alakult, az úgynevezett *logographos*-ok, akik iparszerűen szállították a peres feleknek a megfelelő módon megszerkesztett beszédeket. Ezek természetesen ügyes emberek voltak, alaposan ismerték a törvényeket, értettek az ékesszóláshoz, sokoldalúak voltak, ügyesen bele tudták élni magukat megbízójuk helyzetébe és ügyesen használták a hozzá illő hangot. Ezek közül némelyek ebben a műfajban valóságos remekműveket alkottak, amelyekről alább szólni fogunk. A törvényszék előtt ez a művészkedésük igen gyakran nem annyira felvilágosította, mint inkább megtévesztette a bírákat. Milyen szörnyű zavarban lehettek ezek a tanulatlan emberek, akiket találomra választottak ki a népből, amikor nyilatkozniok kellett valamiféle, esetleg nem is nagyon kényes ügyben? Mindkét fél eléjük tárta bizonyítékait, amelyeknek értékét kétségbevonta az ellenfél, törvényeket idéztek, amelyeket mindegyik a maga szája-íze szerint magyarázott, vagy pedig kifejtette, hogy erre az esetre nem alkalmazhatók; részletes okfejtéseket terjesztettek eléjük, amelyeket az ellenfélnek éppen ilyen részletes okfejtései megingattak. Az ellentmondó kijelentések keresztezték egymást; ugyanazt a tényt az egyik fél állította, a másik tagadta. Mindegyik fél jól tudta,

hogy nem jogászokkal van dolga és ezért szívesen terjeszkedett ki ügyének gyengébb oldalaira, hogy mulattassa, megindítsa, a maga részére hajlítsa a bírakat. A vádlott, ha nagy volt a baj, a védő, ha nem nagyon bízott ügyében, igen gyakran a bíróság elé hozta könnyező kisgyermekait, siránczó öreg szüleit; felemlegette a maga és családjá szolgálatait, meghatotta a törvényszéket és szükség esetén maga is sírvafakadt. Kétségtelenül igaza volt abban, hogy ezekre a derék emberekre, akik nem igen járatosak a jogtudományban, és egyáltalán nem értenek a dialektikához, jobban hatnak az érzelmek, mint az érvek.

Egyáltalán nem meglepő, hogy ezt a bírói szervezetet már az ókorban éles kritikával illették. Ismerjük Aristophanes *Darazsak* című vígjátékát, amelyet Racine utánzott *Plaideurs* című darabjában. Philokleonja athéni polgár, akinek a bíraskodás a rögeszméje; valósággal libeg a perek után, éjszaka vitákról és ítéletekről álmodik, hajnalban felkel, hogy a tárgyalóterembe siessen. Ez azonban végeredményben csupán különködés, amelyen még akkor sem szabad felháborodni, ha elismerjük, hogy a kép pontos. Sokkal súlyosabb ennél, hogy ez a bíró megvesztegettetni magát azokkal, akiknek az ügyében ítélezik, és főképpen szívesen hallgatja meg a demagógok aljas hizelkedéseit. Kétségtelen, hogy a politikai szenvedélyek igen gyakran kellemetlen visszhangra találnak ezekben a néptörvényszékekben. Az a makacsság, amellyel egyes vádlók, máig is megmaradt beszédeikben, felemlegetik a demokráciának tett szolgálataikat, eléggé bizonyítja ezt. Ezenfelül meg kell jegyeznünk, hogy mivel a heliasták a kiszabott pénzbírságokból kaptak javadalmazásukat, érdekük volt, hogy ezt az alapot minél jobban gyarapítsák. Egyes vádlók attól sem riadtak vissza, hogy ebből merítsenek érvet az elítéltetésre. Ez bizony elég kemény kritika. Mindenesetre azokon a visszaéléseken alapszik, amelyeknek valóságos jelentőségét ma már alig tudjuk megítélni és amelyet nem is szabad túloznunk. Mindössze annyit mondhatunk, hogy sokkal nehezebb lelkiismeretes és kényes erkölcsi érzéket találni a sorshúzás útján összegyűjtött nagyszámú bíróságban mint a hivatásos bírói testületben, amely műveltségénél fogva a nemzet elitjéhez tartozik. De az athéni

bíróságok legnagyobb hibája mégis csak a bírák illetékelensége volt, az a tény, hogy ügyes vádlók könnyen félrevezethették őket és ennél fogva elkerülhetetlenül hibásak voltak az ilyen körülmények között hozott ítéletek. Kétségtelenül ez az oka, hogy a görög jog nem mutatja azt az egyenletesen szép fejlődést, amelyet a római jog mutat. Azonban ebben a tekintetben, amennyire módunkban van megítélni, egyetlen görög állam sem volt kedvezőbb helyzetben Athénnél.

A népbírássággal közvetve szorosan összefügg az ostrakismos, vagyis a száműzetés, amelyet a népgyűlés mondott ki valamely polgárra. Mindazonáltal jegyezzük meg, hogy ez az ítélet, bármily súlyos volt is magában véve, tulajdonképpen nem volt büntető jellegű. Óvatosági intézkedés volt, amelyet közérdekből szükségesnek tartottak. Abban a félelemben gyökeredzik, amely az 510-ben megbuktatott tyrannis után is megmaradt a lelkekben. Mindaddig, míg a kiűzött Peisistratidák családjának képviselői és barátai ott voltak Athénben, ez a félelem jogos volt. De megmaradt ez a félelem akkor is, mikor ez a párt már eltűnt s csak éppen a tárgyat változtatta. Aristophanes a *Darazsak*-ban 422-ben csúfolkodva színpadra viszi a nép gyanakvását, amelynek bizalmatlanságát az ambíciónak még a látszata is felidézi. Valóban az egyszerű gyanú alapján bekövetkező száműzetés intézményes jellegűvé vált és az V. században egészen 417-ig ismételten alkalmazták. A hatodik prytaneia gyűlésében a prytanisoknak minden évben meg kellett kérdezniök a néptől, vajjon nem akarja-e kimondani az ostrakismost. Vita nélkül, egyszerű szavazással döntöttek ebben a kérdésben. Természetesen ha a szavazás eredménye igenlő volt, akkor előbb a pártvezéreknek megegyezésem alapon elő kellett készítenie a dolgot. Ha elvileg elhatározták az ostrakismost, akkor kitérítették végrehajtásának napját. Ezen a napon a nép összegyűlt és minden polgár felírta egy cserépdarabra annak a férfinak a nevét, akit veszedelmesnek tartott. Azt, akire 6000 szavazat esett, 10 évre száműzték. Nem lehetetlen, hogy ez az ítéletnélküli száműzetés néha hasznos volt az államra, mert egy-egy pártot megfosztott vezérétől; azonban súlyos merénylet volt egy jog ellen, amelyet a törvény minden polgárnak biztosított: tudniillik, hogy

mielőtt elítélnék, előterjeszthette védelmét. Kétségtelen, hogy az athéniek ennek tudatában voltak, mert saját elhatározásukból felhagytak az ostrakismossal.

7. A szabadság és az egyenlőség.

Végül is mire tanít bennünket az athéni politikai és bírói intézmények e rövid áttekintése a biztosítékok tekintetében, amelyeket az állam adott polgárainak? Milyen mértékben biztosították ezek a jól rendezett demokrácia leglényegesebb előnyeit : a szabadságot és az egyenlőséget?

Kétségbevonhatatlan, hogy az athéni polgár általában szabadnak érezte magát és mikor összehasonlította a maga életét a spártaiak életével, akik egyetlen fegyelem és sok-sok kényelmetlen kötelezettség alatt nyögtek, a maga életét határozottan sokkal kellemesebbnek és embersegesebbnek érezte. Ez az, amit Thukydides olyan pompásan fogalmazott meg Athén dicséretében, amelyet Perikles szájába adott. Az athéni ember a maga otthonában szabadon, tetszése szerint élhetett. Otthona elvileg sérthetetlen volt. Nem lehetett házkutatást tartani, nem lehetett pusztá gyanú alapján ellenőrizni ; kölcsönös türelem, szelíd és elnéző erkölcsök uralkodtak benne. Odakint szabadságában volt jönni és menni, távoli országokkal kereskedni, engedély nélkül utazni üzleti ügyben vagy szórakozásból, idegenekkel baráti és vendégbaráti viszonyba lépni, fogadni őket házában és levelezni velük. Szóval semmi sem gátolta abban, hogy életét ne tetszése szerint rendezze be, hogy házát ne úgy vezesse, ahogy jónak gondolja, hogy ne folytassa azt a mesterséget, amit választott, vagy ha úgy tetszik, ne foglalkozzék semmivel, vagy csak az élvezeteknek szentelje magát. Ez kétségtelenül sok volt és a többség nem is kívánt ennél többet. Sőt, az athéni ember bizonyos tekintetben maga volt egyéni szabadságának őre azzal, hogy résztvett demosában, törzsében, a népgyűlésben, a politikai életben, bejuthatott az Ötszázak Tanácsába és elnyerhette a legtöbb hivatalt. Sőt törvényhozó is volt. mikor rákerült a sor és részben megalkotta azokat a törvényeket, amelyek ezt biztosították számára.

Mindazonáltal itt néhány megjegyzést kell tennünk. Egyike azoknak a szabadságoknak, amelyeket a mai társa-

dalom a legértékesebbeknek tart, a gondolatszabadság. Ezen azt értjük, hogy kinek-kinek törvénnyel biztosított joga szóval vagy írásban közölni gondolatait és véleményét. Athénben szabad volt a szó a népgyűlésen és a tanácsban, de csak a napirenden szereplő tárgyak tekintetében és csak annyiban, amennyiben a gyűlés hajlandó volt meghallgatni a szónokot. Hozzájárult ehhez még az is, hogy minden javaslat oka lehetett annak, hogy vádat emel a szónok ellen valamelyik ellenfele, vagy valamelyik feljelentő. És hogyan áll a dolog az irodalom tekintetében? Mellőzzük a komédiát, amelynek tréfás jellegénél fogva különleges kiváltságai voltak és gyakran odáig merészkedett, hogy durva személyes sértéseket is megengedett magának. Egyébként a komédiában sem volt mindig veszélytelen politikával foglalkozni. Aristophanes, aki ellen Kleon vádat emelt, a maga kárán tanulta meg ezt. Ahhoz, hogy valaki sokat merjen, meg kellett nyernie a nép hajlandóságát, még pedig úgy, hogy megneveztette a népet. Egyébként tudjuk, hogy a vígjátékirók vakmerőségét ismételten külön törvényekkel fékeztek meg. A színházon kívül tudomásunk van prózai és verses gúnyiratokról, amelyek Athénben az V. és IV. században forgalomban voltak; de őszintén szólván nem tudjuk, mekkora volt a közönségük. Ezek közül egyesek bizonyára névtelenek voltak, mert álnevek alatt jutottak ránk; ilyen az athéni államról szóló irat, amelyet tévesen Xenophonnak tulajdonítanak. Más írások ismert személyek művei voltak; említsük fel thasosi Stesimbrotost, aki a legszemtelenebb módon merészelte megrágalmazni Periklest. De vajjon ezeket a könyveket nyíltan terjesztették a közönség körében, Athénben is, vagy csak titokban hozták forgalomba? Meg kell vallanunk, hogy ezt nem tudjuk. Lehetséges az is, hogy azok, akiknek joguk lett volna panaszkodni, méltóságukon alulinak tartották megtenni. Mivel a közérkölciség nevében senkinek sem volt felhatalmazása a rágalmak üldözésére, éppen a sértések megvetése biztosította azok büntetlenségét. Egyébként úgy látszik, hogy e tekintetben Athénben sohasem határozták meg pontosan, mi szabad és mi tilos.

Éppen ellenkezőleg, bizonyos, hogy vallás tekintetében a szabadság egyáltalán nem volt meg. Igaz, hogy itt is lehetett néha büntetlenül hangoztatni igen vakmerő

véleményeket, mert nem volt államügyészség. Ahhoz, hogy valaki bíróság elé kerüljön, feljelentésre volt szükség, ezt pedig valamely polgárnak kellett beadnia, aki vádlóként szerepelt. Megtörténhetett, hogy egy-egy filozófiai mű nem keltett eléggé nagy feltűnést a közönség körében ahhoz, hogy bíróság elé kerüljön. De Anaxagoras, Protagoras, Sokrates, kyrenei Theodoros és végül Aristoteles elítélése elegendőképpen bizonyítja, mennyire figyelt a közvélemény a filozófiai tanításokra. S még sokkal inkább figyelt az új kultuszokra, amelyek igyekeztek gyökeret verni a városban vagy a külvárosokban. Erre később, a vallásos élettel kapcsolatban, még visszatérek.

Az egyenlőség elvileg megvolt a polgárok között, legalább is a törvény előtti egyenlőség, mivel kiváltságos bíróság senki számára sem volt. Az osztályok egyenlőtlensége, amely az V. század elején a legszegényebbeket még kizárta bizonyos tisztségekből, a század közepe óta a valóságban megszűnt. Minden polgárt megválaszthattak vagy kisorsolhattak, akár a legmagasabb tisztségre is. De másfelől meg kell jegyeznünk, hogy ez az egyenlőség nem terjedt ki sem a nőkre, akiket mindig gyámság alatt tartottak, sem a külföldiekre, még akkor sem, ha mint *meloikos*-ok tartózkodási joggal bírtak, sem a rabszolgákra, akiknek a helyzetére még visszatérünk. De fel kell vetnünk a kérdést, vajjon a valóság bizonyos tekintetben nem ellenkezett-e az elvvel, még pedig a vagyonosabbak javára? Kétségtelen, hogy bizonyos közterhek csakis ezekre nehezedtek. Nem beszélünk itt az *eisphorá*-ról, ami nem volt más, mint a tőkére kivetett egyenes adó, amelyet a népgyűlés szavazott meg súlyos körülmények esetén. Természetes, hogy ez alól kivételek voltak azok, akiknek nem volt tőkéjük, a többiekre pedig vagyónuk arányában vetették ki. Sokkal inkább támadható a közterheknek az a faja, amelyet *leiturgia*-nak neveztek: ez különleges adó, amelynek az összege nem volt meghatározva. Minden törzsnek joga volt kijelölni azokat a tagjait, akiknek ezt a terhet vállalniuk kellett. A legfőbb ilyen teher volt a karszervezés (*choregia*) és a trierarchia. A choregosoknak kötelességük volt viselni a kar felállításának, felruházásának és betanításának költségeit, akár drámai előadások, akár egyéb vallási szertartások céljaira. A trierarchosok kötelessége volt használható álla-

potba helyezni egy hadihajót, amelynek csupán a vázát bocsátotta rendelkezésükre az állam. Kétségtelenül a gazdag athéniek igen gyakran ellenkezés nélkül vállalták ezeket a súlyos terheket, mert alkalmat adtak nekik arra, hogy népszerűséget szerezzenek és bebizonyítsák bőkezűségüket. Büszkéek voltak, hogy ilyen módon hozzájárulhattak országuk nagyságához és tekintélyéhez. De voltak mások, akiknek nehezükre esett a tőlük követelt összeget előteremteni és voltak olyanok is, akik kénytelenek voltak elhárítani maguktól a terhet. Egyetlen mód az volt erre, hogy kérték a teher áthárítását egy gazdagabb ember vállaira és ha az is vonakodott, akkor követelhatték a bíróságnál a vagyoncserét. Kellemetlen eljárás volt ez már magában véve is, az eljárás során pedig mindig az a veszedelem fenyegette a polgárt, hogy rosszindulatú bírák elé kerül.

Az athéni törvényszékek többsége szegény emberekből állt és ennél fogva e törvényszékek hangulata általában veszedelmes volt azokra nézve, akiknek a közvélemény joggal vagy jogtalanul nagy vagyont tulajdonított Athénben, különösen a IV. században, rengeteg ember volt, aki feljelentésből élt, ezeket *sykophanták*-nak nevezték. És a feljelentés könnyű volt, mert nem volt olyan jogtudomány, amely pontosan meghatározta volna a vádpontokat. A sykophanta ezt a könnyű alkalmat zsarolásra használta fel; megvásároltatta hallgatását. Igen sok gazdag polgár, akit alaptalan üldözés fenyegetett és aki tartott ennek esetleges következményeitől, inkább megvásárolta a vád visszavonását, mint hogy a törvényszék elé álljon. A sykophanta így ütötte nyélbe ügyleteit. Így szerepeltet Xenophon *Symposion* című munkájában egy egykori gazdag embert, aki elvesztette vagyonát, és most azzal dicsekszik, hogy boldog és örül, hogy egyszer s mindenkorra megszabadult a feljelentőktől. A IV. század szónoki beszédeiben vannak olyan bizonyságok, amelyek igazolják, hogy a szatírának ez az eleme nem volt pusztá tréfálkozás. Azonban ebből nem szabad nagyon is általános következtetéseket levonnunk; Athénben igenis, volt gazdag társadalmi osztály, és igenis élhetett fényűző életet, amint számos példából látjuk. Csupán Athénben a gazdagságot kötelezőbbnek érezték, mint másutt bizonyos áldozatok vállalására, amelyekkel önkén-

tes, vagy kényszerű tehervállalás révén igyekeztek helyreállítani azt az egyenlőséget, amelyet a demokrácia megkövetelt.

8. *Athén mint nagyhatalom.*

Vajjon ez a demokrácia, amelynek belpolitikai életét nagyjában vázoltuk, hogyan viselkedett kifelé? Megkísérljük röviden előadni, hogy külpolitikai viszonylatban milyen volt intézményeinek az értéke?

Amidőn Athén a második perzsa háború után tengeri szövetséget alapított a hellén függetlenség védelmére, demokratikus jellege kétségtelenül nem igen volt alkalmas arra, hogy bizalmat keltsen szövetségesei iránt. Úgy látszott, hogy az a szabadság, amelyet polgárai körében meghonosított, egyúttal záloga annak a szabadságnak, amelyet szövetségesei számára biztosítani szándékozik. Egyebek közt megígérte nekik az egyenlőséget; hát hogyan kételkedhettek volna ígéretében, mikor alkotmányának alapelve volt az egyenlőség?

Eleinte minden jól ment: Athén úgy szerepelt, mint a felszabadító. Az ő hadihajói szabadították fel a szigeteket a perzsa járom alól és kezdték meg az ázsiai görög városok felszabadítását. A kezdeményezésükre megalakult szövetség székhelye Delos szent szigete volt; itt helyezték el a szövetségi kincstárt; ez azokból a járulékokból alakult, amelyeket minden állam felajánlott a közös ügy javára. De minden szövetség annyit jelent, hogy tagjai lemondanak felségjogaik egy részéről; szükséges, hogy a szövetségeseeknek egymáshoz és a külső hatalmakhoz való viszonyát Tanács útján szabályozzák, amelyben a résztvevő államok kiküldöttei mind egyforma szavazati joggal bírnak; az is szükséges, hogy ez a tanács rendelkezék a közös javakról. Vajjon Athén elfogadhatta ezeket a feltételeket? Ehhez az kellett volna, hogy a népgyűlés önként lemondjon hatalmának jelentékeny részéről, hogy a győzelmes állam alárendelje politikáját azok akarátának, akiket felszabadított a szolgaságból. Hogyan nyugodhatott volna bele ebbe a megaláztatásba az a nép, amely megszerezte már az önkormányzat jogát és büszke volt hatalmára? Tudjuk, mi történt. Bizonyos tekintetben a szigetlakók hibájából, de főképpen az athéni nép

akaratából a szövetségi tanács árnyékhatalommá vált; Athén maga vette kezébe a szövetség igazgatását. Néhány állam ellenkezett: ezeket leverte, úgy hogy kénytelenek voltak beadni a derekukat. Így kialakult egy valóságos tengeri hatalom, amelynek fővárosa szinte zsarnoki hatalmat gyakorolt az alája tartozó államok felett. Athén azzal, hogy visszaélt hatalmával, meggyűlöltette magát azokkal, akiket szövetségeseinek nevezett; felbőszítette őket az adókkal, amelyeket kíméletlenül behajtott, továbbá a földelkobzásokkal, amelyeknek révén módjában volt a saját polgáraiból szervezett gyarmatokat telepíteni a szövetségeseik földjére (*kleruchia*) s végül meggyűlöltette magát azzal, hogy mindenütt közbelépett a demokratikus pártok érdekében. A dolog már odáig fajult, hogy szövetségeseit kényszerítette, hogy peres ügyeik tekintélyes részét az athéni törvényszékek elé terjesszék, amennyiben athéni ember is érdekelve volt bennük. Így valóságos gyűlöletet keltett maga iránt. A peloponnésosi háború, amely Athén hatalmát megtörte, ezt a tengeri hatalmasságot is elpusztította.

A következő században, különféle sorsfordulatok után, Athén szerencséje nagy üggyel-bajjal ismét felragyogott. Azonban ugyanabban az időben kialakult Athénben az a demokrácia, amely élénken különbözött a múlt század demokráciájától. Míg a földművelésnek mint jövedelmi forrásnak jelentősége egyre csökkent, az ipar és a kereskedelem jelentősége rohamosan megnövekedett. A század közepe táján már Athén a görög világ legnagyobb piaca. Kivitele és behozatala tekintélyes tőkemozgalmat idézett elő. Athén volt a székhelyük a legnagyobb kereskedőházaknak s a legtekintélyesebb bankoknak. Ilyen körülmények közt elkerülhetetlen volt a kereskedelmi szempont túlságos érvényesülése az államügyekben és ugyanakkor a polgári szellem meggyengülése. Ennek az érzelmi változásnak egyik eredménye az volt, hogy a polgárok, ha csak tehették, kibújtak a katonai szolgálat alól és egyre inkább a zsoldoshadsereg jött divatba; ezeket a seregeket olyan vezérek szervezték, akik bérbeadták szolgálataikat. Könnyen beláthatjuk, hogy az állam politikai cselekvését mennyire meggyengítette ez a rendszer. Pedig éppen ebben a korban lett volna szüksége a legkeményebb kézzel vezetni ezt a politikát.

Valóban Görögország helyzete sohasem volt zavarosabb. Az előző században úgyszólván Spárta és Athén vetélkedése töltött be mindent. Most majdnem minden görög népnek megvolt a maga egyéni szempontja és a maga célja. A század elején már szövetség alakul Spárta főhatalma ellen. Ez alkalmat ad a perzsáknak arra, hogy beleavatkozzanak Görögország ügyeibe, és ez a beavatkozás 386-ban a »király békéjével« végződik ; ennek alapelve minden görög állam önkormányzata. Az erőknek ez a szétforgácsolódása kedvez a nagyravágyó kísérletezéseknek és az egész nemzetben elveti a háború magvait. Théba ebben az időben nagy hatalom ; megmozgatja Közép-Görögországot és Peloponnesost ; halálos csapást mér Spártára, de maga nem tud semmi állandót alkotni. A Peloponnesos továbbra is széttöredezett marad. Thessalia egy időre kilép elszigeteltségéből, majd visszaesik, mert senkivel sem tud valóságos és szilárd egységre lépni. Athén ebben a bonyolult helyzetben az egyik szövetségből a másikba támo lyog s legfőbb gondja a béke és az egyensúly. Látszólag sikerül újra megalkotnia a tengeri államok szövetségét, de ezt a szövetséget nem köti össze már a nagy nemzeti érdek és Athén, mivel megint nem teljesíti kötelességeit szövetségeseivel szemben, megéri, hogy elszakadnak tőle és végül kénytelen elismerni teljes függetlenségüket (354). Ettől kezdve már nem volt Görögországban olyan hatalom, amely össze tudta volna kovácsolni a nemzeti egységet a közös védelem céljaira. Ez volt az az idő, amikor Fülöp, Makedonia királya, kezdte elárulni nagyravágyó terveit. Nem telt bele hús esztendő és sikerült uralma alá hajtania mindezeket a széttöredezett államokat.

Mindent összevéve, ha a demokratikus kormányzat hasznára vált Athénnek a perzsa háborúkat követő időkben, kénytelenek vagyunk elismerni, hogy káros volt érdekeire attól a pillanattól fogva, amikor hatalmát kiterjesztette. Éppen ez a terjeszkedés világította meg igen élénken szervi hibáit. Az athéni nép a maga ura akart lenni otthon ; ez jogos követelése volt, azzal a korlátozással, hogy ez a hatalom ne fajuljon abszolút hatalommá, mert minden abszolút hatalom egyértelmű a zsarnoksággal. Athén abban hibázott, hogy intézményeivel nem bátyázta körül magát hatalmának elfajulása ellen. Azzal,

hogy a kormányzást és a közigazgatást minden ellenőrzés nélkül a népgyűlésre bízta, hogy a bírói hatalmat is erre a népgyűlésre ruházta, hogy esküdtszékekre (s ezek is valóságos népgyűlések voltak) bízta a törvényt magyarázat jogát és a törvény alkalmazását a polgári ügyekben, továbbá azzal, hogy szövetségeseire is rákényszerítette a törvényszékek illetékességét: túlságos önbizalommal oktalanságokat követett el, visszaélt hatalmával, meggon-
dolatlan cselekedetekre és szinte kikerülhetetlenül következetlen viselkedésre ragadtatta magát. Athénben, amelyet az akkori általános politikai helyzet gyakori háborúkra kényszerített, nem volt meg az az okosság, mint a római népben, hogy legalább bizonyos körülmények között szilárdabb kormányzatot adjon magának.

Mindazonáltal, ha elismerjük e demokrácia nyilvánvaló hibáit, kétségtelen marad, hogy Athén meglehetősen hosszú ideig rendkívül érdekes látványt nyújt: szabad polgárok állama; ezek a polgárok olyan törvényeknek hódolnak, amelyeket maguk alkottak és általában olyan egyetértés uralkodik köztük, amely elegendő közös érdekeik megvédésére. Mivel őszintén vágyódtak arra, hogy szabad vitatkozás révén felvilágosítsák egymást, igen gyakran megvolt bennük az az átlagos bölcsesség, amely csak meglehetősen ritkán jelentkezik az emberi társadalmakban. Tegyük hozzá: megvolt az az érdemük, hogy gyakorlati érzékükkel, amelynek sokszor bizonyítékát adták, emelkedett eszményiséget párosítottak. Ha magatartásukban szenvedélyeik hatása alatt nem egyszer eltávolodtak ettől, mégis becsületükre válik, hogy sokkal büszkébbek voltak azokra a tetteikre, amelyek a polgárok összességének javára váltak és nagylelkűségük szép példáira, mint azokra a sikereikre, amelyeket nyers erejüknek köszönhettek. És mindenekfelett nem szabad felednünk, hogy ebben a demokráciában, — részben az állandó izgalom következtében, amelyet ébren tartott a lelkekben, — pompásan kibontakozott a költészet, az ékesszólás, a filozófia és a művészet minden tökéletes fajtája: finom és hatalmas kivirágzása ez az egyik leg-
szébb műveltségnek, amellyel az emberiség dicsekedhetik.

9. A politikai élet a többi görög államban.

Athénen kívül, ha a többi görög állam politikai életét szemléljük, az V. és a IV. században nem találunk semmit, amit különösebb büszkeséggel emlegethetne a görög művelődés. Ennélfogva nincs értelme, hogy hosszasan időzzünk ennél a kérdésnél.

Bizonyos tekintetben kivétel Spárta, intézményeinek szívósságával. Ha csak a háborús sikereket és a politikai hatalmat vesszük tekintetbe, akkor az V. század Spárta nagy százada, mert ekkor alapítja meg hegemoniáját Görögországban. De azzal az erőfeszítéssel, hogy mindig ugyanaz maradjon, vagyis azzal, hogy nem volt hajlandó az időhöz és a haladáshoz alkalmazkodni, hanyatlásra kárhoztatta magát. Spárta hanyatlása a IV. században kezdődött. Igaz, ebben az időben nem voltak tulajdonképpen forradalmak, de ezt csak azon az áron érte el, hogy megmakacsolta magát hagyományos szokásaiban és erkölceiben, amelyek folyton fenyegető belső veszedelmet jelentettek számára és külső sikereit nagyon is mulandókká tették. Spárta azzal, hogy bizonyos tekintetben az oligarchikus elv megtestesítése volt, támaszuk lett az oligarchiáknak és osztozott népszerűtlenségükben. Mikor pedig ezt az elvet erővel és néha alattomosággal igyekezett mindenkire rákényszeríteni, egyre erősebb és erősebb ellenzéket zúdított magára, amely átmenetileg Thébát juttatta hatalomra. Théba győzedelmeskedett, Spárta tekintélye összeomlott és visszasüllyedt abba az elszigeteltségbe, amelyből többé nem is tudott kijutni.

A többi görög államban az utóbbi két század folyamán, de különösen a peloponnesosi háború kitörése óta, sajnos, sűrű egymásutánban következtek a forradalmak. Majdnem mindenütt az oligarcha és a demokrata párt ütközik össze. Ezek között nincs szó nyilvános vitatkozásról, vagy egyszerű irányváltásról az államügyek intézésében: ez élethalálküzdelem a pártok között; céljuk egymás kiirtása. Thukydides leírásából tudjuk, micsoda vad düh lobbant lángra Korkyrában, Spárta és Athén háborújának elején és ugyancsak ő tudósít arról az erkölcsi süllyedésről, amely akkoriban egész

Görögországban mutatkozott. A IV. században a 370. évi argosi véres mészárlások szemléltetően mutatják, hogy a szenvedélyek mindenütt egyformák voltak. Valóban majdnem minden államban, amelynek történetét ismerjük, látjuk, hogy egymást követik a forradalmak s valamennyinek gyilkolás, vagyonelkobzás és rabszolgaságra kárhoztatott nők és gyermekek eladása jár a nyomában. És ugyancsak a forradalmak következménye, amit az egykorú adatok bizonyítanak, egyebek közt a száműzötteknek az a sok-sok csapata, amely Görögországban és a külföldön kóborol, és mindig hajlandó zsoldos-hadsereget állítani az új polgárháborúk céljaira.

Ezek a polgárháborúk nem végződtek mindig az egyik fél győzelmével, hanem igen gyakran úgy értek véget, hogy egy-egy tyrannus kaparintotta kezébe a hatalmat. Ez történt ebben az időben Itália és Szicília görög városaiban, valamint nagyon sok ázsiai és anyaországbeli városban is. A két Dionysos uralma ennek egyik legismertebb példája Szicíliában, úgy mint Thessaliában Jason és pherai Alexandros uralma, de idézhetnénk még Sikyon, Korinthos, Achaja és más államok tyrannusait. De túlhaladnók e munka kereteit, ha valamennyit fel akarnók sorolni. Egyébként kevés kivétellel mindezeknek a tyrannisoknak közös jellemvonása, hogy államcsíny révén keletkeztek, az erőszakra támaszkodnak és csak a bizalmatlanság tartja bennük a lelket; néhány nagyravágyó ember átmeneti sikerei ezek, amelyeket a maguk önző céljai érdekében használnak fel és ennél fogva nincs joguk arra, hogy helyet kapjanak a művelődés történetében.

A VALLÁSI ÉLET GÖRÖGORSZÁGBAN AZ V. ÉS IV. SZÁZADBAN.

1. A vallásos hit.

A vallásnak épp oly fontos szerepe van egy nép művelődésében, mint az intézményeknek. A görög vallás kezdeti fejlődését fentebb vázoltuk, az V. században már teljes virágzásában tárul elénk. A görög vallás az intézmények és erkölcsök általános haladásával karöltve mindenütt jelen van és mindenütt hat, sokkal jobban, mint bármikor azelőtt.; úgyszólván semmi sem történik nélküle; ott van a házi tűzhelynél, szerepe van a polgár minden cselekedetében, egyik legfőbb ihletője a költészetnek és a művészetnek és végül fényesen megnyilvánul a pompás ünnepi szertartásokban. Kétségtelen, hogy a lelkekre gyakorolt belső hatását nem így könnyű megállapítani, de komolyan senki sem kételkedhetik benne, hogy ez a hatás is állandó és mélységes volt; ezer meg ezer adat napnál világosabban bizonyítja. A történetírók s életrajzírók elbeszélései, a lírai és drámai költészet, a templomokban talált feliratok, a máig is ismeretes jóslatok mutatják, hogy e kor görögjei szakadatlan összeköttetésben voltak isteneikkel; bizonyítják, mennyire nem tudtak meglenni az istenek imádása és tanácsai nélkül. Sokkal nehezebb meghatározni pontosan, hogy mit hittek és hitük milyen befolyással volt magatartásukra és erkölcsükre. Világos, hogy abban az időben, éppúgy mint mindenkor és mindenütt, e tekintetben igen nagyok lehettek az egyéni különbségek.

Bizonyos, hogy ha e kérdésben általános véleményt mondunk, az nem lesz a teljes igazság, hanem legfeljebb csak meg fogja közelíteni.

A görög vallás, amely kezdettől fogva a mitológiába burkolózott, nem bontakozott ki belőle anélkül, hogy önmagát el ne pusztítsa. Valóban, a mitológia a lehető legszorosabb kapcsolatban volt a kultusszal; a kultusz magyarázata és igazolása volt. Nem mintha mindig meg tudta volna magyarázni valódi természetét; mert a hagyományos szertartások eredeti értelme igen gyakran elveszett és az eredetükre vonatkozó elbeszélések csupán szellemes kitalálások voltak a hívők kíváncsiságának kielégítésére. De bármiképp van is a dolog, ezeket nem lehetett mellőzni. Ilyen kitalálások nélkül az istenek csupán hideg elvontságok maradtak volna. Demeter, ha úgy képzelték el, mint a gabonatermő természetet, nem támaszthatta ugyanazokat az érzelmeket, mint a zokogó anya, aki keresi leányát, akit durván elrabolt valami ismeretlen leányrabló az ő gyengéd karjaiból. A görögök általában még nem jutottak el az értelmi fejlődésnek arra a fokára, ahol a hit filozófiai fogalmakkal tudja kielégíteni önmagát. Kétségtelen, hogy néhány gondolkodó, mint például Xenophanes, akit fentebb említettünk, még meg merte támadni az antropomorfizmust és becsmérelni a költészetben népszerűsített legendákat; és mások anélkül, hogy ilyen feltűnő vallomást tettek volna, ugyanígy aláásták a mitológiát, amikor az istenek helyébe a természeti erőket állították. Azonban milyen hatással lehettek ezek a tanítások a nagy tömegre? Nem is jutottak el hozzá; igen kevés ember értékelte és értette meg a gondolkodók spekulációit; épp ellenkezőleg, majdnem valamennyit kielégítették a régi vallási szokások és a hagyományok, amelyek gyermekkoruktól fogva átítatták őket. Ezek közül némelyek szinte elvarázsolták képzeletüket, mások pedig friss élmények forrásaivá váltak számukra. Az érzelmeknek az a kivirágzása, amely századról-századra gazdagodott, ezekből a gyöke-rekből táplálkozott.

Egyébként ezek a hagyományok egyáltalán nem nehezettek a lelkekre mint holmi dogmák, hanem inkább szabadságot engedtek az egyéni képzeletnek. A dogma feltétele a kinyilatkoztatásnak tartott Szentírás, és egy

tanító testület, amelyet egyedül ismernek el hiteles magyarázónak. Ennek nyoma sem volt Görögországban, sem az V. században, sem előbb. A papok nem alkottak szervezett testületet, amely alá lett volna vetve valami lelki hatalomnak. Nem volt közöttük semmi kapcsolat, egymástól elszigetelt szolgálai voltak a különféle kultuszoknak, őrizői a helyi hagyományoknak és szokásoknak; egyesek úgy gyakorolták ezt a hivatást, mint valami családi kiváltság örökösei, mások viszont polgártársaik szavazatai alapján nyerték el a papi hivatalt, esetleg sorshúzás útján, még pedig mindennemű felszentelés vagy akár hivatásbeli előkészítés nélkül. Mivel ők maguk nem részesültek semmiféle theológiai oktatásban, maguk sem tudtak másokat tanítani; a görög vallás tehát, mint vallásos hit, egyesegyedül mítoszok és legendák összességéből állt, amelyek Perikles századában éppúgy nem voltak zárt rendszerbe foglalva, mint Homeros idején. Egyébként senki sem volt köteles olyan hitvallásra, amely magában foglalta volna ezeknek az elbeszéléseknek bármely részét; hiszen senki sem tudta volna meghatározni az efféle elbeszélések számát, és egyiket sem tudta volna elmondani általános érvényű meghatározott szöveggel. A dolgok kényszerénél fogva az, amit okvetlenül hinniök kellett, mindössze néhány alapvető ismeretre szorítkozott, amelyek nélkül egyetlen kultusznak sem lett volna meg a létjogosultsága. Erre a minimumra épült aztán egy csomó egyéni vagy közös ájtatosság, amelyek különösképpen gazdagították.

Ezek az alapvető ismeretek az istenekre és a heroszokra, továbbá az emberekkel való összeköttetéseikre vonatkoztak. A görög ember úgy képzelte el az isteneket, mint igen hatalmas, láthatatlan és halhatatlan lényeket, akiket egyébként olyan érzelmek fűtöttek, amelyek lényegileg semmiben sem különböztek az egyszerű halandók érzelmeitől. Hitte róluk, hogy jóindulatúak és könyörületesek és ennél fogva segítenek az embereken, de nagyon féltékenyek hatalmukra, ők is rabjai a vetélkedésnek, ajándékok tekintetében rendkívül követelődöztek, hát könnyen megsértődnek. Néhány filozófus kivételével senkinek sem jutott eszébe, hogy úgy tekintse őket, mint utánoznivaló mintaképeket. Általában úgy tartották, hogy az emberi erkölcsi szabályok nem alkalmaz-

hatók rájuk s ennél fogva az egyszerű halandóknak nincs joguk ítéletet mondani felettük, sem pedig követni példájukat. Ellenkezőleg, az emberek kötelessége tisztelni őket, úgy hogy mindegyiknek megadják azt a kultuszt, amely a közfelfogás szerint kedves nekik. Mindenekelőtt gondosan óvakodni kellett attól, hogy fel ne izgassák őket, akár meggondolatlan szavakkal, akár esetleg akaratlan hanyagsággal. Innen van, hogy rendkívül nagy fontosságot tulajdonítottak a hagyományos szertartások pontos elvégzésének. Ebben pedig a pusztá jóakarata nem volt elegendő. Gyakran fel kellett vetni a kérdést: mik az istenek szándékai, mert féltek, hogy tudatlanságból megsértik őket. Ilyenkor következett a jóslat és ezzel magyarázható az a rendkívüli fontosság, amelyre a jóslás az állami és a magánéletben jutott és innen magyarázható sokféle formája is: a jóshelyek megkérdezése, a madarak repülésének megfigyelése, az áldozati állatok belsőrészeinek vizsgálata, hogy csak néhányat említsünk. E tekintetben rengeteg adat áll rendelkezésünkre; ezek mutatják, hogy a görög nép állandó vallási nyugtalanságban élt, és egyúttal azt is megmutatják, mily nagy szerepe volt a félelemnek vallásos hitében, és mennyire hozzáférhetővé tette ezt a népet a babona számára.

Ennek az irányzatnak kedvezett az az elgondolás is, hogy a bármely büntetttől származó szenny nem csupán a vétkeket terheli; általában azt tartották, hogy kiterjedhet egy egész családra vagy pedig egy egész népre is, mint valami ragályos betegség. Ez állandó veszedelmet jelentett, s ellene megfelelő eszközökkel védekezni kellett: ezek az eszközök a tisztulási és engesztelési szertartások voltak. Ebből érthető, hogy oly gyakori s mindenkire kötelező volt az alkalmazásuk, még a mindennapi szokásokban is. És mivel megtörténhetett, hogy nem is tudtak a szennyről, amelytől meg kellett tisztulniok, vagy a sértésről, amelyet jóvá kellett tenniök, megint csak a jóslathoz fordultak, hogy tudomást szerezzenek róla.

Mindazonáltal óvakodjunk attól, hogy a görög vallást ilyen kezdetlegesnek tekintsük. Igaz, hogy a félelem egyik igen fontos eleme volt, azonban egyáltalán nem zárt ki más érzelmeket. Azok az istenek, akiktől féltek, egyúttal védelmezők és jótevők is voltak. Nekik tulaj-

donították az élet minden javát, az anyagi boldogulást, az egészséget és mindenféle sikert. Hozzájuk szálltak a hálálkodások, éppen úgy mint az imádságok, a hálaadó áldozatok éppen úgy, mint az engesztelő adományok. Sokféle tulajdonságaik, amelyekről fentebb szóltunk, lehetővé tették, hogy valamiképpen megsokasítsák önmagukat, hogy így jobban kielégíthessék az emberi élet minden szükségletét; ez a sokféleség megsokszorozta az alkalmat is, hogy az emberek megköszönjék kegyelmeiket. Zeust nem mindig csupán az Olympos felséges királyának tekintették; a falusi kisgazda szemében egyúttal az eső istene is volt (Zeus Ombrios), a családfő szemében a tűzhely, vagy a ház védelmezője (Zeus Oikeios, vagy Hestios), a tulajdon őre (Zeus Ktesios); Herát, az asszonyok mint a házasság istennőjét hívták segítségül (Hera Teleia), mint a gyermekágyas asszonyok pártfogóját (Hera Ilithyia) s ebben a szerepben Artemisszel, Letoval és több más istennővel osztozott, főképpen pedig Ilithyiával, akinek ez volt tulajdonképpeni szerepe. Ugyanígy egyes istenek, mint például Apollon, általános tulajdonságaik mellett a gyógyítás hatalmával is bírtak, ami pedig különben Asklepios kiváltsága volt; és még ma is számos feliraton olvashatjuk a betegek vagy gyengélkedők hálálkodását, akik úgy hitték, hogy az egyik vagy másik isten révén gyógyultak meg csodálatos módon. Mennyi áhitat tárul így elénk, aminek bizonyára mélységesen jámbor jellege volt. És ha a görög vallást nem csupán az egyénben, hanem a családban és az államban is szemléljük, mint ahogy az imént tettük, könnyen észrevehetjük, hogy úgyszólván lépésről-lépésre bensőségebb és melegebb lett, amint az emberi lélek legmélyebb érzelmeivel összeköttetésbe jutott. Egyébként minden arra mutat, hogy a vallás a gondolkodás és az erkölcsök általános haladásának hatása alatt erkölcsi erejében is gyarapodott. Egyre inkább arra a meggyőződésre jutottak, hogy mindaz, ami igazságos és jó, kedves az isteneknek, amiből azt kellett következtetniök, hogy elítélték az igazságtalanságot és helytelenítették a gonoszságot.

Az általános vallásos hitben az istenek mellett fontos szerep jutott a herosoknak, akik éppen ilyen őszinte és éppen ilyen sokféle áhitat tárgyai voltak. Elméletileg a heros isten és halandó nő szerelméből származó ember

volt és ennél fogva bizonyos tekintetben részese volt az isteni természetnek. A mondák, amelyeket általában szentesített a költészet, a herosokat megtették családok, törzsek és népek őseinek és egyúttal pártfogóinak. Meglehet, hogy egyes mondák valóságos személyekre vonatkoznak, mások viszont költött dolgok. De akár milyen volt az eredetük, minden herosnak joga volt kultuszra, amelynek szertartásai csak egyes részletekben tértek el az istenek kultuszától. Azonban általában mindegyik csupán a hívők meghatározott csoportjának volt a pártfogója. Így ez az ájtatosság, amelynek tárgyai voltak, szűk körre szorítkozott és ennél fogva annál bensőségesebb és bizalmasabb volt. Alább látni fogjuk, hogyan lett a herosoknak ez a tisztelete fontos államalkotó elemmé.

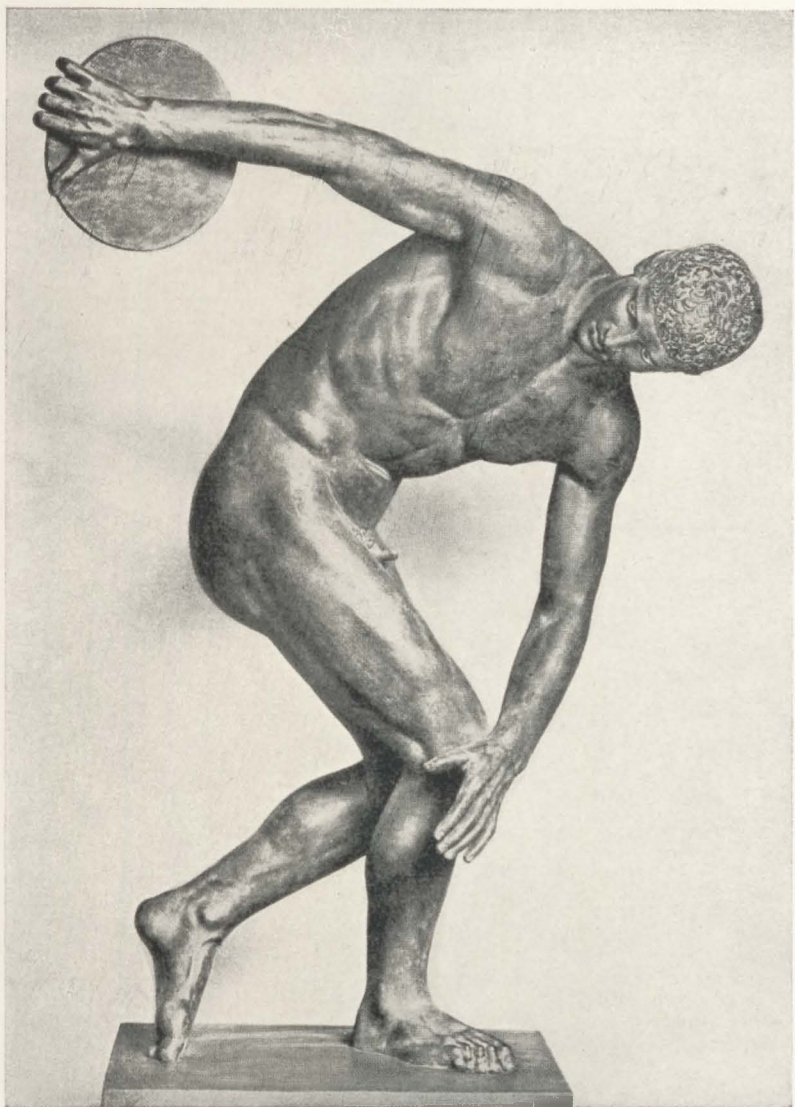
Ez az áttekintés máris általános fogalmat adhat azokról a hiedelmekről, amelyek a görög vallás alapját alkották, teljes kifejlődése idején. Azonban még két dolog megérdemli figyelmünket: szólnunk kell a sorsra, valamint a lélek továbbélésére vonatkozó eszméikről.

Már a homerosi költeményekben mint régi hagyomány tűnik fel az a gondolat, hogy egy titokzatos hatalom, amely még az isteneknél is feljebbvaló, megszabja az ember végzetét. Homeros ideje után tovább él ez az elgondolás a költőknél, aztán a történetíróknál és átszármazik a filozófusokra. Néha elvont és személytelen fogalomban jelentkezik; egyszerűen: »az, ami el van határozva«; néha különféle neveken megszemélyesítik: Aisa vagy Adresteia vagy Moira. Vajjon ebből arra kell következtetnünk, hogy a görögök bizonyos fokig fatalisták voltak? Ez annyit jelentene, hogy olyan merev logikát tulajdonítanak nekik, aminek az ő gyakorlati értelmük mindig ellene szegült. Tulajdonképpen ez a fogalom arra volt jó nekik, hogy megmagyarázzanak maguknak néhány mondabeli végzetet, mint például Oedipusét, vagy bizonyos történeti eseményeket, amelyek meghaladták emberi fogalmaikat; úgy látszik, hogy soha semmi egyéb hatással nem volt magatartásukra. A görög ember cselekvésében mindenekelőtt arra ügyelt, hogy biztosítsa magának isteneinek jóindulatát és ezután értelme és érzelmei szerint határozta el magát. Ha egyszer az esemény megtörtént, mindig hitt az egyének személyes felelősségében és mindig ez volt véleményeinek alapvető elve.

A lélek továbbélésének kérdésében az általános hit épp oly ingadozó és határozatlan volt a görög műveltség virágkorában, mint előbb. Ebben a tekintetben valóságos reményeket csupán a misztériumok keltettek és határozott tanításokat is csak a misztériumok fogalmaztak, — amelyekről előző fejezetünkben beszéltünk, — elsősorban az eleusisi misztériumok, azután az orphizmus és a IV. század eleje óta némely filozófiai iskola, különösen Platon iskolája. Ezért volt a misztériumoknak egyre nagyobb a sikerük. Viszont igen nehéz megmondanunk, hogy hogyan gondolkozott a tömeg. A sír- emlékeken szereplő rengeteg ábrázolást sokféleképpen lehet értelmezni és az irodalmi adatok is bizonytalanságban hagynak bennünket. Platon Apológiája, úgy amint Sokrates elmondja, feljogosít bennünket arra a feltevésre, hogy Sokrates hajlandó volt a halált teljes megsemmisülésnek tekinteni, vagy legalább is úgy gondolta, hogy nem volna tanácsos a törvényszék előtt határozottan hangoztatni az ellenkező nézetet. Ezen a ponton is a mitológia pótolta a hiányzó tanítást. A költők elbeszélései a halottak országáról, az árnyak népéről, Charonról és végzetes csónakjáról, valamint a nagy bűnösök büntetéséről, közszájon forogtak, de senki sem tudta, hogy mit gondoljon felőlük. Sokan csak a gyermekek ijesztésére való meséket láttak bennük. És mégsem hanyagolhatunk el teljesen olyan bizonyosságot, mint amilyent Platon hagyott ránk; az *Állam* című munkájának elején egy öreg ember, aki Sokrates-szel társalog, így beszél: »Tudd meg, Sokrates, hogy mikor egy ember halálát közeledni érzi, olyan nyugtalanságok és szorongások fogják el lelkét, amilyeneket mindaddig nem érzett. Most gyötrik a lelkét azok az elbeszélések, amelyeket Hadesről hallott, — ahol, mint mondják, bűnhődni kell annak, aki igazságtalanságokat követett el a földön — pedig azelőtt csak neveltünk az ilyen meséken. Most fél, hogy hátha igazak. És ekkor, — már akár azért, mert az öregség meggyengíti értelmét, akár azért, mert hogy úgy mondjuk már közelebb van a túlvilághoz, — jobban tudja megítélni ezeket az elbeszéléseket, és ennél fogva eltelik gyanakvással és félelemmel; lelkében megvizsgálja cselekedeteit és felveti magában a kérdést, vajjon nem bántott-e meg valakit. Ha multjában sok

rossz cselekedetet talál, bizony gyakran felriad éjjel mint a gyermekek, reszket félelmében és az élete aggodalmas várakozás. Viszont azt, aki semmi bűnt sem talál magában, az édes reménység, — Pindaros szerint: az öregember kedves vigasztalója kíséri«. Hogyan értelmezzük ezeket a szavakat? Ez a szép részlet nyilván pontosan meghatározza a szóbanforgó vallásos hitet, világosan megmutatja a kihagyásait, és megéreztetni velünk gyengeségét és esetleges erejét. Kétségtelenül azt a következtetést is levonhatjuk belőle, hogy csupán lényegtelen befolyással volt a mindennapi cselekedetekre.

Ha most felvetjük a kérdést, hogy alapján véve mi volt a vallásos érzésük, bizonyosnak látszik, hogy nagy része volt benne a félelemnek és az önzésnek. A görög ember azt tartotta hogy istenei nagyon féltékenyek tiszteletükre és nagyon könnyen megsértődnek, másfelől azt is hitte, hogy hódolattal és ajándékokkal hozzájuk lehet férközni. Legfontosabb dolga volt tehát, hogy ne mulasszon el egyetlen szertartást sem, amit a szokás megkövetelt, azután pedig igyekezzék esetről-esetre megnyugtatni az isteneket, vagy kieszközölni kegyüket. Szóval ha semmi súlyos és váratlan dolog nem zavarta meg kölcsönös viszonyukat, akkor békességben élt isteneivel. Vajjon ez a bizalom eljutott egészen a szeretetig? Ha ezen a léleknek bizonyos átszellemülését értjük, amely örömmel kapcsolódik a tökéletesség misztikus eszményéhez, hogy egyesüljön vele, akkor nyilvánvaló, hogy ilyesmi a görög ember számára lehetetlen volt, legalább is bizonyos filozófiai tanításokon kívül: a görög ember szemében az istenség fogalma nem volt azonos a tökéletesség fogalmával. Mindazonáltal nagyon valószínű, hogy végül is gyakran megszerették isteneiket, azon a réven, hogy egyiket vagy másikat pártfogójuknak tekintették, afféle hatalmas barátjuknak, és megszokták, hogy számíthatnak jóindulatára. Bizonyosra vehetjük, hogy különösen egyes, természetüknél fogva finom és érzelmes lelkeknél ez volt az eset. Gondoljunk Euripides Alkestisére, aki abban a pillanatban, mikor halálát közeledni érzi, megegyeszer utoljára jámbor látogatást tesz minden családi oltáruknál. És elhihetjük, hogy ünnepnapokon, amikor egész Athén számot adott magának erejéről és arról, hogy mivel

MYRON : DISKOBOLOS
(Róma, Museo Nazionale)

tartozik védőistennőjének, sokan voltak olyanok, akik még a családon kívül is tisztelettel és szeretettel gondoltak Pallas Athénére. A görög vallás oly szorosan összefüggött a hazaszeretettel, hogy a hazaszeretet szükségképpen egyértelmű volt számukra isteneik szeretetével,

2. A vallás a társadalmi szervezetben.

De a görög vallás legfőbb ereje, különösen a műveltség szempontjából, nem annyira abban a lelki támogatásban van, amelyet az egyeseknek megadhatott, mint inkább társadalmi szerepében. Valóban a vallás révén kapcsolódtak egyre mélyebben egymáshoz a görög társadalom elemei és a vallás biztosította főképpen ezeknek az elemeknek összetartását.

Vizsgáljuk meg mindenekelőtt a családot és a phratriát amely úgyszólván nem volt egyéb, mint kibővült család. Görögországban minden házban volt szenthely, mert volt benne oltár, kultusz és pap. Az oltár volt a tűzhely, amelynél italáldozatokkal és adományokkal tisztelték Hestia istennőt; a tűzhely Zeus Ephestios különös védelme alatt állt, ez volt a család szentélye. Papja volt a családapája és a kultuszban csupán a család tagjai vettek részt; közösen ajánlották fel hódolatukat Zeus Ktesiosnak, a családi tulajdon isteni pártfogójának, az ősöknek, néha Hephaistosnak, a tűz istenének és az iónoknál általában Apollon Patroosnak. Ez a vallás szentelte meg kölcsönös viszonyaikat, vagyis jogaikat és kötelelességeiket, mint egy család tagjainak. Ez a vallás ott volt a temetéseknél is bizonyos kötelező tisztulási szertartásokkal és jámbor cselekményekkel (áldozatok és italáldozatok), amelyeket a családi gyász ideje alatt meghatározott napokon kellett elvégezni, végül pedig azzal, hogy szent jelleget adott a síroknak.

A phratría, — a rokon, vagy rokonnak tartott családok összessége, — eredetileg a polgári szervezet egyik alkotóeleme volt, egyúttal pedig vallási egység is. Az V. században, különösen Athénben, már csak vallási jellege volt meg. Bizonyos tekintetben olyan lehetett, mint a mi plébániáink. Mint a család, a phratría is közös kultuszt folytatott, amely bizonyos napokon egybegyűj-

tötte tagjait. A phratriának is megvolt a maga oltára és feje, aki egyúttal papja is volt. Egy tény kellőképpen megvilágítja a phratría és a család viszonyát: ez az a szokás, amelynek értelmében a családapá köteles volt bemutatni a phratriának újszülött gyermekeit. Ez a bemutatás, igaz, nem mentette fel az alól a kötelesség alól, hogy később elismertesse a gyermekeket a demosszal, sőt a polgárjogot csak akkor nyerték el a gyermekek, ha a demos elismerte és a lajstromokba bevezette őket. De a bemutatás a phratriában, amit mindig áldozat követett, bizonyította, hogy a gyermek, születése jogánál fogva, a családjánál jóval tágabb vallásos csoport tagja volt.

A demos, miután Kleisthenes közigazgatási egységgé tette, Attikában főképpen a polgári szervezet egyik eleme volt. Mivel azonban ennek a szervezetnek egyik tagja sem volt független a vallási szervezettől, természetes, hogy a demost, — amely lényegileg ugyanaz volt, mint a mi községünk, — besorozták ebbe. Valóban minden demos tisztelt valamely hőst, akár névadó hőst, akár mást, akit pártfogójának tekintett; ez a kultusz a sajátja volt, más demosok tagjai csak különös kegyképpen vehettek részt benne. Az idegeneknek ez a kizárása még szorosabbá tette a kapcsolatot az ilyen zárt csoport tagjai között. Különben a demosok nagyrésze megőrzött ezenfelül még régi helyi kultuszokat, amelyek közül nem egy összeolvadt már az állami ünnepekkel, ezekről később lesz szó; ilyen volt például Artemis kultusza Brauronban, vagy Prometheusé Kolonban. De egyelőre jól meg kell jegyeznünk, hogy minden demosnak mint ilyennek, megvolt a maga vallásos élete, amely összeolvadt a községi élettel; mert ünnepeit a népgyűlés szabályozta, és az ünnepeket a közösség költségén és a választott főnöknek, a demarchosnak felügyelete alatt és rendezésében tartották meg. Szóval, itt is a vallás tömörítette az embereket a közérdekű munkára.

Ugyanilyen szerv volt a törzs is. Mint az előző fejezetben láttuk, Kleisthenes a törzset politikai céllal szervezte, de azért a törzsnek rendkívül fontos szerepe volt az állam vallásos életében is. Valóban mindegyik törzs tiszteletben részesítette azt a herost, akinek nevét viselte s akinek pártfogása alatt élt. A törzsnek is, mint a demos-

nak, volt szenthelye, és a szenthelyen oltára és papja. Élén főnök állt, és ez köteles volt gondoskodni, hogy meghatározott napokon és a hagyományos formák közt, elvégezzék a kultusz szertartásait. Egyébként a nyilvános megtiszteltetések során, amelyekben az állam a csatatéren elesett polgárokat részesítette, minden törzs gondosan vigyázott arra, hogy tagjait össze ne tévezzék más törzs tagjaival. Külön kocsit tartottak földi maradványaik szállítására és gyakran külön felirat őrizte meg neveiket.

Athénben tehát ilyen módon mindenki részese volt egész sor vallási gyakorlatnak, pusztán azon a címen, hogy polgár volt; ezek a vallási gyakorlatok fűzték hozzá más athéni polgárok meghatározott csoportjaihoz. Ezek mellett a születési kötelékek mellett voltak olyanok is, amelyek önkéntes megegyezésből származtak: számos társulat volt, thiasos, orgeon, hetairia, synodos néven, amelyek ugyan nem mind vallásos céllal alakultak, azonban mégis majdnem valamennyien vallásos jellegű csoportokká váltak, mint a mi régi konfraternitásaink. Amit itt Athénről mondtunk, általában minden görög államra ráillik. Belső életüket egyáltalán nem ismerjük, mert a történetírók keveset beszélnek róluk. De az, amit tudunk, főképpen a feliratok révén, elegendőképpen mutatja, hogy e tekintetben nem voltak köztük számottevő különbségek. Hasonló vagy különböző, de általában egyenlő értékű nevek alatt majdnem mindenütt ugyanazokból az érzelmekből fakadó egyforma szokásokat találunk. Lehet, hogy e tekintetben az egyik állam szervezete tökéletesebb volt, mint a másiké, de valószínűleg egy sem volt Görögországban, ahol a vallás ne függött volna össze szorosan a társadalmi élettel és a politikai szervezettel.

3. A vallás az állami életben : állami ünnepek

Egyébként elmondhatjuk, hogy Görögországban minden fontos állami cselekmény egyúttal vallási cselekmény is volt. Főlöszleges volna ezt az állításunkat a többé-kevésbé azonos hivatalos szertartások felsorolásával igazolnunk. Néhány jellemző tény eleget mond ebben a tekintetben: például igen figyelemreméltó, hogy a nép-

gyűlés minden tárgyalása kötelező tisztulási szertartással kezdődött. Egy áldozópap, a *peristiarchos*, körbejárta a gyűlés helyét, és az ecélből feláldozott fiatal malacok vérével meghintette a helyet. Aztán tömjént égettek s utána a népgyűlés titkára felolvasta az imaszöveget, amelyet a kikiáltó hangosan ismételtek; legvégül elmondták az átkot az állam ellenségeire. Az elnök csupán e szertartások végeztével nyitotta meg a tanácskozást. Hasonló szokások voltak érvényben az Ötszázak Tanácsában is és általában minden hivatalos gyűlésben, a demosok és törzsek gyűléseiben is. Ha már a hétköznapi cselekményekben is ilyen szerepe volt a vallásnak, sokkal nagyobb szerepének kellett lennie akkor, amikor valami vállalkozásról volt szó, vagy súlyos érdekek forogtak kockán. Idézzük például azt a megindító leírást, amelyet Thukydides hagyott ránk, az athéni flotta indulásáról a sziciliai vállalkozásra (415): »Mikor már mindenki a fedélzeten volt és mindent felraktak a hajókra, amit magukkal akartak vinni, a harsona csendet parancsolt; és ekkor felhangzottak azok az imádságok, amelyeket elutazás alkalmával szoktak mondani; külön-külön minden hajón, egyúttal pedig a kísérők ajkán is, akik ismételtek a kikiáltó szavait és a flotta minden hajóján a legénység és a tisztek arany és ezüst serlegekkel bort merítettek a vegyítőedényekből és megkezdték az italáldozatot; a parton visszhangzott a polgárok tömegének imádsága, valamint azoké, akik eljöttek, hogy lélekben csatlakozzanak hozzájuk. Felharsant az ének, befejezték az italáldozatot és a hajóhad elindult«. Igaz, itt kivételes esetről volt szó; de a történetíró szavaiból kiderül, hogy azok az imádságok, amelyekről beszél, azok voltak, *amelyeket elutazás alkalmával szokás volt elmondani*. A nép meghatottsága csupán nagyobb ünnepélyességet adott nekik ezen a napon. Hogy elkerüljük a túlzást, megengedjük, hogy a hivatalos imádságokat az emberek tekintélyes része általában egyszerű külsőségnek tekintette, sokan csupán szórakozottan hallgatták, vagy gépiesen ismételtek; mindazonáltal tagadhatatlan, hogy komoly esetben azonnal visszanyerték teljes értelmüket. Amikor valami nagy remény fűtötte a lelkeket, amikor komoly nyugtalanság zavarta őket, ezek az imádságok azonnal visszhangjai lettek annak a mélységes érzelemnek, amely valamennyiük

lelkét eltöltötte és éppen ezért az imádság is része volt az állam erkölcsi erejének.

Azonban a vallás leginkább a nagy ünnepek révén gyakorolt döntő hatást az államra, amelyekben minden pompáját kifejtette. Ezt az erejét költői mítoszainak, erkölcsi gazdagságának és nevelő erejének köszönhetette, amit ilyenkor mind érvényesíthetett.

Természetes volt, hogy az V. században az anyagi virágzást, valamint a főbb görög városok hatalmának kiteljesedését a kultusznak is épp ilyen pompás kivirágzása kísérte. Érezték, milyen fontos a szerepük, büszkeségük szinte felmagasztosult, bőven voltak új eszközeik, amelyek többjüket is arra ösztönözték, hogy nagy fényvel tartsák meg ünnepeiket s e tekintetben kiaknázták a művészetek fellendülését is.

Különösen megérdemlik figyelmünket Athén ünnepei; nem csupán azért, mert mindenütt elismerték, hogy ezek a leglátványosabbak, a legrendezettebbek, a legméltóbbak az istenekhez, hanem azért is, mert a nagyváros hagyományos vendégszeretetének, ragyogó fölényének jóvoltából ezek az ünnepek rengeteg idegent vonzottak oda; az a bámulat, amelyet keltettek, arra indította a többieket, hogy itt is, ott is utánozzák őket. Főképpen a színházi előadások Athénben nyerték azt a formát, amely lassan-lassan mindenütt meghonosodott. Már a VI. század közepe óta az állam vette kezébe a játékok igazgatását. Azt a példát, amelyet ebben a tekintetben Peistratos és fiai adtak, követte az V. és IV. század demokráciája. A népgyűlés egyik legkomolyabb kötelességének tartotta biztosítani a hivatalos vallási szertartások kifogástalan szervezetét. Ezt rendeletekkel szabályozta s megkövetelte, hogy pontosan számoljanak be róla, milyen módon hajtották végre e rendeleteket. De az athéni állam nem mindent maga végzett; mint láttuk, a törzsek kötelessége volt kijelölni azokat a nagyon gazdag tagjaikat, akiknek vállalniuk kellett a költségek egy részét és foglalkozniuk kellett a szükséges előkészítéssel. Az ily módon kijelölt polgárok erkölcsileg felelősek voltak a sikerért törzsük és a nép előtt. Nyilvános megvetést vontak magukra, ha nemtörődömséget vagy hanyagságot tanúsítottak. Mivel minden ünnep, vagy majdnem minden ünnep, bizonyos tekintetben verseny volt, mindenütt szerephez

jutott az az ösztönszerű vágy, amely oly elevenen élt az ekorbeli görögökben, hogy különbek legyenek a többieknél. Önmagukat múlták felül, hogy felülmúlhasák versenytársaikat és így az ünnep megülése valóban közüggé vált.

Igen sok athéni ünnep volt, alig volt az évben olyan hónap, amelynek ne lett volna meg a maga ünnepe. Az V. és IV. századbéli ragyogó műveltség legfőbb és legjellemzőbb ünnepei voltak a panathenaiák, az anthes-teriák, a dionysziák, a lenaiák és az eleusisi ünnepek.

A panathenaiák tulajdonképpen a város ünnepei voltak, ezeken ünnepelte a város alapítását és ünnepélyesen hódolt névadó istennőjének. A VI. század óta nagy jelentőségre jutott ez az ünnep azzal, hogy részt vettek rajta a rapsodosok, akik nyilvánosan előadták az *Iliás*-t és *Odysseá*-t. Innen kezdve ez az énekmondás egyik legfőbb eleme maradt az ünnepnek; az ősi homerosi hősköltemény, amelyet a rapsodosok művészete megújított és amely a színház befolyása alatt maga is tökéletesedett, ez ünnepek jóvoltából állandóan eleven maradt, állandóan nevelő hatást gyakorolt. De az ünnep legfőbb érdekessége mégiscsak a körmenet volt, amelyet minden negyedik évben tartottak és amelynek emlékét halhatatlanná tette a Parthenon híres fríze, Phidias nagyszerű alkotása, amely kétségtelenül a művész rajzai után készült és részben az ő vésőjének a munkája. Töredékein még most is látjuk a város eszményi ábrázolását, amint rendben felvonulnak a polgárok, hogy hódoljanak az istenségnek és felajánlják a fátyolt, amelyet tiszteletére hímeztek az athéni leányok; a körmenetben látunk nemes aggastyánokat, izmos és vakmerő lovasokat, amint megfélemezik tüzes paripáikat; leányokat és asszonyokat, testtartásukban és mozdulataikban bájos természetességgel. Ennél jobban semmi sem érzékelteti, hogy a görög nép vallása ebben az időben csupa rend, harmónia és komoly szépség volt.

A körmenetnek, amely Boedromion havában vonult Athénból Eleusisba, Demeter és Koré templomába, egészen más jellege volt, és ugyanennek a vallásnak másik arcát mutatta. Tulajdonképpen egy ősi földművelő kultusz szertartásait újította fel, amelynek eredeti értelme már gyökeresen átalakult. Már leírtuk azt az érzést,

amely a beavatottakat fűtötte és azokat, akik beavatásra vártak: valamennyien a túlvilági élet reménységét keresték ezen a szent helyen. Azokban a cselekményekben, amelyeket itt végeztek, ott rejtőztek még az ősi paraszti élet bizonyos csökevényei. De már új gondolat áradt el az egészen, amely szellemivé változtatta és mindenütt elárasztotta szépséggel. Szerepelt benne a fegyveres ephebosok felvonulása, akik a körmenetet kísérték; azok az új emlékek, amelyeket Eleusisban emeltek az V. században, különösen a beavattatás szentélye (Telesterion) az egykorú építészet remekművei.

Az Anthesteriák, a Dionysiák a városi és a falusi, valamint a Lenaiák, mind ugyanannak az istennek, Dionysosnak hódoltak, aki az V. század istenvilágában a legfontosabb személyiséggé lett. Mint láttuk, többféle forrásból fakadó hiedelmek olvadtak itt össze, hogy ezt az istent ilyen fontosságra emeljék. Ezeknek az elemeknek sokfélesége magyarázza meg, hogyan jelentkezhetik ugyanez a kultusz oly különféle formákban. Öröm vegyül benne a gyásszal, részegség és érzékiség, sőt durvaság a lelkesedéssel, a képzelet eleven rajongásával, a vallásos félelem és a részvét érzelmeivel. Olyan elemek vegyültek itt, amelyek ezt a kultuszt különösen alkalmassá tették teremtető ihletre. Ha az Anthesteriák főképpen csak azért érdeklik a vallástörténetet, mert bizonyos furcsa és naiv szertartások élnek benne, a Dionysiák és a Lenaiák a hellén szellem néhány remekművét teremtették meg, a hellén műveltség néhány igen nevezetes alkotását; egyfelől előidézték a zenei lírizmus kifejlődését, másfelől a dráma különféle műfajainak kialakulását, amelyek mind a VI. században születtek meg. Később majd látni fogjuk, hogy ezek mind alkotóelemei a kor szellemi életének; ebben a pillanatban mint a kor vallási életének megnyilvánulásai vonják magukra figyelmünket.

A zenei lírizmus egyik műfaja, amely különösen ragyogó sikert aratott az V. században, a dithyrambos volt. Az egykorú bizonyítékokból tudjuk, hogy a nagy Dionysziákon énekelték az úgynevezett ciklikus karok, amelyek versenyeztek egymással: férfikarok és gyermekkarok. Ezeket a karokat az egyes törzsek állították ki és a törzsektől kijelölt karvezetők kötelessége volt betanítatni és felszerelni őket. Nagy volt a versengés ezek közt

az énekkarok közt, minden vágyuk az volt, hogy felülmúlják egymást isten magasztalásában. Hogy mindig új énekszámuk legyenek és megfelelő dallamok is álljanak rendelkezésükre az akkoriban híres költőkhöz fordultak. Simonides után unokaöccse, Bacchylides és a híres thebai költő, Pindaros, szerzett a karok használatára olyan költeményeket, amelyeknek egyes részei máig is megmaradtak. Később a zeneművészet megújítói, a Philoxenosok, a Timotheusok, a század vége felé a maguk eredeti elgondolásai szerint művelték ezt a műfajt. A dithyrambos, amelynek ilyen mesterek voltak a művelői s amely különben a tragédiának is hatása alá került, maga is hatott az ősi apolloni *nomos*-ra. Ezek a lírai előadások lelkesítették és egyúttal el is bájolták Athén népét, bizonyos nagyságot és nemességet kölcsönöztek az ősi mitológiának, de ebbe némi filozófia is vegyült; eszményítették és ezzel megszépítették a mitológiát. Az ilyen előadások céljaira építették az Odeont, az első színházat, amelyet Görögországban zenei előadások céljaira szántak.

De a dionysosi ünnepek elemei közül egyik sem volt olyan értékes, mint a drámai előadások. Athén az V. században a színház megteremtésével mutatta meg legkétszertesebben szellemének eredetiségét. A drámai művészet két legfontosabb ágában, a tragédiában és a komédiában olyan műveket alkotott, amelyek azonnal mintaképekké váltak és azóta is szüntelenül bámulat tárgyai. A tragédia és a komédia az előző században keletkezett, de hamarosan megnyerte a közönség tetszését s ennek következtében az állam pártfogását is. 536-ban az állam versenyt rendezett a tragikus költők között és ekkor tűnt fel Thespis. Az V. század elején viszont a komédia-szerzőket hívta meg, hogy versenyezzenek a vígjáték számára kitűzött díjakért. Úgy látszik, hogy ettől kezdve évről-évre szakadatlanul megtartották ezt a két versenyt; a tragédiát eleinte a nagy Dionysiósz, a komédiát pedig a Lenaiosz játszották; ez a beosztás azonban még a század folyamán változott. Ez a szabályozás később is változott, — részleteire itt nem térhetünk ki, — és bizonyítja, hogy az athéni nép nagy fontosságot tulajdonított ezeknek az előadásoknak. Az ő szemében ezek nemcsak vonzó látványosságok voltak, hanem vallási szertartások is. Az archon-basileusnak, akinek feladata volt a hivatalos kul-

tusz gondozása, egyik fontos megbízatása volt az, hogy a pályázatok révén beérkezett új munkák közül kiválassza azokat, amelyeket legjobbaknak tart, azután mindegyik győztes költőnek, — az V. században nem lehettek többben háromnál, — az egyik törzstől állított kart bocsásson rendelkezésére. A törzs, mint fentebb láttuk, kijelölte a karvezetőt és ennek kötelessége volt a kar költségeit viselni. Viszont az állam feladata volt fizetni a színészeket, és utalványozni a színpadi költségeket. Összehívták a bírálókat, — ezeket meglehetősen bonyolult sors-húzási rendszerrel jelölték ki, — hogy nyilatkozzanak a pályázók értékéről és egyet nyilvánítsanak győztesnek. Ha a IV. században változott is némiképpen a pályázatok alakja, az intézmény szelleme mindig ugyanaz maradt. A nagy Dionysziák e drámai előadásai ebben a szerveztükben oly nagy népszerűsége jutottak, mint egy más ünnep játékaik sem. Óriási tömeg vett részt az előadásokon és rengeteg idegen is szorongott a polgárok tömegében; minden társadalmi osztály együtt volt és ezekben a napokban valamennyit ugyanaz az érzelem töltötte el. Később majd beszélni fogunk e kor nagy drámai költőiről, műveikről és hatásukról; itt csak annak kijelentésére szorítkozunk, hogy ez az athéni színház, amelyben a legkitűnőbb költők vitték színpadra a mondabeli hősök eszményített szenvedélyeit, szenvedéseit és hősi tetteit, csodálatosan feltárta azt, ami ebben az időben vallásos és mélységesen emberi volt a görög művelődésben.

Ámbár egy görög állam sem tudott versenyezni Athénnel, mégis mindegyiknek megvoltak a maga ünnepei, amelyeknek javarészt megemlítik az írók vagy a feliratok; azonban nagyon keveset ismerünk pontosan és nagyon kevés érdekes akad köztük; ennél fogva nincs értelme hosszasan foglalkozni velük. Mégis említsük meg a három nagy lakedaimoni ünnepet, a *Hyakinthiát*, a *Karneiát* és a *Gymnopaídiát*; mind a három Apollon kultuszával van összefüggésben; ezeket körmenetekkel, tornagyakorlatokkal, játékokkal, főleg pedig énekkel és tánccal ünnepelték; résztvettek bennük az ifjak és a leányok karai. Amennyire meg tudjuk ítélni, Apollót részben úgy tisztelték, mint napistent, aki jótékony és egyúttal félelmetes, tavasszal életrekelti a természetet, de kiszárítja és el is pusztítja, részben pedig úgy tisztelték, mint a nyájak

védelmesőjét. Mindenesetre kétségtelen, hogy ezek az ünnepek alkalmul szolgáltak a nagy dór államnak arra, hogy ébren tartsa erejének, örökös megifjodásának érzését és háláját nyilvánítása istene iránt. Említsük meg még a *Stepterion*-nak nevezett sajtóságos szertartást, amely kilenc évenként folyt le Delphiben és tulajdonképpen jelképes felidézése volt Apollon mondabeli harcának a Python kígyóval. Mivel a monda úgy szólt, hogy az isten Delphiből és Phokisból a thessaliai Tempébe ment, akár azért, hogy megtisztuljon az elkövetendő gyilkosságtól, akár azért, hogy utólerje menekülő ellenségét, ugyanezt az utat megtette a körmenet is. Érdekes példája ez az ősi szokásoknak, amelyeknek jelentése elhomályosodott ugyan, de csökevénye tovább élt az államban és úgyszólván megkülönböztető kiváltsága maradt. Nagyon sok ilyen ünnep volt Attikában, Korinthosban, Sikyonban, Arkadiában, Elisben, Argolisban és a szigeteken. A kultuszoknak ez a bősége egyrészt mutatja a görög vallásos élet eleven erejét és szerepét az államok vallásos életében, másrészt azonban mutatja széttöredezettségüket is.

4. A vallás mint az államok kapcsa.

Mindazonáltal bizonyos tekintetben maga a vallás küzdött e széttöredezettség ellen. Számos intézményével igyekezett előmozdítani az államok közeledését, ébrentartani a közös eredet emlékét, erősíteni a testvériség érzését, amelynek ebből a közös emlékből kellett fakadnia. Ha a hellén egység nem volt lehetetlen, akkor a vallásnak lehetett legtöbb reménye arra, hogy megvalósítsa. Csakugyan már az ősi időkben a vallásnak volt köszönhető az amphiktyonia szövetség, mindig a vallás szentesítette a szerződéseket és végül a vallás szervezte a nagy pánhellén ünnepeket.

Bizonyos szentélyek körül már korán keletkeztek vallási csoportok, amelyet közös névvel amphiktyoniának nevezhetünk, ámbár ez az elnevezés csak némelyikre illik. Fentebb beszéltem bizonyos vallásos gyűlésekről, ameleket az ázsiai dórok tartottak Apollon szentélyében Knidos mellett, továbbá a 12 ión város gyűléséről Mykaléban, ahol Poseidon kultuszát ünnepelték. Ezek

valóságos szövetségek voltak, volt bizonyos politikai szerepük is, amely természetesen ázsiai Görögországra szorítkozott, abban az időben, mikor még független volt. Az Apollon tiszteletére rendezett delosi ión ünnepek valószínűleg megszűntek Ionia leigázása után; Apollon homerosi himnusza gyönyörűen írja le néhány versében ezeket a delosi ünnepeket. Mikor Athén 426-ban újra rendszeresítette ezeket az ünnepeket, már csak szövetségeseit tudta összegyűjteni. Strabon említ egy boiotiai amphiktyoniát, amely Onchestosban, Haliartos mellett Poseidon szentélyében tartotta gyűléseit s egy másik amphiktyoniát Kalauria szigetén, Argolis legszélő csúcsánál; ez az utóbbi eredetileg szövetség volt, Poseidon pártfogása alatt alakult néhány szomszédos tengerparti városhól, amelyek sorában Athén is szerepelt. Azonban Görögország történetében egyiknek sem jutott szerep.

Csupán a delphi-i amphiktyonia volt igazán fontos. Eredete ismeretlen; két templomhoz kapcsolódott: Demeter templomához Anthelában, a Thermopylai-szoros mellett és a pythiai Apollon templomához Delphiben. A történelmi korban 12 nép volt tagja ennek a szövetségnek. Legfőbb feladata volt a templom jogainak és érdekeinek védelme, — a templom akkor mindenféle bajokba bonyolódott, — továbbá a pythiai játékok szervezése. Ámbár szerepe lényegileg vallási jellegű volt, nem zárkozható el a politika elől. Ha a *hieromnemón*-ok tanácsa, amely ezeket a szövetkezett népeket képviselte, az isten tekintélye nevében bizonyos döntőbírói szerepet gyakorolt a különféle görög államok között, közreműködhetett abban is, hogy lecsillapítsa panaszait és hozzájárulhatott a nemzeti egység előmozdításához. Csakhogy ebben a tanácsban néhány kis nép mellett, — amelyek sokkal gyengébbek voltak, semhogy befolyásukat érvényesíthették volna, — ott voltak a leghatalmasabb államok képviselői, akik miatt Görögország részekre szakadt. S éppen ezek az államok használták ki adott alkalommal az amphiktyoniát nagyravágyó céljaik érdekében. E szövetség kebelében születtek meg az úgynevezett szent háborúk, amelyek közül az utolsó megszerezte az alkalmat a makedon királynak, hogy betörhessen Közép-Görögországba és ott megalapíthassa uralmát.

Egyébként ennek az amphiktyoniának csak korlátozott hatalma volt a templom felett. A valóságban a kultuszt a helyi papok testülete végezte; ez régi delphi-i családok tagjaiból került ki és a jóshelyet is vezette. Ezek a papok választották meg a Pythiát, akinek az volt a feladata, hogy megkapja az isten és ihletését ugyancsak a papok öntötték formába és adták át az érdekelteknek azokat a válaszokat, amelyeket a Pythia zavaros szavakban adott. Fentebb láttuk, hogy századokon keresztül mily nagy volt a jóshely tekintélye. Görögország minden részéből és gyakran még a szomszédos barbár országokból is eljöttek ide tanácsot kérni és elhozták dús ajándékaikat az istennek. Ezen a réven igen nagy és gyakran jótékony befolyásra tett szert. Az ő utasításai szerint alapítottak meg majdnem minden gyarmatot, s éppen ezeknek volt köszönhető a görög műveltség nagy kiterjedése. A legtekintélyesebb törvényhozók is ettől a jóshelytől kérték törvényeik szentesítését. Spárta azt tartotta, hogy Lykurgos, mikor alkotmányát megszerkesztette, csupán az isten akarátának tolmácsa volt; Solon itt áldatta meg kezdeményezését; ugyanígy tett Zaleukos is. Másrészt a nagy játékokat, amelyek bizonyos meghatározott időközökben összegyűjtötték a görögöket, e jóshely rendeletére vagy legalább is helyeslésével alapították meg egymásután. Végül a legfontosabb görög államoknak szokásuk volt megkérdezni a jóshelyet minden fontos ügyben és erre a feladatra egyes államok, főképpen Spárta és Athén, különleges közvetítőket tartottak, akiket a nép választott, vagy az isten jelölt ki. Nyilvánvaló, hogy az ilyen isteni jellegű tekintélynek birtokában volt minden eszköz, amelyet hathatósan alkalmazhatott a közjó érdekében; hiszen természeténél fogva nyilván jóval fölötte állt minden emberi civakodásnak. A valóságban azonban nem volt így. Delphi, amely kénytelen volt a maga sokszor veszélyben forgó biztonságával törődni, amely szeretett volna szövetségeseket szerezni és így gyakran belekeveredett a politikai érdekekbe, sohasem jutott Görögországban ahhoz a kiegyenlítő szerephez, amely természetes feladata lett volna. Általában inkább bizonyos óvatos, nem egyszer közömbös semlegességbe zárkózott. Azok a fogadalmi emlékek, amelyek az Isten szent körzetében emelkedtek, igen gyakran nem voltak

egyebek, mint görögök görögökön aratott győzelmeinek emlékjelei.

A nagy nemzeti ünnepek is azok közé az eszközök közé tartoztak, amelyek a vallásnak rendelkezésére álltak, hogy közeledést hozzanak létre Görögország népei között. A legtekintélyesebbek azok voltak, amelyeket négy-évenként tartottak az elisi Olympiában, Zeus tiszteletére, az ő templomában. Ezeken nem csupán ünnepi áldozatokkal tisztelték az istenek királyát, hanem kultuszával egyéb vallási emlékeket is összekapcsoltak: így Pelops emlékét, aki Peloponnesos hajdani herosainak mondabeli ősapjuk volt, Herakles emlékét, akitől hiedelmük szerint Spárta két királyi családja származott. Egész Görögországot külön hírnökök hívták össze; ezek városról-városra jártak, felszólították őket, hogy képviseltessék magukat az ünnepen; a városok úgy tettek eleget ennek a meghívásnak, hogy küldöttségeket (*theoria*) indítottak az ünnepekre. Szent fegyvernyugvást hirdettek s ez biztosította a küldöttségek s az olympiai terület sértetlenségét a játékok tartamára. Úgy tűnt ekkor, mintha minden szét-húzást elfelejtettek volna és egyidőre megvalósult volna a hellén testvériség ebben a közös kultuszban. Mindenki résztvehetett ezen az ünnepen, minden görög, minden állam, a távoli gyarmatok és fővárosok, az oligarchiák és a demokráciák királyai és polgárai egyformán. A kocsi-versenyek és a tornagyakorlatok alkalmat adtak a versenyzőknek, hogy megcsodáltassák gazdagságukat, ügyességüket, erejüket szívósságukat, szóval mindazokat a tulajdonságokat, amelyek akkoriban a hírnevet adták. Ezeken a roppant arányú összejöveteleken mindenki egyforma meghatottsággal vett részt, jobban megismerték egymást, kicserélték eszméiket, nem egyszer vendégbaráti vagy baráti kapcsolatokat létesítettek. És amit itt az olympiai játékokról mondtunk, érvényes a többi nemzeti játékokra, a pythiai, nemeai és isthmosi játékokra is, bár nem voltak oly fényesek és tekintélyesek, mint az olympiai játékok. A pythiai játékokat Delphiben négy-évenként tartották Apollon tiszteletére; a görög közvéleményben a nemzeti játékok sorában a második helyet foglalták el. Eleinte csupán dalosversenyekből álltak, de 582 óta kocsi-versenyekkel és tornaversenyekkel bővültek, ámbár ilyen fejlődésük után is a *nomos* nevű ének maradt

legfőbb elemük, amely Apollon és a Python kígyó harcának emlékét elevenítette fel. A peloponnesosi Nemeában, valamint Olympiában Zeust tisztelték. Temploma mellett a vallásos szertartások mellett kétévenként kocsiverse-nyeket és tornagyakorlatokat tartottak. Az isthmosi játékokat Korinthos költségén és vezetésével ünnepelték ugyancsak kétévenként, Poseidon tiszteletére; ezeken is a lovak gyorsaságában, a hajtók ügyességében és vakmerőségében, az atléták erejében és hajlékonyságában gyönyörködtek. Tegyük hozzá, hogy ezeken az összejöveteleken, főképpen Olympiában, a tehetséges embereknek, a költőknek, történetíróknak, szónokoknak is akadt közönségük, amely szívesen hallgatta őket; a leghíresebbek szívesen olvasták fel e közönség tetszésének reményében műveik egyes részleteit.

Lehetetlen, hogy ezek a szép szertartások, ezek az izgalmas látványosságok és az ezekben megnyilvánuló magasrendű érzelmek ne tettek volna jótékony hatást azokra, akik tömegesen résztvettek a játékokon. Jogunk van feltenni, hogy büszkék voltak azokra a nemzeti tulajdonságokra, amelyek ott szemeik elé tárultak, és azzal az élénk érzéssel tértek vissza hazájukba, hogy kiváltságos fajtához tartoznak, amely természetesen felsőbbrendű minden barbár népnél. Sajnos, ez a benyomás nem tudta legyőzni a régi szenvedélyeket, a mindig jelentkező versengéseket, a politikai széthúzásokat, amelyek jóvátehetetlen ellenségeskedést teremtettek. A demokráciák továbbra is éppúgy ellenségei maradtak az oligarchiáknak és minden állam továbbra is éppen úgy vigyázott függetlenségére. Még az is megtörtént, hogy ezeknek a békés ünnepeknek elnökségeért fegyverrel küzdöttek meg. Alapításuk célja az volt, hogy közelebb hozzák egymáshoz a görögöket és mégis gyakran újabb és újabb egyenetlenségek és a harcok forrásaivá váltak.

Tehát nem állíthatjuk, hogy a görög vallás, bármily nagy volt befolyása az egyénekre és az egyes államok életére, valóban hathatós eleme lett volna a görögök egyesítésének. Gyakran közelebb hozta őket egymáshoz, de sohasem tudta feledtetni velük különállásukat. Mindazonáltal, mivel lényegileg minden görög számára ugyanaz volt, kétségbevonhatatlanul hozzájárult a közös eredet tudatának fenntartásához. Azok az érzelmek, amelyeket a

vallás keltett, körülbelül mindenütt azonosak voltak, lényegileg ugyanabból a hitből keletkeztek, ugyanazokból az emlékekből és mondákból táplálkoztak és ugyanolyan formákban fejlődtek ki. Ezen a módon bizonyos közös alap maradt meg, amely leglényegesebb része volt a görög műveltségnek. Ennek jelenléte szemünkbe fog tűnni Görögország szellemi és művészeti életének vizsgálatában is.

A SZELLEMI ÉLET ÉS MŰVÉSZET AZ V. SZÁZADBAN

Görögországnak sem vallási, sem politikai élete a valóságban nem különül el szellemi életétől, ebbe már előző fejezeteink során is alkalmunk volt belepillantani. Mindazonáltal vissza kell most térnünk erre a tárgyra és meg kell adnunk neki az őt megillető fontosságot. Valóban, itt a görög művelődés legragyogóbb megjelenéséről van szó, arról, amely az ókori Görögországnak megszerezte minden későbbi nép bámulatát. Görögország irodalmi és művész alkotásaival e korban csodálatos virágzásra jutott, olyan virágzásra, amelynek az idő nem ártott meg. Ezek a művek értékes alkotások, amelyekkel kiérdemelte az emberiség háláját. Igaz, hogy tulajdonképpen az irodalomtörténetre és a művészettörténetre tartozik, hogy ezeket részletesen felsorolja és kritikai szempontból tanulmányozza. De nevetéségesen hiányos volna a görög művelődésnek az a rajza, amelyben ez a kor nem foglalna el különösen díszes helyet. Meg kell tehát kísérelnem előadni e szellemi és művészeti kultúra lényegét, vagyis annyit, amennyi szükséges az eszmeáramlatok jellemzésére, amelyekből ezek fakadtak, egyúttal pedig értékük érzékeltetésére.

Ámbár e tekintetben a VI. század folytatója az V. századnak, mégis észrevehető különbségek vannak a kettő közt és ezeket ki kell emelnünk. Éppen ezért az anyagot két külön fejezetben tárgyalom.

1. A filozófia.

Mindenekelőtt a filozófiáról kell beszélnünk, nem azért, mintha alkotásai révén első helyen állna az V. század irodalmában, hanem azért, mert befolyását éreztette az egykorú gondolkodásnak majdnem minden terméken; a kor költői, történetírói és szónokai közt igen kevesen vannak, akikre a filozófia nem hatott; majdnem valamennyinél felfedezhetjük a filozófiai spekulációk némi visszhangját; és ahol nem hagytak határozott nyomokat, még ott is észrevehető legalább is a szellemi készség, az okoskodás módja és az újfajta kíváncsiság, és ezek elárulják a filozófia hatását.

Megfigyelhetjük azt a szüntelen erőfeszítést, amelyet a VI. század gondolkodói Ioniában és Itáliában tettek, hogy megmagyarázzák a természet titkait. Ez az erőfeszítés kiegyenlíthetetlen eltérésekkel végződött. Az iónok akarták megmagyarázni a világot, hogy egyetlen anyag változásai eredményének tekintették. Az eleaták tagadták az efféle átalakulások lehetőségét; szerintük a mozgás és a dolgok látszólagos sokfélesége csupán illúzió; sőt a létezés meghatározása már maga kizárja a sokaságnak és a változásnak minden fogalmát. Ezek az eltérések nem vették el követőik bátorságát. A görög szellem már akkor is szenvedélyesen kutatót és sokkal gazdagabb volt kombinációkban, hogysem félúton megállhatott volna. A filozófusok megkísérelték összeegyeztetni azt, ami összeegyeztethetetlennek látszott. Így némelyek olyan rendszereket alkottak, amelyekben a tudomány szempontjából is hasznos nézetek bizonyos közös elképzelésekkel keveredtek.

Ilyen volt a szicíliai agrigentumi Empedokles, aki 490 körül született; szülővárosában, amelyet segített megszabadítani a zsarnokságtól, vezére volt a demokrata pártnak. Később, 400 táján, számkivetésben halt meg. Orvos volt és természetkutató és így lehetetlen volt elfogadnia a mozgás nélküli egység elvont fogalmát, amit az eleaták tanítottak. De épp így nem fogadta el az iónok egyetlen anyagját sem. Egy költeményében, amelynek érdekes töredékei ránk maradtak, azt tanította, hogy négy felbonthatatlan elem van s ezeket nevezte a dolgok gyökereinek; ezek az elemek: a tűz, a levegő, a föld és a víz.

Inkább mitológiai, mint filozófiai nyelven magyarázta, hogy ez a négy elem a Szerelem hatása alatt, különféle változatokban hogyan alkotja végül is a világegyetemet, mindazzal, ami benne van, úgy ahogy mi látjuk ; és az ellenkező mozgás révén hogyan bontja fel és juttatja vissza eredeti állapotukba ezeket az elemeket a Gyűlölet ; szakaszok végtelen sorozata ez, amelyben mindig ugyanazok a tünetmények mutatkoznak, mert ugyanazokból az okokból erednek. Érdekes megfigyelnünk ebben a példában, hogy az antropomorfizmus még most is mekkora hatást gyakorolt a görög gondolkodásra. Empedokles, ez a furcsa szellem, egy másik költeményében, amelynek címe : *Katharmoi* (Tisztulások) úgy mutatkozik be, mint valami mágus és ihletett próféta. Mindazonáltal egyike volt az orvostudomány úttörőinek ; ez a tudomány néhány hasznos fiziológiai megfigyelést köszönhet neki.

A klazomenei Anaxagorast, aki mintegy tíz évvel volt fiatalabb Empedoklesnél, ugyanezek a kérdések foglalkoztatták, de ő nem annyira a költői, mint inkább egyszerűbb és pontosabb megoldásokat keresett. Igen világosan látta, hogy az anyag őselemei nem lehetnek azok, amelyeket érzékelnünk tudunk és amelyeket Empedokles felbonthatatlanoknak mondott. »Hogyan származhatik haj abból, ami nem haj és hús abból, ami nem hús?« Ez a kérdés mutatja, hogy a szerves lények csodálatos összetétele nem kerülte el figyelmét. Miután felismerte, hogy az anyag végtelenül kis részecskékből áll, azzal a feltevéssel próbálta megoldani a nehézséget, amelyet világosan látott, hogy e részecskék mindegyike teljes egész és magában foglalja a dolgok csiráit. Az ókor az ő tanítását *homoeomeriá*-nak, vagyis az egynemű részecskék elméletének nevezte. Azonban kétséges, vajjon Anaxagoras azt akarta-e mondani, hogy e sejtek mindegyikében benne van már valamennyinek minden formája, külön-külön, vagy egyszerűen csak e formák létezésének feltételei vannak benne, a meleg és a hideg, a száraz és a nedves, a világos és a sötét. Bármint van is, a legfőbb dolog volt megmagyarázni, hogyan váltak szét és hogyan egyesültek ezek az eredetileg találmányra csoportosult sejtek, hogy testeket alkossanak. Ezt a szervező munkát Anaxagoras olyan elemnek tulajdonítja, amely valamennyitől különbözik és amelyet értelemnek (*nus*) nevezett. Tulajdonképpen mi volt szerinte ez

az értelem? Őszintén szólván, úgy látszik, hogy ezen a ponton nem fejezte ki magát világosan, sőt talán magának sem volt teljesen tiszta fogalma róla. Az értelem, amelyet leír, nem anyag, de nem is szellem, a szó tulajdonképpeni értelmében. Ez az anyaggal összefüggő erő, amely az anyagot mozgásba hozza, körforgásra indítja és módot ad minden sejtnek, hogy a maga törvényét, a maga természetes hajlandóságát kövesse és ennél fogva a hozzá hasonlókkal egyesüljön. Ebből az következik, hogy ez az erő rendet teremt, úgy működik, mint az értelem s bizonyos tekintetben öntudatlan értelem. Anaxagoras ebből indul ki és a maga módján ebből magyarázza az egész világrendszert.

460-ban Athénbe megy, összeköttetésbe kerül a legkiválóbb férfiakkal, elsősorban Periklesszel és kiadja a *Természetről* írt művét; ez a könyv elveszett, azonban Platon tudósításából értesülünk, hogy sikert aratott. Igen nagy hatást tett sok olvasójára; ezek közül meg kell említenünk Euripidest. Azonban szempontjainak vakmerősége sértette az athéniek jámborságát. Ő hangoztatta azt a gondolatot, hogy a nap izzó tömeg; ez pedig annyit jelentett, hogy tagadta istenségét. A filozófust elítélték s bár e tekintetben a hagyomány adatai eltérnek egymástól, valószínűnek kell tartanunk, hogy kénytelen volt száműzetésbe menni Athénből és Lampsakosban fejezte be életét. Mindenkinél nagyobb érdeme van abban, hogy a filozófiát arra a területre vezette, amelyen eddig a gyakorlati ész sajátságos módon mindig fölébe kerekedett a spekulatív gondolatnak.

Ehhez a két természetfilozófiához csatlakozott ugyanabban az időben egy harmadik, amelynek tudományos felsőbbrendűségét csak napjainkban ismerték el. Ez az úgynevezett atomelmélet volt, két abderai ion filozófus, Leukippos és Demokritos közös műve. Leukipposról majdnem semmit sem tudunk, legfeljebb annyit, hogy Demokritos tanítómestere volt. Demokritos az V. század második felében élt, ránk maradt életrajza tele van mondai elemekkel. Rengeteg irodalmi művét csak az ókori írókból összeszedett töredékek révén ismerjük. Ezek bizonyítják rengeteg és sokoldalú tudományosságát, kutató szenvedélyét és írói tehetségét, amelyről egyébként Cicero és halikarnassosi Dionysios is dicsérettel emlékezik meg. Demokri-

tos, hogy a világot megmagyarázza, Anaxagoras mintájára felveszi a végtelenül kicsiny és végtelenül nagyszámú anyagrészecskék fogalmát; ezeket atomoknak nevezi; ez a görög szó annyit jelent, mint oszthatatlan. Ezen a módon kivédte az eleaták ellenvetését, amelyet a korlátlan oszthatóság fogalmából merítettek. De ezek az atomok nem voltak azonosak Anaxagoras sejtjeivel, amelyek minden létező magvát rejtik magukban, épp ellenkezőleg, lényegileg egyszerű testek voltak, valóságos őselemek amelyek csak alak és kiterjedés tekintetében különböztek egymástól. Így új alakban tűnik fel az anyag ősi egységének ion elve, valamint az az elv, hogy a különbözőség egyesegyedül a későbbi mechanikai behatások eredménye. Demokritos ezeket úgy képzelte el, hogy az atomokat szüntelen mozgás eleveníti és hajtja, hogy találkozzanak és egyesüljenek egymással, oly módon, hogy a formák végtelen sokfélesége származzék belőlük. Lángeszű felismerés ez, és egyúttal furcsa módon elégtelen magyarázat, de nem mellőzhető abban a korban, amikor az emberi szellemnek még sejtelve sem volt a kémiai rokonságról és az elektromagnetizmusról. Athénben semmiféle sikere sem volt ennek a tanításnak, és mindjárt megjelenésekor visszautasította a platonai filozófia, amelyről később lesz szó. Száz évnek kellett elmúlnia, míg újra felkapta Epikuros, aki magáévá tette anélkül, hogy bármi újat csatolt volna hozzá. De legalább népszerűséget szerzett számára, mint legkitűnőbb magyarázójának, a nagy latin költőnek, Lucretiusnak igen érdekes és igen lelkes műve bizonyítja.

A gondolkodás e nagy mesterei mellett, vagy inkább alatt, elegendő csak futólag utalnunk néhány olyan férfiúra, akik nem tettek egyebet, mint felelevenítették és felfrissítették a régi tanításokat; ilyen volt az apolloniai Diogenes és Archelaos. Viszont nagyobb fontosságot kell tulajdonítanunk azoknak, akiket sophistáknak szoktunk nevezni, bár ezt az elnevezést akkoriban minden emberre alkalmazták, aki tudománya révén bizonyos tekintélynek örvendett. Valóban a filozófia, úgy, amint akkoriban felfogták, vagyis mint a kialakult tudományok összessége, e sophisták révén kezdett elterjedni a művelt szellemek között, úgy hogy nem volt már néhány gondolkodó kiváltsága. Gondolunk arra, hogy akkoriban Görög-

országban semmi sem volt, amit a mi felsőoktatási intézeteinkhez hasonlíthatnánk. Aki tanulni akart, annak a tudást különleges könyvekben kellett keresnie, amelyeknek olvasása gyakran igen fáradságos és kevésbé vonzó volt. Egyeseknek az az ötletük támadt, hogy terjeszteni fogják a tudományt; ez volt a sophisták hivatása. Mint tanárok, vagy inkább előadók, tandíj fejében előadásokat hirdettek mindenütt, ahol csak hajlandók voltak meghallgatni őket. Tanításuk természetesen egyéni araválóságuk szerint váltakozott. Egyesek inkább filozófusok voltak a szó tulajdonképpeni értelmében, mások az ékesszólás mesterei, ismét mások grammatikusok, matematikusok, vagy orvosok. Ezek között olyan értékes emberek voltak, mint az abderai Protagoras, a leontioni Gorgias, a keosi Prodikos, akiket Platon később szerepeltet dialogusaiban; akadt köztük felületes és üresfejű ember is, akinek hiúságán nevettek az igazi filozófusok. Ezeket a filozófusokat vándoréletre kényszerítette foglalkozásuk. Mindazonáltal Athén, a szellemi mozgalmak gócpontja, különösen vonzotta őket és sokkal inkább lekötötte, mint bármely más város; igaz, egyikük sem telepedett le Athénben, de valamennyien vagy majdnem valamennyien ismételten megfordultak ott. Általában bizonyos számú előadásban sűrítették össze azt, amit tanítani akartak; a tandíj a leckék terjedelme és természete szerint változott; ők maguk hirdették vagy elhittették, hogy e rövidített tanfolyamok révén komoly és teljes tudást juttatnak hallgatóiknak. Ez volt az, ami meg-ingatta a hivatásukba vetett hitet. A tudomány az ő kezükben afféle árucikké lett, amelyet bizonyos részletekben szabott áron adtak el. Egyébként az a tanítás, amelyet így röptében osztogattak és kaptak, nem lehetett sem túlságosan komoly, sem túlságosan mély. Mégis el kell ismernünk, hogy ezek a ragyogó, új szempontokkal és ösztönzésekkel teli előadások olyan eszméket és ismereteket terjesztettek, amelyek különben kevesek kiváltságai maradtak volna. Ezen a módon a filozófiának, az elméleti politikának, az erkölestannak és a különféle tudományoknak bizonyos mennyisége elterjedt, előbb a magasabb társadalmi osztályokban és azután a nagyközönségben.

Az újdonságoknak ez az áradata, amint elképzelhetjük, szükségképpen bizonyos zavart támasztotta a lelkek-

ben. Az V. század második felében sok értelmes ember nem tudta már, hogyan is áll vallás és erkölcs dolgában. A görög gondolatnak szüksége volt rá, hogy megvizsgálja önmagát, kiküszöbölje az elavult dolgokat, mellőzzön legalább egy időre bizonyos elhamarkodott vizsgálatokat és viszont kifejtse néhány komoly igazságot és megalakossa magának azt a módszert, amelynek segítségével megvédelmezheti és kiteljesítheti ezeket az igazságokat. Ez nehéz, de szükséges feladat volt, meglehetősen hajlékony és finom értelmet kívánt, hogy el tudjon mélyedni minden kérdésben, de egyúttal szilárd értelmet, hogy el ne vesszen azokban. Mindezek a ritka tulajdonságok egy emberben voltak együtt: Sokratesben.

Pedig Sokrates bizony meglehetősen alacsonysorsú ember volt; de természetes szelleme, tudásvágya, az igazságért és a jóért égő szeretete kipótolta mindent, ami esetleg hiányzott belőle. Már korán abbahagyott minden hasznothajtó foglalkozást, megelégedetten élt szegénységében, és hitte, hogy valami belső hang megerősítette benne a hivatás szavát, amely arra indította, hogy keresse az élet értelmét és célját, s irányítsa a maga és mások magatartását. Ezt a hivatást valami isteni akarat parancsának tekintette. De ebben nem bizakodott el, hanem inkább maga akart okulni, mint másokat tanítani és másokat csak a maga megvilágosodása révén akart felvilágosítani. Kétségtelen, hogy sokat olvasott, sokat hallgatott, és sokat elmélkedett; sokszor látták, amint elmerült gondolataiban; de főképpen úgy élesítette gondolkodását, hogy másokat engedett beszélni, akik tudósok voltak, vagy akikről azt hitték, hogy tudósok. Kitűnő kritikai szellemmel volt megáldva és mindenki másnál kevésbé tudták megtéveszteni a látszatok. Igen hamar észrevette, hogy az emberek többségének kívánságai milyen hiábavalók és milyen hiábavalók azok az elgondolások, amelyek cselekvésre indítják őket, másrészt meghallgatta azokat, akik mestereknek és vezetőknek adták ki magukat és így meggyőződött eszméik ködösségéről. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy az önismeret hiánya a legáltalánosabb baj, és hogy a helyes magatartás szükséges feltétele és egyúttal a boldogság egyetlen forrása a helyes önismeret.

Teljesen elfoglalta ez a gondolat és ezen az alapon módszert alakított ki, amely az emberi szellem egyik legértékesebb kincse lett. E módszer lényege, hogy türelmesen kell keresni azokat az igazságokat, amelyek igen gyakran kisiklanak a figyelmetlen szellem elől, amelyet félrevezetnek az üres szavak. Ezt a vizsgálatot Sokrates az elemzés, a hasonlatok és a rávezetés (*inductio*) segítségével végezte. Oly egyszerű formát adott neki, hogy eleinte alig lehetett észrevenni mélységét. Egyáltalán nem szerepeltek itt szónoki előadások a sophisták módorában; úgy gondolkozott, hogy az olyan ember, aki csak maga beszél, igen könnyen eltévedhet, vagy megtörténhetik, hogy nem értik meg tökéletesen. Ennélfogva a folyamatos előadást a pontos kérdések logikus sorozatával helyettesítette; lassú, de biztos haladás volt ez, amelynek során egyetlen egy lépéssel sem lehetett előbbrejutni anélkül, hogy előbb teljesen meg ne egyeztek volna az előzőleg pontosan megvilágított fogalmakban. A valóságban a kérdező, aki maga Sokrates volt, kénytelen volt legtöbbször már előre legalább is ideiglenes véleményt nyilvánítani a szóbanforgó tárgyról; de nem állította és nem tartotta fenn makacsul, hanem becsületesen alávetette a vizsgálatnak, amelyet igyekezett a lehető legszigorúbban lefolytatni. Szóval, csak akkor nyugodott meg, ha kérdései a másikat rávezették, hogy saját meggyőződéseiként mondja ki a szóbanforgó gondolatot, Ilyenkor olyan látszata volt a dolognak, mintha amaz magától találta volna meg azt az igazságot, a lelke mélyén, ahol már régen ott rejtőzött. Ezért nevezte Sokrates a módszerét tréfásan *maieutiké*-nek, vagyis szellemi bábáskodásnak, célzással anyja mesterségére.

Platon és Xenophon az ő sokratesi párbeszédekben megmutatják, hogyan gyakorolta a mester ezt a módszert mindennap és mindenütt. Már reggel látták kint sétálni a köztéren; minden alkalmat megragadott, hogy megállítsa az embereket és beszédbe elegyedjék velük; társadalmi helyzetükkel és korukkal nem sokat törődött. Iparosok és kereskedők, politikusok, sophisták, fiatalemberek és meglelt férfiak mind kénytelenek voltak megállni, hogy kikérdezze őket ez a fáradhatatlan vizsgáló; és nem volt könnyű kisiklani a kezei közül. Derűs humora, megvesztető és csalafinta kedvessége, elragadó iróniája, amellyel

bevallotta tudatlanságát és kérte, hogy tanítsák, szinte lehetetlenné tette a menekülést. Athénben mindenki ismerte és befolyása napról-napra növekedett. Nem volt iskolája, nem volt semmi néven nevezendő foglalkozása, de lassankint mégis maga köré gyűjtött néhány embert, különösen olyan fiatalembereket, akik rajongtak a dialektikáért és ezek lettek a tanítványai, bár még ezt az elnevezést sem használták.

Ez a módszer igen gyakran kételkedésre, vagy tudatlanságuk bevallására vezette azokat, akik gyakorolták, elsősorban magát Sokratest; azonban szó sem lehetett arról, hogy a skepticizmusba torkolljon; sőt épp ellenkezőleg, ezekből a beszélgetésekből olyan tanítás fejlődött ki, amelyet lényeges vonásaiban még ma is pontosan felvázolhatunk.

Ennek a tanításnak alapja a filozófia új fogalma volt. Cicero igen szellemesen jellemzi, mikor azt mondja, hogy Sokrates »visszahozta a filozófiát az égből a földre«. Elvetette a világ eredetére, a mozgásra, az élet természetére vonatkozó spekulációkat, amelyek talán nyugtalanították vallásos ösztönét, de mindenesetre túlságosan vakmerő kérdések voltak szerinte az emberi értelem számára, és elvül állította fel, hogy a filozófia tulajdonképpen feladata az embernek és közvetlen érdekeinek tanulmányozása. Ha ez az állítás végképpen érvényre jut, meg lett volna az a kellemetlen következménye, hogy megállítja a fizikai és természeti tudományok fejlődését; azonban közvetlen hatása igen szerencsés volt: az lett a következménye, hogy néhány nagy szellem erőfeszítését a legfontosabb kérdésekre összpontosította, azokra, amelyeket a sophisták rendszertelen munkássága éppen csak hogy érintett.

Hogyan képzelte el Sokrates ezt az embertanulmányozást? Szerinte minden emberi élet célja a boldogság, tehát az élet lényege a boldogság tudománya. Szilárdan hitte, hogy az erényen kívül nincs boldogság, másfelől pedig az erény egymagában is elegendő a boldogság megszerzésére. Szerinte az emberek többségét ábrándjaik és elfogultságaik akadályozzák meg abban, hogy az erény által boldogok legyenek. Meggyőződése szerint: ha csak egyszer látnák, hogy az erkölcsi jó mily nagy haszonnal jár, egészen természetesen gyakorolnák. Tehát minden

erejét latbavetette, hogy megvilágítsa ezeket az alapvető fogalmakat, és megmutassa, mik ezek az erények, mi a bölcsesség, a mérséklet, a bátorság, az igazságosság, az őszinteség, a lovagiasság, az önzetlenség, a hű barátság, az önmegetagadás és mindegyikben megtalálja ugyanazt a jelleget, hogy mind a társadalomra, mind az egyénre előnyös. Viszont megmutatta, hogy mennyi a tévedés és a tudatlanság az ezekkel ellenkező bűnökben és a hibákban, különösen a nagyravágyásban és a kapzsiságban. Odáig ment, hogy a kor hagyományos erkölcsével ellentétben tagadta, hogy valaha is szabad lett volna a rosszat rosszal viszonzni. Ezek, az ő lelki nemességének jóvoltából, már a keresztény és modern eszmény ama gyönyörű gondolatai közé tartoztak, amelyek a görög művelődés mélyéből merültek fel.

És ez, — anélkül, hogy világosan tudott volna róla, — talán új vallás is volt. Az eddigi filozófia azzal, hogy a világegyetem életében megmutatta a nagy természeti erők működését, tulajdonképpen lerombolta a mitológia épületét. Azonban ez a filozófia természeténél fogva majdnem hozzáférhetetlen volt a legtöbb ember számára; éppenséggel a tudósok filozófiája volt. Másfelől semmit sem adott a vallásos lelkeknek, hogy pótolja azt, amit rombadöntött. Viszont Sokrates, bár ő is elvetette a mitológia durva elemeit, ragaszkodott a hagyományos kultuszhoz és a közös hit bizonyos alapvető tételeihez. Ha nem ismerte el az istenek összeütközéseit, szenvedélyeit és általában semmit, ami lealacsonyította őket, nem tűrte azt sem, hogy kétségbevonják beavatkozásukat az emberek dolgaiba. Hitt igazságukban, jóságukban, tökéletességükben és épp ily szilárdan hitt hatalmukban is. Bár nem szakított a polytheizmussal, szemlátomást valami monotheizmus felé tartott. Filozófiájában tehát megvoltak a lényeges elemei az erkölccsel szorosan összefüggő vallásnak, amely ennél fogva alkalmas arra, hogy kielégítse azokat a lelkeket, amelyek nem tudtak meglenni a természetfölötti nélkül. Ez a filozófia, amelynek az volt a sorsa, hogy utódainál pontosabban kialakuljon és kifejlődjék, az emberi gondolat egyik korszakának végét jelentette.

És mint tudjuk, halálának is ez volt az oka. Azzal a váddal, hogy új isteneket akar meghonosítani Athénben, 399-ben méregpohárra ítélték.

A filozófiai gondolat fejlődésével, — hiába volt Sokrates ellenkező iránya, — karöltve jár a természettudományok fejlődése, amely ekkoriban feltűnően megmutatkozik az orvostudományban. Mert itt olyan nagy névvel találkozunk, Hippokrates nevével, amelyet a görög művelődés rajzában nem mellőzhetünk. Az egész ókor Hippokratest tartotta az orvostudomány atyjának; nem azért, mintha ő teremtetten volna meg ezt a tudományt a semmiből; már a homerosi hősköltemény tanuskodik róla, hogy meglepően jól ismerték az emberi test szerveit és sebezhetőségüket; bemutatja az orvosokat is, amint hivatásukat gyakorolják és a hagyományos gyógyításmódokat alkalmazzák. Látjuk, hogy ezek a kezdetleges ismeretek kialakulnak és kifejlődnek a következő századokban, az ióniai, itáliai és szicíliai görögök kutatásainak révén. A krotoni Alkmeon, aki valamivel Empedokles előtt élt, már úgy áll előttünk, mint kitűnő megfigyelő; ő ismerte fel és tanította először, hogy az agyvelő az érzetek központja és a gondolkodás szerve; és Empedoklesszel együtt dolgozta ki elméletét arról, hogy milyen okokból keletkeznek a betegségek. De Hippokratesé a dicsőség, hogy ezt a kísérletet összefüggő tanítássá alakította és főképpen, hogy tudományos módszert teremtett, amely egyrészt a természet állandó megfigyelésén, másrészt a minden babonától ment és minden mitológiai hatástól felszabadult józan okoskodáson alapult. A kosi Asklepiades-családból származott és ennél fogva örökölte mindazokat az ismereteket, amelyek ott Asklepios templomában felhalmozódtak és maga is itt sugározta szét szelleme fényét. Szüntelenül és mohón igyekezett tanulni a tapasztalásból és valószínűleg meglátogatta Görögország számos részét az V. század második felében; ahol csak megfordult, mindenütt feljegyezte, amit látott, okult belőle és amit tanult, boldogan terjesztette iratai révén. Ha ma már nehéz is meghatározni, mi az ő tulajdona a neki tulajdonított rengeteg tudományos irat gyűjteményében, már maga az a körülmény, hogy ennyit tulajdonítottak neki, mutatja szerepének fontosságát és nevének kivételes tekintélyét. Az egész ókorban ő volt a tulajdonképpeni mester; teljes joggal tartották róla, hogy ő a szerzője mindannak, ami az ő módszerének és tanításának hatása alatt keletkezett,

2. A költészet.

A filozófiának és tudománynak ez a százada még sokkal inkább a költői alkotás százada volt. A költészet minden műfajában megállapítható ebben az időben a komoly és erős elmélyedéssel párosult hatalmas képzelőerő tündöklése. Ez a költészet ügyel az emberi valóságra, ez az a szilárd alap, amelyen dolgozik, de igyekszik ezt állandón és szinte ösztönszerűen eszményíteni. Nem annyira az egyéni részletek, mint inkább az általános jellemvonások érdeklik és ezeket igyekszik legszívesebben ábrázolni. Széles ecsetvonásokkal fest és ezzel minden alkotásába a nagyság vonásait viszi. De mivel van érzéke a mérték iránt, ebben a nagyságban nincs semmi túlzás, semmi erőltetés. E kor költőinek művészete általában felülemelkedik a kicsinyességeken, mégis, ha jónak látja, nagyon is tudja mérsékelni a harsogását és ilyenkor lenyűgöz bájával és természetes hangjával.

A lírai költészet természetes tolmácsa mindazoknak az érzelmeknek, amelyek leginkább foglalkoztatták az e korbéli embereket és ezért ebben az időben alkotja meg legragyogóbb mesterműveit. A mult szép mondái voltak élő forrásai, amelyekből bőven merített. A mondában találta azokat a tárgyakat, amelyek alkalmasak voltak a nagy tettek magasztalására, az ünnepek megülésére, bölcs elmélkedésekre és jámbor siráncokzásokra. Okulásokat merített belőle és ezen a réven bizonyos tekintetben jó tanácsadó és hasznos nevelő lett.

Ezt mutatják a keosi Simonides csekélyszámú töredékei, amelyekben a költő egyrészt a perzsa háborúk nagy izgalmaiba kapcsolódik és felemlegeti ezeknek dicsőséges emlékeit, másrészt pedig ünnepli a győzőket, akik kitűntek a nemzeti játékokban, végül pedig vallásos énekeket szerkeszt a különféle államok ünnepeire. Megcsodáljuk e költeményekben a költő megvesztegető képzelőerejét, szellemének finomságát, kedves érzékenységét. Örökös volt unokaöccse, Bacchylides, akinek néhány fontos művét szerencsés véletlen folytán a mult évtizedekben találták meg. Nem volt olyan tehetséges, mint Simonides, de el kell ismernünk, hogy ügyesen folytatta a hagyományt, amelyet amattól örökölt.

De ennek a műfajnak egyedülálló mestere a nagy thébai költő, Pindaros. Sokoldalú és nagy terjedelmű munkásságának csak egy része maradt reánk; ez azokat a diadalmi énekeket foglalja magában, amelyeket az olympiai, delphi-i, isthmosi és nemeai nemzeti játékok győzteseire írt; ezeken kívül mindössze néhány töredék maradt meg, dithyrambosok és egyéb töredékek különféle műfajokból. Pindarostól idegen volt a tulajdonképeni filozófiai spekuláció, amelyről az imént beszéltünk, azonban a maga módján mégis filozófus, egyúttal azonban nagy költő is. Igaz, eszméi alapjában véve még a VI. századba tartoznak; vallása és erkölce majdnem teljes egészében ugyanaz, mint Soloné, Theognisé és a bölcseké és mégis különbözik tőlük, nem csupán abban, hogy képzelete megfényesíti gondolatait, hanem emelkedettségével és mélységével is, ami sokoldalú és alapos elmélyedésre mutat. Akár helyreigazítja a régi hagyományokat, hogy egy egészségesebb erkölchöz idomítsa őket, akár magasztos képekben mutatja be az isteni hatalmat, akár pedig az emberi sors törvényeit mutatja meg azoknak a fejedelmeknek és más kiváló személyiségeknek, akiknek győzelmeit ünnepli: érezzük, hogy magasabb szempontból nézi a dolgokat, és rendszeresebben gondolkodik. Bár az előbbi korszak szellemi örököse, mégis nagymértékben kivette részét azokból a rajongásokból, amelyek ekkoriban az egész görög világot áthatották.

Bármily nagy volt e lírai alkotások hatása, mégsem gyakorolhattak oly döntő befolyást a közszellemre, mint a drámai költészet. A dráma gondolat és látványosság volt egyszerre, a szemhez és egyúttal az értelemhez szólt és hatalmasabb eszközei voltak arra, hogy megindítsa a közönséget s ennélfogva természetesen sokkal erősebb és sokkal tartósabb élményt jelentett. Valóban nehéz pontosan meghatározni mit köszönhet az V. század görög művelődése az athéni színháznak; mert a drámai előadások pompája tekintetében egyetlen állam sem versenyezhetett Athénnek; egyetlen állam sem adott olyan költőket, mint Aischylos, Sophokles, Euripides volt a tragédiában, Kratinos, Eupolis, Aristophanes a komédiában.

Aischylos mintegy száz darabot írt és ezek közül csupán hét maradt ránk teljes egészében; de ez a hét is

elegendő arra, hogy megcsodáljuk lángelméjét. Hatalmas ihlet fűti a *Heten Théba ellen* című drámát és a nagyszerű *Perzsák*-at, amelyben az egykori salamisi harcos hazafias büszkesége lobog. Másfelől sohasem szólalt még meg a színpadon erőteljesebben a rémület és a részvét, mint az *Agamemnon*-ban, a *Choephoroi*-ban és az *Eumenidák*-ban, amelyek együtt az *Oresteia* trilogiát adják. Aischylos, hogy ezeket a hatalmas elgondolásait megvalósíthassa, kénytelen volt jelentékenyen tökéletesíteni azokat a külső segédeszközöket, amelyek az előtte élt költők rendelkezésére álltak. De ha teljes joggal őt tekintjük a görög tragédia megteremtőjének, ennek legfőbb oka az az erkölcsi és drámai érték, amit bele tudott vinni a cselekménybe. Elmélkedő szelleme a mondáktól kapott patétikus helyzetekben mindenütt észrevette az emberi lelkiismeret elé meredő kérdést; és ennél fogva az istenek összeütközései és a szenvedélyek játéka, amely emberi szereplőinek lelkét zaklatta, az ő számára nem volt csupán költői indítók arra, hogy felkorbácsolja a nézők megindultságát. Mindegyik tragédiája erkölcsi problémát tárt a nézők elé és mindegyik gondolkodásra indította őket. Másfelől, bár elfogadja a régi hiedelmeket, amelyek az istenek féltékenységére, a sors titokzatos és kikerülhetetlen hatalmára, az ősi átkok átöröklésére, a nemzedékek egyetemes felelősségére vonatkoznak: mégis különös öröme telt abban, hogy megmutassa, amint az emberi akarat fájdalmas útját járja ama megpróbáltatások közben, amelyeket természetfölötti erők kényszerítenek rá. Ez valóban olyan filozófia volt, amelynek nem volt pontosan meghatározott tanítása és sokkal több kérdést vetett el, mint amennyit meg tudott oldani; mindazonáltal általában abban a gondolatban csúcsosodott, hogy a bűn végzet-szerűen maga után vonja a büntetést s hogy a gőgnek és az erőszakosságnak bűnhődnie kell.

Sophokles, aki a színpadon (468—406) Aischylos után sorozatos sikereket aratott, épp ilyen mélységes hatással volt az athéni lélekre. Egyébként ő maga is a legtisztább megtestesítője volt az attikai szellemnek, jellemével és lángelméjével egyaránt. Épp olyan termékeny volt, mint Aischylos. Több mint száz darabot írt, de tőle is csak hét teljes darab maradt ránk: *Ajax*, *Antigone*, *Elektra*, *Oedipus király*, *Philoktetes*, *Oedipus Kolonosban*, megannyi

remekmű s ezekhez csatlakozik többféle szempontból figyelemreméltó darabja, a *Trachisi nők*. Alapjában véve Sophoklest is ugyanaz a vallásos hit fűti, mint Aischylost, azonban kevésbbé volt hajlamos a theológiai megfontolásokra és ennél fogva a természetfeletti hatalmaknak nem tulajdonított oly nagy drámai fontosságot. Bár szintelenül jelen vannak drámáiban, soha sincsenek már az előtérben; és főképpen szeszélyeiket már nem kényszerítik az emberre olyan erőszakosan, hogy elmélkedjék rajtuk. Viszont személyeinek érzelmei és jellemei annál szabadabban kibontakoznak; egyfelől, — mintha csak bizonyos tekintetben a kor dialektikájának hatása alatt állnának, — sokat okoskodnak, részben hogy igazolják elhatározásaikat, részben hogy megcáfolják a mellüknek szegzett érveket; ezek az okoskodások mindig megfelelnek jellemüknek és szenvedélyeiknek, de lendületesek, ügyesek, szenvedélyesek és egyúttal kifogástalanok is. Másfelől ezekben a darabokban egészen újszerű pszichológiai változatosság mutatkozik: a főszereplőben majdnem mindig emberfeletti akarat lakik és szerepe a cselekmény középpontja, de mellette vagy vele szemben a költő szívesen csoportosít más, kevésbbé fontos személyeket, akik azonban mind a maguk külön életét élik. Így finom és öntudatos művészettel állítja szembe egyik jellemet a másikkal és a szembeállítás révén jobban megvilágítja és jobban érvényre juttatja őket. Még a legnagyobb hősökben is megmutatja egy-egy pillanatra az emberi gyengeséget, a megbánást, a habozást, drága emlékek feltámadását, a nyomorúság óráiban. De van itt ennél több is. Sophokles az *Oedipus király*-ban bemutatja ugyanazt az embert, előbb hatalmának csúcán, mikor az egész nép szinte istenként tiszteli s maga is boldogan bízik szerencséjében és tehetségében, azután pedig megrendítő sorscsapások során bemutatja, amint földre sújtja a borzalom, amelyet mindenkiten kelt és az az érzés, amely benne magában támad szörnyű bukása után. A költő dús és hajlékony képzelete csodálatosan meg tudta eleveníteni és meg tudta értetni mindazt, ami emberi; drámai alkotótehetsége mindent felölelt: a legszörnyűbb szenvedélyeket, a leggyengédebb érzelmeket, a jóságot, a kedvességet, a gyermeki szeretetet, az alázatosságot, a gyöngédséget. Ugyszólván az egész emberi természetet

ábrázolta szindarabjaiban, még pedig a legérdekesebb szempontokból; legfőbb gondja volt, hogy mindig igaz legyen és igaz tudott lenni anélkül, hogy engedett volna természetes nemességéből, s durvaságba vagy mindent elsorvasztó kicsinyeskedésbe süllyedt volna.

Kortársai közt csak egyetlenegy költőt tekinthetünk vetélytársának: Euripidest, aki mintegy 15 évvel volt fiatalabb nála. Az ő alkotásait jobban megkímélte az idő: még ma is 19 darabját olvashatjuk. Nem mind egyforma értékűek, de sok van köztük, amely a legnagyobb csodálatunkat megérdemli; ezek: *Alkestis*, *Hippolytos*, *Medea*, *Ion*, *Hekuba*, *Iphigenia Taurisban*, *Bacchansnők*, *Iphigenia Aulisban*. Tragédiáin, ha Sophokles műveivel összehasonlítjuk, élénken meglátszik az a fejlődés, amely akkoriban végbement a lelkekben. Míg Sophoklesnél a filozófia csak másodlagos, Euripidesnél a lélek mélyéig hatol és ott benső kettősséget teremt. Euripidesben egy költő és egy gondolkodó lakott és ez a kettő néha alig tudott meg-egyezni. Bizonyos, hogy ugyanez a lelkiállapot jellemezte kortársai tekintélyes részét is; de ami ezekben a rejtve maradt, Euripidesnél annál jobban szembetűnt. Euripides mint költő éppúgy, mint Aischylos és Sophokles is, elfogadja a régi mondákat és mindazt a természetfölötti elemet, ami bennük van; de nemcsak elfogadja ezeket, hanem minden tehetségével ki is aknázza; mindenkinél bővebben kifejti belőlük a részvét és a borzalom elemeit, amelyekkel teli vannak és ezekből olyan megrendítő tragédiákat alkot, amilyenek addig sohasem voltak a színpadon és megrendítő hatásukat még azzal is fokozza, hogy a hőöket és hősnőket igen szívesen egyszerű halandókká zsugorítja. Valóban korának humanitását mutatta meg az athéni közönségnek a színpadon; és mikor ez a közönség némi ellenkezés után hozzászókkott ehhez az új költészethez, természetesen szenvedélyesen megszerette, sőt minden másnál jobban szerette, mert ezekben a darabokban az életnek sokkal hűbb képét találta, azt, amelyet maga is tapasztalásból ismert. De a csodálatos képzelet és érzelmesség emez alkotásai mögött szüntelenül megjelenik a gondolkodó. Ott áll és figyeli azt, ami a színpadon történik. Figyeli mint moralista, aki a párbeszédbe belekeveri személyes észrevételeit, amelyek néha finomak és gúnyolódók, néha komolyak és kissé szomorkásak, de

majdnem mindig furcsán hangzanak az egyik vagy másik szereplő szájából, aki pillanatnyilag szinte kikökken szerepéből. És hitetlenül figyeli a színpadon történeteket szívesen hangsúlyozza némely hagyományok valószínűtlenségét, tiltakozik más hagyományok erkölcstelensége ellen és értésére adja a közönségnek, hogy nem hajlandó értük vállalni a felelősséget. Így vegyes jellegű mű keletkezik, egyes kitűnő tulajdonságaival megközelíti a legszébbeket, de egyes helyeken felzaklat bennünket, szóval olyan mű, amely bizonyára felizgatta az egykorú közvéleményt és ma legjobban mutatja, hogy ezt a közvéleményt milyen sokféle eszmeáramlat nyugtalanította.

Az V. századbeli tragédia, mint láttuk, a maga egészében értékes tanu, és kitűnően mutatja, mily emelkedett volt e kor fejlett athéni művelődése, egyúttal azonban azt is megmutatja, mily nemes és magasrendű érzékenység volt benne. De ha nem állna rendelkezésünkre egy kiegészítő s az előbbtől kissé eltérő tanubizonyosság, értem a komédiát, akkor megtörténhetnék, hogy nem csupán hiányos, hanem hibás képet is alkotnánk magunknak erről a művelődésről. A komédia, amely a VI. században a dionysosi ünnepekből származott, még az V. században is megtartotta ez ünnepek vidám féktelenségét, sőt valósággal határtalan szabadossággá fokozta. Megmutatja az athéni népet a maga ujjongásában, és tartózkodás nélkül leleplezi előttünk azt az ősi durvaságot, amely még mindig megvolt ebben a népben. Azonban szerencsére ez a komédia egyáltalában nem csupán a nép alsóbbrendű ösztöneinek kifejezése. Szabados szavaiban csípős szatíra robban, amely gyakran túlzó és véresen igazságtalan, de igen gyakran egészséges józan ész fűti. Szabad és vakmerő, támadja az embereket, az intézményeket, a múló ízléseket és divatokat, az új eszméket, és magát a népet. Ha nem is szabad színigazságnak venni mindazt, amit felelőtlenül összehord, nem tagadhatjuk, hogy igen sok elfogadható dolog volt ezekben a kritikáiban. Mindent kimond, amit lát és majdnem minden dologban tisztán lát. Másfelől megvolt az a szerencséje, hogy oly kitűnő művelői akadtak, akik a bohóckodásból mesterművet tudtak alkotni. Ezeknek révén gazdagodott a komédia a fürge, vakmerő, elragadó költői képzelettel, amelynek egyetlen más irodalmi műfajban sem nyílt alkalma ilyen

ORPHEUS, EURYDIKE ÉS HERMES

Pheidias iskolája, Kr. e. 420

(Nápoly, Museo Nazionale)

könnyű érvényesülésre. Az attikai képzelet minden kényszertől szabadon, kényére-kedvére játszhatott a komédiában és ezen a révén a legelbűvölőbb alkotásokat hozta létre.

A műfaj legelső mestere Kratinos volt, a század első felében, második felében pedig Aristophanes és Eupolis. Csupán Aristophanes művei maradtak ránk nagyobb terjedelemben és ezeknek a révén tudunk helyes fogalmat alkotni arról, hogy mi volt ebben a korban a komédia. Leghíresebb darabjai: az *Acharnaebeliék*, a *Lovagok*, *Felhők*, *Darazsak*, *Béke*, *Madarak*, *Békák*, *Plutos*, — már címeikkel is mutatják, mennyire szerette a költő képzeletben kiragadni közönségét a valóságos világból. És mégis, darabjaiban mindenütt jelen van ez a valóság, amelyet látszólag elhagy, vagy szándékosan kerül; mert a kedves és bolondos költő mellett van benne egy gondolkodó is, ugyan szeszélyes és csapongó, de világosfejű és gonosz-kodó, akinek állásfoglalásait mélyreható és helyes szempontok határozzák meg; szóval, olyan szellem, amely csupa ellentét és ellentmondás; védelmezi a vallást, de kicsúfolja az isteneket; ellensége az újításoknak, de ő maga újító; szerelmes Euripides finom nyelvezetébe, amelyet utánoz, de bírál is; bizonyosra vehetjük, hogy nagyrabecsülte Sokrates dialektikáját, hiszen kicsúfolta. Sehol sem tárul fel előttünk jobban az ingatag athéni szellem, mint az ő műveiben, ez a szellem hajlik minden befolyásra, sohasem adja magát fenntartás nélkül, természetesen hajlékonyságát arra használja, hogy megpróbálja mindennek az ellenkezőjét; s végül egészen jól érezte magát az eszméknek abban a sokféleségében, ami mulattatta, de nem nyugtalanította túlságosan.

A vígjátéknak ez a fajtája egyébként nem volt az egyetlen, amelyet Görögország ismert és művelt az V. században. Peloponnesos egyes részeiben, különösen a nyugati görögöknél, Itáliában és Szicíliában, ekkoriban egészen másféle jellegű vígjátéki előadások voltak divatban. Szirakuzában a század első felében a kiváló tehetségű Epicharmos olyan műfajt teremtett meg, amely sokkal közelebb állt ahhoz, amit ma erkölcsvígjátéknak nevezünk, mint Aristophanes darabjai. Műveiből csupán a címeket ismerjük és néhány rövid töredéket. Tekintélye az ókorban igen nagy volt. Élesszemű megfigyelő létére

kitűnően tudta festeni a népies környezetet, amelyben maga is élt, mulattató ötletességét finom megjegyzésekkel fűszerezte, és már eléggé ügyes volt a darabszerkesztés művészetében. Később egy másik szicíliai, Sophron, szerzett hírnevet mimosai révén; ezek egyszerű jelenetek a népeletről; Sophron ezeket páratlanul kitűnő érzékkel váltogatta ki és természetes könnyedséggel vitte színpadra. Végül tegyük hozzá, hogy a görög Itália rengeteg ilyen népi bohózatot termelt ebben az időben; ezek nem léptek fel irodalmi igényrel és úgy látszik, ezekből az eredeti görög bohózatokból származott a latin Atellana. Ezeket az egymástól meglehetősen elütő irodalmi termékeket igen gyakran közös néven dór komédiának szokták nevezni. A komikai tehetségnek ez a megnyilvánulása a kor művelődésének rajzát néhány olyan vonással gazdagítja, amelyeket semmiképpen sem szabad figyelmen kívül hagynunk.

3. A történetírás.

Ugyanakkor, mikor a szellemi és erkölcsi tájékozódás ilyen meglepő módon fejlődésnek indult az V. században és ily pompásan nyilvánult meg a költészetben, megadta a történetírásnak is azt, ami eddig hiányzott belőle, hogy értékes alkotásokat hozzon létre. A történetírásnak valóban olyan szellemekre van szüksége, amelyek kíváncsian szemlélik az eseményeket és egyúttal elegendőképpen gyakorlottak abban, hogy megértsék az emberek cselekedeteinek indítókait. A történetírás az V. század elejéig még gyermekkorát élte; szinte tapogatózva próbálkozott a félig mondaszerű genealógiákkal és jelentéktelen helyi krónikákkal, amelyekben még a mitológia és a monda foglalta el a legnagyobb teret; sem miletosi Hekataios, sem argosi Akusilaos nem emelkedett túl észrevehetően ezen az alacsony színvonalon. A földrajz, a történetírás nélkülözhetetlen segédtudománya, maga is abban a szűk körben vergődött, amelyet Hekataios kijelölt számára. Nos, részben a kereskedelmi érintkezések, részben pedig a perzsa háborúk következményeképpen valami új kíváncsiság ébredezett; Görögország ezúttal látta meg, döbbenet, bár még kissé zavarosan, hogy mi mindent

rejt mélységeiben az a roppant Kelet, amelyet eddig alig ismert. Magától értetődik, hogy szívesen fogadta azt, aki ezt a Keletet feltárta előtte.

Egy ázsiai görög, a halikarnassosi Herodotos vállalta magára és oldotta meg ezt a feladatot. Fáradhatatlan utazó volt, szakadatlanul hajtotta a tanulás és tapasztalás vágya, előbb Egyiptomba, aztán Ázsiába, Görögországnak majdnem minden részébe, Szicíliába, Itáliába, ahol végül is letelepedett; valószínűleg ott is halt meg. Sikerült megvalósítania a legtermékenyebb adatgyűjtést: kikérdezte az embereket, meglátogatta az emlékeket, mindenről tájékozódott, az erkölcsökről, a törvényekről, a kormányformákról, a vallásokról, részrehajlatlanul, elfogultság nélkül, az okosság és a hiszékenység, a csillapíthatatlan kíváncsiság és a tapintatos tartózkodás furcsa keverékével. És mindabból, amit olvasott, látott és halott, szellemével, a szép dolgok iránti élénk érzékével, elbeszélőtehetségével és lebilincselő stílusával olyan csodálatos művet alkotott, amelyben megvolt az ősi eposz nagyszerűsége és szépsége. Roppant keretben, mint valami mozgó körképben bemutatta olvasóinak hűsz különféle nép életének érdekességeit. Ez az enciklopedikus gyűjtemény, amelyben feltárul az embertípusok változatossága, a vallások sokfélesége, a különféle intézmények létjogosultsága, rengeteg okulást kínált. Az emberi érdekességeknek ilyen gazdag gyűjteményét legfeljebb az egykorú tragédia nyújthatta.

Másfelől ezek a szélesen hömpölygő elbeszélések, amelyeknek főtárgya a perzsa háború volt, a maguk nemzeti vonatkozásaival és hősi epizódjaival ugyancsak drámát alkottak, olyan drámát, amely bizonyára hatalmasan megrázta a marathoni és salamiszi győzők fiait. Ebben a műben egyetlen vallásos gondolat uralkodott, ugyanaz, amely Aischylost és Sophoklest fűtötte. Mint ezek, Herodotos is hitt a féltékeny istenségben, amely mindig résen áll, hogy megfélekezze a túlságos gőgöt és nagyravágyást s mindig kész porbaszítani azt, aki okatlanul feltolakodott. Azonban sem amazoknál, sem Herodotosnál nem az volt a célja ennek a hitnek, hogy elcsüggyessze azokat, akik hasznos munkát végeznek. Mivel ez a hit abból a szükségérzetből keletkezett, hogy megmagyarázzon bizonyos nagy szerencsétlenségeket, elismerte a

politika fontosságát, de egyetlen kötelességéül azt jelölte meg, hogy mindenben mértéket tartson.

Bármily szép volt is ez az alkotás, mégsem tudta teljesen kielégíteni az erkölcsi elemzésnek és a mély elmélkedésnek azt a vágyát, amely a század végén egyre jobban kifejlődött a filozófiától megtermékenyített lelkekben. Thukydides főképpen ezeknek írta meg ebben az időben a peloponnesosi háború történetét.

Thukydides az athéni arisztokrácia tagja volt, államférfi és tábornok; igen figyelemreméltó tehetségét csak fokozta kitűnő nevelése és az a körülmény, hogy átélte azokat az eseményeket, amelyeket meg akart írni. Első tanítómestereitől, — akik között talán ott volt Antiphon, a szónok is, — olyan választékos stílust tanult, amely szakított az ión prózairók kissé lágy és laza stílusával és igyekezett tömöríteni a gondolatokat, kiemelni minden kis részüket, akár a könnyedség, a szépség és néha a világosság rovására, azonban mindenestre az aggodalmas pontosság javára.

Hogy végképpen elszakadjanak azok a kapcsok, amelyek a történetírást még az epopeához fűzték, ki kellett küszöbölni belőle teljesen a mesés és mondai elemet. Ezt végezte el Thukydides. Történelmi műve elején viszapillantást vet a görög művelődés fejlődésére és nem habozik észszerűen magyarázni ezt a fejlődést, azokból az ősi szokásokból, amelyek még éltek Görögországban. Így egyszerre szétfoszlott az aranykor mondája. Ugyanilyen biztos volt ítélete a természetfeletti elemek dolgában, az egykorú események előadásában; nem tagadta ugyan az istenek hatalmát, de nem is beszélt beleavatkozásukról az emberek dolgaiba, mert igen helyesen úgy gondolta, hogy sem a történetírónak, sem olvasóinak semmi hasznuk sincs abból, ha olyan titokzatos okokat keresgélnek, amelyekről semmit sem tudhatnak meg. Az, amit fontosnak tartott megfigyelni általában az eseményekben, nem az volt, ami meghaladja az emberi értelmet, hanem inkább az, amit előre láttak, vagy amit előre láthattak; mert a történetírásnak szerinte az a kötelessége, hogy a mult tapasztalatai alapján hasznos irányításokat adjon a jövőre.

Ez az elvi szempont indította természetesen arra, hogy egyformán keresse a távoli és a közvetlen okokat.

És ez volt a módszere, mikor távoli okokból magyarázta Spárta és Athén vetélkedését. A közelebbi okok szerint nem csupán azok az apró események voltak, amelyek kirobbantották a háborút, hanem éppen így a két állam lelki alkata, hivatásuk és hatalmuk tudata. Ugyanezt a módszert követi elbeszélése apró részleteiben is ; a véletlent, amelyet mégsem lehet teljesen kiküszöbölni az emberi dolgokból, történelmében egészen szűk körre szorítja. Soha még nem tettek ily nagy erőfeszítést arra, hogy észszerűen magyarázzanak meg mindent, amit észszerűen meg lehet magyarázni.

De mivel telismerte egyes emberek szerepének fontosságát, igyekezett ezeknek a jellemébe is behatolni. Így rajzolt meg olyan egyéniségeket, mint Perikles, Nikias, Alkibiades, Kleon ; erős vonásokkal megrajzolt alakok ezek és kétségtelenül közel állanak a valósághoz. Hogy megértesse terveiket, aggodalmaikat, nyíltan bevallott céljaikat vagy ábrándjaikat, beszédekot adott szájukba ; ezek a beszédek utánzatai voltak a valóban megtartott beszédeknek, de főképpen azzal a céllal készültek, hogy fényt vessenek ezekre az egyéniségekre ; szükség esetén az író, mindig kellő mérséklettel, ki is egészítette ezeket a beszédekot a maga gondolataival. Egyébként kiemelte ugyan a tömegből ezeket az egyéniségeket, de ügyelt arra, hogy el ne válassza őket tőle ; mindenki másnál jobban ismerte a közvélemény hatalmát s ennél fogva kötelességének érezte, hogy minden megmozdulását érzékeltesse olvasóival. Műve egyúttal a harcban álló népek érzelmeinek, sikereiknek és bukásaiknak története.

Tegyük hozzá, hogy ebben a gondolkodóban eleven és erős képzelőtehetség lobogott, amely a megrendítő valóságokat találó vonásokkal tudta ábrázolni. Nem egy elbeszélése valósággal csodálatraméltó dráma. Hatásuk annál elevenebb, mivel nyilván magukból a tényekből fakad, hiszen az elbeszélő egészen a háttérbe vonul és elrejtőzik. Nyoma sincs hatásvadászatnak, idétlen okoskodásnak, a dolgok a maguk élő valóságában támadnak fel előttünk ; pontosan annyit látunk belőlük, amennyit látnunk kell, hogy a legmélyebben megrendítsenek.

Szóval, a történelmi érdeklődés, amelyet Herodotos keltett életre, Thukydides jóvoltából zártabbá, egységesebbé lett és elmélyült. A régi vagy új események valami-

kor az epikus elbeszélések tárgyai voltak, később azonban a földrajzi tudomány haladása, az erkölcsök megfigyelése, továbbá az adatok kritikája révén jobban közeledtek a valósághoz; előadásuk most már a szó szoros értelmében tudományos anyaggá vált és egyre jobban áthatották a filozófiai elemek. Thukydides előkészítője és hírnöke Aristotelesnek.

4. A szónoklat.

A filozófia, a költészet és a történetírás mellett az V. században a szónoklat a görög szellem egyik legfigyelemreméltóbb megnyilvánulása. Görögországban tulajdonképpen mindig voltak figyelemreméltó szónokok, bizonyítja ezt az a sok beszéd, amelyet az *Ilias*-ban és az *Odysseá*-ban olvashatunk. De abban az időben a szónoklást az istenek adományának tekintették, ami annyit jelent, hogy magától tört ki s legfőbb forrása a természetes tehetség volt. Csak az V. században tűnik fel a retorika, vagyis annak a művészetnek az oktatása, amelynek tárgya a rábeszélés a szónoklat segítségével. Ez a művészet nem lehetett más, mint a nyilvános szónoki gyakorlatból levont elmélet terméke. A sophisták, akikről fentebb beszéltünk, majdnem valamennyien tanították a szónoklást, ugyan nem annyira elméleti előadásokban, mint inkább a maguk példáján. Csak néhány mester, például a szicíliai Korax, fogta fel úgy a retorikát, mint a törvényszéki beszédekre alkalmazható szabályok gyűjteményét. De ezek után mások, — külön ki kell emelnünk közülük a szicíliai Gorgiast, — akiket ugyanezek a szándékok fűtöttek, előadásaikban már más felfogásról tettek bizonyosságot; szerintük a beszéd, bármi a tárgya, feltétlenül művészi alkotás. Gorgias és közvetlen tanítványai, úgy látszik, arra igyekeztek, hogy a szónoki beszédet a stílus révén a lehető legcsábítóbbá tegyék. Azt akarták, hogy a próza, bár a maga eszközeit használja, egyenlő értékű legyen a költészettel; valóban valami nagyon mesterkelt műfajt alkottak belőle. Attikában azonban megalakult egy iskola, amely az új művészet alkalmazásában sokkal józanabb ízlésről tett bizonyosságot; ennek a legfőbb képviselője Antihpon volt, a század máso-

dik felében. Befolyása megérzik majdnem valamennyi szónokon, akikkel a következő században találkozunk; említettük, hogy talán Thukydidesnek is mestere volt.

De az V. században ez a külföldről jött és Athénben csak későn befogadott irány nem gyakorolhatott hatást azokra az államférfiakra, akik ebben az időben elismert szónokok voltak. Ezekre inkább a filozófia hatott közvetlenül, sőt maguk is részesei voltak a gondolkodás általános haladásának. Egyébként szónoki művészetükről már csak az egykorú tanubizonyságok alapján alkothatunk véleményt. Bizonyos, hogy egyikük sem adta ki beszédeit; felfogásuk szerint a szónoki beszéd mindenekelőtt a cselekvésnek egyik módja volt; egyáltalán nem óhajtották, hogy olvassák a beszédeiket és talán féltek is tőle, hogy ha beszédeiket másolatban terjesztik, összetévesztik őket a retorika tanáraival.

Ilyen körülmények között elegendő csak a leghíresebb szónokot, Periklest említenünk; annál inkább, mert róla nevezték el ezt az egész századot és bizonyos értelemben ez az egész század az ő személyében testesül meg. Valóban nincs az V. századbeli Athénnek jellegzetesebb egyénisége nála, amennyiben egy eszmény egyáltalán megvalósítható, Perikles megtestesítette annak a népnek az eszményét, amely őt vezéréül elfogadta. Volt benne valami természetes felsőbbség, amely részben jelleméből, részben tehetségéből fakadt; szónoki művészete ennek a kettőnek a visszfénye. Nemes külsejének megfelelt emelkedett szelleme. A filozófián nevelkedett, barátja és pártfogója volt Anaxagorasnak, megvolt benne az az adomány, hogy ki tudta fejteni az általános eszméket, anélkül hogy csorbát ütött volna szempontjai pontosságán. Sem jellemében, sem elgondolásaiban nincs semmi alacsonyrendű, se kicsinyes, de éppígy nincs semmi túlzás sem. A cselekvés és a kezdeményezés embere és Thukydides mondja, hogy éppen olyan ügyesen le tudta csillapítani a tömeg féktelen szenvedélyét, mint ahogy fel tudta lelkesíteni a csüggedés pillanataiban. A nagyság ösztöne sugallta politikáját és ez tükröződött szavaiban is; de ezt az ösztönt egészen áthatotta a mérséklet. Beszéde legtöbbször komoly, egyszerű, világos és értelmes volt; attikai báj vegyült benne bizonyos lebilincselő kedves-

séggel s ennek eredménye volt a meggyőzés. Néhanapján megnyilvánult beszédében hatalmas természetének belső ereje is; és ilyenkor hirtelen kirobbantak azok a döntő és lenyűgöző érvek, amelyek mindent halomra borítottak s amelyeket villámcsapásokhoz hasonlítottak. Nyilvánvaló mindebből, hogy ékesszólása szabadon szárnyalt és mozgott; ezeket a tulajdonságokat nem találjuk meg azokban a túlságosan tömör beszédekben, amelyeket Thukydides a szájába adott. Tegyük hozzá, hogy ebben a nagy szónokban igen nagy mértékben megvolt a széperészék s ezt bizonyítja az a szerep, amelyet mint a művészi érdeklődés megindítója, betöltött polgártársai között. Így ha róla beszélünk, bizonyos tekintetben a művészekről beszélünk, akiknek leglelkesebb pártfogójuk és csodálójuk volt.

5. Az V. század művészete.

Ez volt az az idő, amelyben a görög művészet elérte fénykorát. Görögország, amely megteremtette a tudományt, a szabadságot és az emberséget, egyúttal a szépség megteremtője is lett és ebben az időben felülmúlhatatlan mesterműveket alkotott mindazokban a művészetekben, amelyek a rajzzal összefüggnek. A VI. század, mint láttuk, egyre tökéletesítette a technikát, amely nélkül a legtehetségesebb művész is tehetetlen. Az építészet, festészet és a szobrászat fentebb vázolt fejlődésének következményeképpen az V. század mestereinek már semmit sem kellett tanulniuk a művészet mesterségbeli részéből; ezen túl kezük már engedelmes eszköze gondolataiknak. A gondolat felszabadult az anyag uralma alól, uralkodott eszközein és most már szabadon átengedhette magát az ihletnek; ezért úgy érezte, hogy nincs joga megvetni a valóságot. Mint a kor nagy drámai költői, a művészek is a természet utánzására törekedtek, amelynek gazdag és eleven változatosságát éppúgy tudták tolmácsolni, mint a drámaírók és éppúgy eszményítették, mint azok. Általában nem annyira az egyéniség, az érdekes részlet, a különleges jelleg érdekelte őket, mint inkább a típus. Innen származik az a nemesség, nagyság és egyszerűség, amely műveiken elárad.

Egyébként a körülmények előmozdították ezt a fejlődést és ezt az irányzatot. A perzsa háborúk Görögországot tudatára ébresztették erkölcsi erejének és szilárd bizalmat öntöttek bele jövőjét illetőleg. Görögország hálával telt el istenei iránt, akik megmentették és hozzáfogott elpusztult templomaik újjáépítéséhez és új templomok emeléséhez. Igyekezett minden rendelkezésére álló eszközzel díszíteni ezeket a templomokat; felhívták a szobrászokat, a festőket és a mindenféle díszítőművészeket, hogy művészetükkel csatlakozzanak az építészek művészetéhez. És a templomok mellett egyre szaporodtak a polgári épületek, prytaneionok, csarnokok, gimnasionok, valamint a közhasznú művek, kikötők, raktárak, arzenálok. A nagy államok és az uralkodók versenyre keltek egymással. Athén és Korinthos, Szirakuza és Tarentum, Elis és Delphi és az ión városok büszkék voltak azokra az alkotásokra, amelyeket a leghíresebb művészeknél rendeltek meg. Az általános versengés dús adományokban, szobrokba, fogadalmi emlékekben nyilvánult meg. És majdnem mindenütt azt követelték a művészekről hogy a közösség érzelmeit fejezzék ki szobrászi ábrázolásaikon.

Amit Görögország ebben az időben az építészet terén alkotott, bámulatos. A görög templom, amelynek az athéni Parthenon a legtökéletesebb mintaképe, valóban egyike az emberi szellem amaz alkotásainak, amelyek leginkább megközelítik a tökéletességet. Perikles kezdeményezésére 447 és 438 között építették ezt a csodálatos épületet az Akropolis magányosan álló szikláján; közös műve Iktinos építőművésznak, aki a tervét készítette és Pheidiasnak, a nagy szobrásznak, aki nem csupán mesterműveivel díszítette, hanem a munkálatokat is vezette és az építés minden mozzanatára felügyelt. Talán még sohasem volt építmény, amely jobban kifejezte volna egy nép lelkét és a szépségről alkotott fogalmát. Elégé nagy volt arra, hogy a szikla magasából uralkodjék az egész városon, s mégsem volt ormóttan; legfőképpen arányainak harmóniája, vonalainak finom és kecses bája tűnt fel az első pillantásra. Könnyedén emelkedett ki alépítményéből, elbűvölően bontakozott ki izmos és remek dór oszlopainak csarnoka, büszkén viselte gerendázatát, amely úgy koszorúzta, hogy egyáltalán nem nyomta

agyon: távolról úgy tűnt fel, mint a legméltóbb lakása az istennőnek, akiben az erő egyesült az értelemmel. Közelről elgyönyörködtette a legigényesebb szemet is anyagának szépségével, szerkezetének tökéletességével, lágyan egymásba olvadó színeivel, amelyek még jobban érvényre juttatták körvonalait. Sőt mi több, elbűvölte a látogatót oromzatának csodálatos szobraival, frizének domborműveivel, amelyek az oszlopsor alatt övezték a cellát, triglyphosok közt váltakozó metoponjival. Ezeken isteni és emberi jelenetek peregtek le mélyértelmű alkotásokban, étellel teljes, bájos és felséges alakokban: azok a nemzeti mondák, amelyekre Athén büszke volt, allegóriák, amelyek eszébe juttatták vállalkozásait és végül legszebb vallási szertartásainak eszményített ábrázolása. Így ez a templom bizonyos tekintetben beszélt is; gondolatot fejezett ki, áhítatot, az érzések összességét, egyúttal pedig megtestesítette a legsajátosabban hellén művészet képzetét.

Ez a csodálatraméltó épület, a maga egészében, tiszta dór stílusú csúcspontját jelzi ennek a stílusnak, amely virágzott már az előző században is és azóta egyre tökéletesedett. Mindazonáltal felfedezhetünk benne néhány ión elemet, ilyen például a cella frize. Ezek már hírnökei annak az irányzatnak, amely nemsokára rohamosan kifejlődik.

Általában a század első felének minden építészeti emléke dór stílusú; ilyen Zeus olimpiai nagy temploma, Libon építész műve, amely 468—456-ig épült; ilyen a tévesen Theseionnak nevezett templom, amely körülbelül ugyanebben az időben épült s amelynek roppant és kissé nehézkes tömege még ma is áll; ilyen még az eleusisi híres Telesterion, három építész: Koroiobos, Metagenes és Xenokles közös műve; hárman egymásután dolgoztak rajta. Ezekhez csatolhatjuk a Periklesnek tulajdonított Odeont, amelyről fentebb szóltunk s amely valószínűleg még Themistokles idejéből való.

De a század harmadik harmadában mintha visszatérnének ahhoz a művészethez, amelyet Iónia teremtet meg az előző században s amelyet az anyaország csak meglehetősen későn fogadott el. És ezzel a művészettel, amelyen megérzett a Kelet befolyása, új szépség vonult be az építőművészetbe. Az erőteljes dór oszlop mellett

ott van most már az ión oszlop, amely karcsúbb, alapzata vésett, törzse síma és sudár, kecses oszlopfője csigavonalas. Ugyanebben az időben általánosan elterjed a domborműves fríz és versenyre kel a metoponokkal és triglyphosokkal. A kétféle stílus együtt jelenik meg a Propyleiákon, Mnesikles mesterművén, amely 437—432 közt épült. Aztán itt van még a Nike Apteros temploma és a bájos Erechtheion, amelyet 435-ben kezdtek és 434-ben fejeztek be; ennek egyik oldalán két ión oszloposort látunk, a másikon azt a híres kiugró épületrészt, amelyen mint megannyi eleven oszlop, hat-hat karyatis tartja könnyedén a három vízszintes sávból álló gerendázatot, amelyet viszont elegáns virágszegély koszorúz.

Végül jegyezzük meg, hogy körülbelül ebben az időben építették az arkadiai Bassai templomát, ión oszlopsoraival, amelyek között szerepel már az akanthuslevelekkel díszített oszlopfő, a korinthosi oszloprend első ismert kísérlete.

Igy valósult meg az V. század építészetében két különféle stílus szerencsés összevegyülése; ezeket néha harmonikusan egybe tudta illeszteni, máskor pedig más-más terveiben tudta felhasználni. A művészek leleménye egyre ügyesebbnek mutatkozott abban, hogy változatos terveket készítettek, megsokszorozták az eszközöket, hogy minél többféle hatást érhessenek el és alkalmazkodtak részben a terep feltételeihez, részben az épületek sajátos rendeltetéséhez. És látjuk, hogy a vallásos épületekhez illő nemes komolyságot hogyan párosították a választékos díszítéssel, amelyben némiképpen már a fantázia nyomai is felfedezhetők.

Mint az építészet, a szobrászat is határozottan neki-lendült a VI. század folyamán. Már az V. század kezdete óta észrevesszük, hogy egyre jobban megközelíti a tökéletességet, amelyet 40—50 évvel később el is ér. Már pontosan meg tudja határozni az arányokat, kifogástalanul ismeri a formákat, a mozgás helyes értelmét, szóval mindazt, ami a művészet mesterségbeli részét teszi. Innen kezdve a szobrászat már érti az emberi arc változatos és pontos kifejezésének művészetét, ámbár e kor szobrászainak ízlése még ragaszkodik a fentebb kifejtett elvekhez és inkább keresi azt, ami tipikus, mint az egyéni jellemvonásokat.

Ezen a ponton is bizonyos különbség mutatkozik a dór és az ión szellem között, a peloponnesosi és az attikai vagy szigetvilági műtermek között. Amabban több az erő, jobban iparkodik hangsúlyozni az izomzatot, emebben több a szépség és a finomság. Amazok az atléta-ábrázolásokban tűnnek ki, emezek viszont a női alak és testtartás utánzásában különbek. Magától értetődik azonban: ezek csak nagy általánosságban érvényes megkülönböztetések, mivel minden művész rányomja műveire egyénisége bélyegét.

A 480. évnél korábbi szobrászati műveken, bármily kitűnők is különben, még nagyon észerevehető bizonyos archaikus jelleg. A következő években, 450 körül, egyre inkább csökken ez a jelleg, a művészek értéke és függetlensége szerint. De még nem ment tőle egészen sem a pompás delphi-i kocsis, sem pedig annak a templomnak a szobrai, amelyet az aigineták emeltek istennőjüknek Aphaiának, Salamis után, sem pedig az olympiai Zeus-templom metoponjai és oromzatai; pedig ezek már gyönyörű alkotások. Abból az időből származnak, amikor az előttünk már alig ismert Kalamis dolgozott Athénben, Ageladas pedig megalapította az argosi iskolát. Ennek az iskolának, amely különösképpen az emberi test arányainak és ritmusának tanulmányozásával foglalkozott, a század közepe táján leghíresebb képviselője Polykleitos volt, a Doryphoros és a bámulatatos fiatal-atléta-szobrok alkotója, amelyeken teljes szépségében mutatkozik a harmonikusan kifejlesztett emberi test. Ez a Doryphoros megérdemelte, hogy kánonszobornak nevezzék, mert bámulatraméltó megtestesítője volt azoknak az elveknek, amelyeket ebben a kérdésben a híres szobrász kifejtett az arányokról szóló értekezésében. Ez valóban »minta-szobor volt, amelyen az emberi formák mintha valami szigorú építészet szabályaihoz igazodnának, emellett azonban semmit sem veszítenek életteljes frissességükből és természetességükből.« Csupán ez az életteljes frissesség itt a lépő ember nyugodt testtartásában nyilvánult meg. Polykleitos kortársa a boiotiai Myron, aki azután athéni lett, ugyanígy meg tudta ezt éreztetni, amikor ezt a nyugalmat összeegyeztette a mozgás eleven ábrázolásával Diskobolosában, amely éppen olyan híres, mint az argosi művész Doryphorosa.

Ebben az időben, vagyis a század második felében alkotta meg hasonlíthatatlan mesterműveit Pheidias, Alkamenes és Paionios. E mesterek vésője alatt az anyag szinte átszellemül; nemcsak tökéletes alakokat varázsolnak elő a márványból, hanem valóságos isteneket, akiknek felsége a testtartás méltóságában és a vonások előkelőségében nyilvánul meg. Ott látjuk őket állni vagy ülni a Parthenon oromzatán, úgy amint az epikai vagy lírai költő képzelete ábrázolta őket az Olymposon. Csodálatra méltó leplek takarják őket, majd hosszú, természetes és lágy redőkben omlanak le lábaikhoz; s a művész, hogy még jobban kiemelje szépségüket, gyakran párosítja a márvány fehérségével az arany csillogását, vagy az elefántcsont lágyságát. E kor szobrászai, ha kell, ügyesen tudják ábrázolni a mozgást, de csak módjával élnek ezzel az eszközzel, mert beérik azzal, hogy jelezzék a mozgást még a nyugodt helyzetekben is, amelyeket szeretnek ábrázolni. Azok a műveik, amelyek ma már nincsenek meg, mint Pheidias Zeus-szobra Olympiában, Athena Promachosa és parthenoni Athena-szobra, valamint Alkamenes Aphroditéje, egyhangú és tartós csodálatot keltenek az ókorban. Még ma is elfog ez a csodálat, ha megállunk a Parthenon csonka márványai előtt.

Ha a szoborcsoportokat vizsgáljuk, ugyanazt a hatást gyakorolják ránk, mint a magányos szobrok. Az egyensúly és a szimmetria elve, amit a görög művészet kezdetől fogva keresett, ezekben tökéletesen megvalósult; ebben a szimmetriában nincs egyhangúság, nincs nyereség; úgy tűnik, mintha önként áradna az ábrázolt tárgyból és ügyesen megbújik a sokféle lelemény mögött; ennek a szimmetriának nem csupán az a célja, hogy kielégítse a tekintetet, hanem a lélekhez is szól, segítségükre siet az allegóriáknak és világosabb értelmet ad az ábrázolt jeleneteknek. Ha a művészet a valóság alkalmazása az értelemre és az érzelemre, akkor bizonyára sohasem alkotott még olyasmit, ami jobban megfelelt volna ennek a meghatározásnak.

Az V. század szobrászatának igen sok szép alkotása egészen napjainkig megmaradt, de a régi festők művei már rég teljesen megsemmisültek; kénytelenek vagyunk leírások alapján fogalmat alkotni magunknak róluk. Igaz, hogy néhány festett oszlop, továbbá a figurális ábrázolá-

sokkal telefestett vázák gazdag sorozata ezeket a közvetett értesüléseinket értékes adatokkal gyarapítja, mindazonáltal csak tökéletlen fogalmat ad a korszak nagy festőinek festményeiről. Ennélfogva erről csak röviden szólhatunk.

Látjuk, amint az V. század nagy szobrászai mellett egymásután támadnak a híres festők, akiket az ókor a nagy művészek közé sorolt: Polygnotos, Mikon, Apollodoros, Zeuxis és Parrhasios. Minden egykorú tanubizonyosság igazolja, hogy ezeknek a mestereknek a rajza páratlanul tökéletes volt. Egyébként nem is lehetett másképpen, hiszen már az egykorú szobrászok is igen ügyesen tudták a formákat és a mozgásokat ábrázolni. Tehát ezek a nagy festők is életet és szépséget alkottak és segítettek kifejleszteni maguk körül az esztétikai érzéket. Sőt úgy látszik, hogy művészetük sajátos eszközei révén sokkal jobban ki tudták fejezni az emberi izgalmakat, mint a szobrászok, főképpen az arcjátékkal és a testtartás és a mozdulatok változatosságával. Egyúttal azonban éppen úgy mint a szobrászok, megragadták az élet végtelenül változatos megjelenési formáit, s ki tudták fejteni ezek közül a legfigyelemreméltóbb vonásokat, hogy ezeket kiemeljék. Amit alkotásaikról tudunk, az kétségtelenné teszi, hogy valamennyien ugyanazokat az elveket követték; ők is tudták párosítani a rendet a változatossággal, s megvalósítani a mérsékelt és tiszta mozgást.

Mindenesetre határozott véleményt tudunk mondani arról a hatásról, amelyet a nagy művészet gyakorolt az V. században az iparművészet különféle ágaira. Múzeumainkban rengeteg festett váza, apró szobor, érem, vésett kő, ékszer, pénz és használati eszköz tesz erről bizonyosságot. Talán semmi sem alkalmasabb ennél megéreztetni velünk, mennyire áthatotta ebben a korban a görög művelődést a művészi érzék. Említsük meg ebből a szempontból legalább a vörös-alapos vázákat, amelyek az V. század elején kiszorították a fekete-alapos vázákat. Ez az a korszak, amelyben az athéni keramika leggyönyörűbb munkáit megalkotja. Bizonyítják ezt Euphronios, Duris, Hieron, Brygos szignált vázái, amelyeknek gyönyörű darabjait láthatjuk múzeumainkban. A legszebbeket éppen úgy jellemzi a pompás rajz, mint a formák eleganciája. Igen különféle jeleneteket ábrázolnak s ezekben többé-kevésbé szabadon utánózták az akkori híres festők

képeit, részben pedig közvetlenül a mindennapi életből merítették. Mind a két esetben egyéni színnel párosul ez a technikai ügyesség. Mindegyik alkotásuk többé-kevésbé eredeti lelemény, majdnem mindig finom ízlésről, gyakran szellemességről és kedvességről tesz bizonyosságot és ritkaság, hogy még a másodrendű alkotásokban is ne találánánk meg valamit ezekből a tulajdonságokból.

Ha arra gondolunk, hogy ezek a szép tárgyak akkori-ban a kereskedelem révén a Földközi-tengernek majdnem egész medencéjében elterjedtek, még jobban tudjuk értékelni azt a szerepet, amelyet Görögország, mint a művészet és az ízlés nevelője betöltött.

6. A görög kultúra az V. század végén.

Tehát az V. század folyamán a görög kultúrának egyszerre minden formája nagyszerűen kifejlődött; sőt egyes ágaiban, különösen az irodalom és a művészet némely alkotásaiban, csúcspontját is elérte. Másfelől az az embertípus, amelyet legjobb képviselői közül néhányan megvalósítottak, valóban méltó volt arra, hogy megcsodálják, testi és erkölcsi tulajdonságai szerencsés egyensúlya miatt, széleskörű és értelmes kíváncsisága miatt. A mélységes hazaszeretet még e korszak legműveltebb görögjeinél sem zárta ki az ember-testvériség máris eleven érzését, a törvény fogalma lelkükben megfért a szabadság fogalmával, a mult tisztelete a haladás őszinte vágyával. A régi mitológia helyén sokkal szellemibb vallás kezdett bontakozni és kezdte elsöpörni a mult legotrombább babonáit. És mindenekfelett kialakult az a szépségeszmény, amely különféle formák alatt szakadatlanul megsokszorozódott és megújódott.

Vajjon az következik-e ebből, hogy Görögország ezentúl már nem gyarapodhatott és az volt a végzete, hogy előbb-utóbb pusztulásnak induljon, mint a növény, amelyet éppen a virágzása merített ki? A történelem bebizonyította, hogy erről szó sem lehetett. A görög szellem még távolról sem merítette ki minden tartalékját; és a IV. századra nem egy ponton az a feladat hárult, hogy igen szerencsés módon kiteljesítse az V. század nagyszerű munkáját.

A SZELLEMI ÉLET ÉS MŰVÉSZET A IV. SZÁZADBAN

1. A IV. század általános jellemzése.

Bár egy század értelmi és művészi fejlődése sohasem hasonlít teljesen az előző századéhoz, mégsem független tőle sohasem. Szóval az emberi szellem életében, éppúgy mint a természet életében, minden megmarad és minden folytatódik, de semmi sem folytatódik anélkül, hogy ne változnék. Ebben a szükséges változásban bizonyos pontokon haladás és fejlődés tapasztalható, más pontokon hanyatlás és csökkenés és végül mindig új elemek is jelentkeznek.

Az V. század a filozófia terén a termékeny és lelkes kezdeményezés korszaka volt. A szellem erőfeszítései előtt számos irány nyílt meg; ez a szellem megteremtette a tudás szükségérzetét és abban lelte örömét, hogy alkothatott. Az ember szinte azt várná, hogy a kutatás egyre jobban szétágazó irányokban folyik, azonban már a század vége óta egy gondolkodó, Sokrates, különvált valamennyi többtől. A IV. század megmutatta, mennyi kincs rejlik abban a módszerben, amelyet ő kezdeményezett. Ebben az időben a sokratesi gondolat lett a legbővebb forrása a legfontosabb filozófiai fejlődésnek, amit csak az ókor ismert. Az V. század a történetírás területén is újat alkotott; itt Herodotos és Thukydides szelleme olyan példákat adott, amelyek sohasem veszhettek el. Természetesen a IV. század történetírói kötelességüknek érezték, hogy az ő nyomaikon haladjanak. Utánozni fogják őket, mindegyik a maga módján és utánpótlás közben

bizonyos tekintetben újíttókká válnak; az ő érdemük, hogy a történetírást koruk ízléséhez alkalmazzák s úgyszólván divatossá teszik, kellemes és nélkülözhetetlen olvasmány-anyaggá avatják, amelyet ezután egyetlen művelt szellem sem mellőzhet. Különböző mértékben valamennyien meghonosítják a történetírásban az élet megfigyelését és ábrázolását, az arcképeket, egyes egyének szerepeltetését; majdnem valamennyit az egykorú szónoklat mesterei nevelték, s viszont maguk is hasznos oktatóivá válnak a szónokoknak. A politikai szónoklatot ők táplálják a történelem komoly ismeretével, az események és cselekvések alapos tanulmányozásával, amiből ez a szónoklat páratlan erejét fogja meríteni. A bírósági szónoklatnak ők adják meg a finom és éles pszichológiai érzéket és ezzel együtt a filozófia moralizáló irányzatát. Nyilvánvaló, hogy a IV. században a költészet hanyatlott a legészrevehetőbben; a tragédia, amely oly nagyszerű volt Aischylos, Euripides és Sophokles idejében, utódaik kezében haldoklik; a lírai költészet elveszít minden nagy és nemes ihletet. Csupán a komédia kap némi ingadozás után egy időre új életre és ezt az új életet a korabeli élet ügyes utánzásának köszönheti; bájos műveket alkot így, amelyek új műfajt teremtenek: ez a műfaj aztán egészen napjainkig megmaradt. Mindaz, amit az irodalmi művekről mondtunk, általában ráillik a művészet formáira, az építészetre, szobrászatra, festészetre, iparművészetre. Mindenütt ugyanazokat az irányzatokat tapasztalhatjuk, amelyek a IV. század görög művelődésének sajátos jellegét megadják. Vizsgáljuk meg most ezeket röviden legfőbb képviselőik alakjában.

2. A filozófia: Platon és Aristoteles.

Sokratesről fentebb úgy beszéltünk, mint megalkotójáról annak a filozófiának, amelyet minden ízében áthatott a vallás. Leghíresebb tanítványa, Platon, — akit magasan mestere fölé emel rengeteg tudományossága és teremtő szelleme — magáévá tette ezt a hagyományt és teljes lélekkel tovább fejlesztette. Sokrates vallásossága még csak halvány körvonalaiban volt meg beszélgetéseiben, s ezekben ő maga inkább csak a jövőendő épület alapjait

akarta megvetni, mint felépíteni magát az épületet. Platon végleges formát adott neki, folytonos elmélkedéssel és azzal a hosszú tanítómunkával, amelynek visszhangját megőrizték számunkra irodalmi művei; ő adta meg a módot, hogy ez a vallás tovább is fennmaradjon utána és ne módosuljon nagyon jelentékenyen azoknál, akik folytatóivá lettek.

A filozófiai gondolat már régóta s talán kezdettől fogva kötelességének érezte, hogy felszabadítsa magát a hagyományos vallás alól. Ezt olyan módon tette meg Sokrates előtt, hogy egyúttal úgyszólván magát a vallásos érzést is lerombolta. Viszont Sokratesnél ez az érzés igen erős volt; az ő célja nem a vallás elpusztítása, hanem átalakítása volt; rendkívül kényes és nehéz feladat. Miféle népi hitelemeket kellett feltétlenül kiküszöbölni? Mit kellett belőlük megtartani és felhasználni? Nem valószínű, hogy ezekre a kérdésekre végleges feleletet tudott volna adni. Platon ezeknek szentelte egész életét.

Mestere példájára szoros kapcsolatba hozta egymással az erkölcsöt és a vallást, a vallást az értelem alá rendelte és habozás nélkül nyíltan elvetett minden erkölcselenséget és esztelenséget, amit a mitológiában talált. Ezt pedig oly lendületesen végezte, hogy szinte Xenophanes vakmerő szatírát juttatja eszünkbe. Mindazonáltal ez az éles bírálat nem ment annyira, hogy elvetette volna a polytheizmus fogalmát; beérte annyival, hogy meghonosította benne a rend és a hierarchia fogalmát és ezzel kielégítette gondolkodásának monotheista hajlamát. Mivel szilárdan vallotta azt az eszmét, hogy az istenek beleavatkoznak az emberek dolgaiba, hajlandó volt ezt a beavatkozást különféle hatalmaknak tulajdonítani, természetesen azzal a korlátozással, hogy ezeket alárendelte egy magasabb tekintélynek, és úgy állította be őket, mint akik mind egy cél érdekében dolgoznak. Egyébként szerinte lehetetlen és szükségtelen pontosan meghatározni ezeknek a másodrendű isteneknek természetét és hatáskörét; könnyed képzeletével, — amelyre különben nem sokat adott — ezt a feladatot az ősi hagyományokra és a kinyilatkoztatásokra bízta, azonban ezeknek sem tulajdonított dogmatikus tekintélyt. Ez annyit jelentett, hogy érvényesülni engedte a mítoszt, de fenntartotta

a filozófiai gondolat szabadságát. Az ő szemében lényeges volt az értelemnek megfelelő egyetemes rend állítása, olyképpen, hogy abból a megszűkített polytheizmusból, amelyben az ősi hiedelmek érvényesültek, végképpen kibontakozott az isteni felség eszméje, amelyet a tökéletesség és a hatalom jellemez. Azonban ez a hatalom nem végtelenül korlátlan: a filozófus gondolkodásában bizonyos kettősség érvényesül; ezt szükségesnek tartotta a rossz megmagyarázására. Bár az isteni hatalom szerinte csupán a jót akarja és azt igyekszik megvalósítani a teremtés által, mégis csak az anyagban tud teremteni, vagyis a végesben és a tökéletlenben. Így nyílt meg az az út, amelyen ezentúl járnia kellett minden filozófiának, ha meg akarta magyarázni az eszmény és a valóság antinómiáját.

Ez a theológia nyilván — kénytelen-kelletlen — abban az irányban fejlődött, hogy teljesen leveti nemzeti jellegét, és ez itt olyan tény, amelyre különösen fel kell hívunk a figyelmet. Amidőn elszakadt a mitológiától és költői meséitől, eltépte azokat a kötelékeket, amelyek Görögország vallásos hitét a hazai földhöz kapcsolták. Platon vallása már nem egy meghatározott nép vallása; semmi sem állt útjába annak, hogy egyetemes vallássá ne váljék.

Erre pedig annál alkalmasabb volt, mert bizonyos lényeges pontokon kiegészítette a hagyomány elégtelen vagy határozatlan adatait. Valóban elsőnek Platon igyekezett módszeresen bebizonyítani a lélek halhatatlanságát, a bizonyítékok olyan láncolatával, amelyek szerinte kölcsönösen kiegészítik egymást. A pythagoreizmus, valamint az orphikus eszmék befolyása alatt, — amelyeket a maga szája íze szerint alakított és magyarázott — erre vonatkozólag elméletet állított fel, amelyet különösen *Menon*, *Phaidon* s *Állam* című dialógusaiban fejtett ki. Vallotta, hogy minden ember lelke, mikor valamely testbe költözik, magával hozza előbbi életének többé-kevésbé elhomályosult emlékeit; abban az előbbi életben része volt a lényeges valóságok szemléletében, amelyeket az értelem újból birtokába vehet. Továbbá azt tanította, hogy a lélek, aszerint, mennyire tudja feleleveníteni ezeket az emlékeket, az érzéki benyomások kapcsán, a reflexió és a dialektika segítségével, boldogabb vagy boldogtalanabb

sorsot készíthet elő magának későbbi életeiben. Ez a tanítás részben az orphizmus és a misztériumok hatása alatt keletkezett, de Platon ezeket a kölcsönzéseit szabadon átalakította a maga egyéni gondolatai szerint; ehhez a tanításhoz csatolta még a halottak megítélésének, a bűnöknek és jutalmazásoknak, és az átalakulások körforgásának fogalmát; ezeknek a határa s egyúttal legvégső célja is, az eljutás Isten tiszta szemléletére. Így próbált filozófiája felelni azokra a nyugtalanító kérdésekre, amelyeket az emberiség már jóval előtte felvetett; és ha feleletei nem is tarthattak számot feltétlen bizonyosságra, legalább is olyan okoskodásokra és olyan sugallatokra épültek, amelyekkel a legtöbb ember beérhette, aki lelki megnyugvásra vágyódott.

Ez a vallás Platon metafizikájában szorosan összekapcsolódott erkölccstanával. Szerinte azok a dolgok, amelyeket érzékeink révén ismerünk, tulajdonképpen csak annyiban léteznek a valóságban, amennyiben részesei a tiszta lényeknek, amelyeket ideáknak nevezett és amelyeket csupán az értelem révén ismerhetünk meg. Az ideák közt legmagasabb az, amelyet nyilván gyakran magával Istennel azonosít, a Jó Eszméje. Szerinte a léleknek minden erejével arra kell törekednie, hogy a lehető legtökéletesebben birtokába vegye ezt az ideát; vagyis más szavakkal, a legtisztább és Istenhez legméltóbb, az ember számára pedig legjobb kultusz az erény. Ez pedig az ő felfogása szerint nem csupán a szabványos tisztesség, az igazság lelkiismeretes megtartása, a bátorság vagy az önmérséklet gyakorlása és az engedelmeskedés a törvényeknek: az az új elem, amelyet ő iktatott bele s amely az ő szemében a legfontosabb, a szeretet, ami szerinte nem egyéb, mint égő sóvárgás az eszményre. Az erényt úgy képzelte, mint állandó emelkedést, amelynek révén a lélek egyre jobban elválik és eltávolodik az érzéki világtól, szüntelenül magasabbra emelkedik, mindaddig, amíg hasonló nem lesz magához az Istenhez, már amennyire ez emberileg lehetséges. Nézete szerint a lelki életnek ez a fokozatos fejlődése, amely a legfőbb Jó felé irányul, egyúttal elengedhetetlen feltétele és legkönyölyösebb biztosítéka a boldogságnak. A platoni filozófia különösen éppen ezen a ponton múlta felül minden más formáját az ókori erkölccstannak és több mint húsz század

után is éppen ennek révén marad az emberi lélek magasba-törésének egyik legnemesebb hangsúlyozása.

De ha ebből az első szempontból úgy jelentkezik, mint valóságos vallás, világosan felismerhető, hogy legalább is ilyen joggal tudománynak is kell tekintenünk, vagy inkább tudományok szintézisének. Az az athéni iskola, amelyet Platon Akadémia néven 387-ben alapított, valóban a tanulmányok és tudományos kutatások egyik legtevékenyebb központja volt, amelyet Görögország Aristoteles előtt ismert. Platon maga a matematikát elengedhetetlennek tartotta a filozófus számára; maga is fáradhatatlan buzgalommal foglalkozott a számok tudományával, a geometriával, a csillagászzattal és a természettudománnyal. Mint Pythagoras. Empedokl'es, Herakleitos folytatója, valamennyi kutatásukat ismerni akarta és ki akarta fejleszteni azt, amit azok felledeztek. A világegyetem képzete úgy, amint a *Timaios*-ban kifejti, bizonyítja, hogy szelleme bővében volt a különféle ismereteknek és elsajátította az egész anyagot, amit addig felhalmozott a hellén tudomány, egyúttal pedig elegendő tehetsége volt ahhoz, hogy ezt az anyagot hozzáidomítsa a maga egyéni felfogásához. De itt főképpen azt kell szemügyre vennünk, hogy mit tett a logika, a pszichológia és a politika területén.

Mindenekelőtt az ő révén ismerjük az Aristotelest megelőző dialektikát, úgy, amint az eleaták, a sophisták, Sokrates és a megarai iskola megalkották. Kétségtelen, hogy Platon, aki maga is gyakorolta ezt a dialektikát és dialógusaiban valósággal a drámai cselekvés formájába öltöztette, kiélesítette, hajlékonyabbá, rendszeresebbé, szóval tökéletesebbé tette. Az úgynevezett sokratesi módszer, úgy, amint fentebb meghatároztuk, az ő kezében vált teljesen hatásossá; igen sokféle alakban, de mindig rendkívül ügyesen és biztosan alkalmazza dialógusaiban. Ezekben az eleven és finom, néha pedig hajszálgasogató érvelésekben megvan a maga szerepe az elemzésnek, a hasonlatnak, az indukciónak és dedukciónak. De a platoni dialektika tovább megy ennél; nem áll meg a meghatározásoknál, mint Sokrates; már nem is egyszerű okoskodási módszer ez; felöleli a szellem minden képességét, minden értelmi fegyelmezettségét, aminek a célja hozzászoktatni az észet, hogy egyre jobban elszakad-

jon a kézzelfogható dolgoktól, egyre magasabb fokára emelkedjék az absztrakciónak, amelyben Platon szerint a legfelsőbb valóság rejtőzik.

Pszichológiája bizonyos tekintetben ennek a dialektikának a tükröződése. Bár nem teljesen megállapodott rendszer, némely vonása mégis erősen kidomborodik és lehetővé teszi jellemzését. Bár a lélek három részének megkülönböztetése, — ezek szerinte: az értelem, az általános érzelmek és az érzéki vágyak — egyáltalán nem felel meg a valóban tudományos megfigyelés követelményeinek, mégis az első olyan kísérlet az analízisre és osztályozásra, amelynek értékét el kell ismernünk. Ehhez az alapvető felosztáshoz csatlakozik még a vágy és az akarat, azonban ez a kettő csak betetőzése amannak. De Platon leginkább az értelem működésének tanulmányozásában bizonyította be éleslátását. Előtte még senki sem szentelte magát ily alaposan arra, hogy tisztázza a megismerés természetét és különféle formáit. Ezeket két fokozatra osztotta; egyfelől van az alsóbbrendű megismerés, amelyet hozzávetőleges véleményre és ítéletre oszt, másfelől pedig a felsőbbrendű megismerés, amely előbb elmélkedés, azután pedig a tudományban csúcsosodik. Különösen ennek az utóbbi fogalomnak a tisztázásával foglalkozik; az ő érdeme, hogy meghatározta a megismerésnek, vagyis a tárgy teljes birtokának ezt az utolsó fokát, amelyet teljesen áthat az értelem. És ha talán nem jelölte ki pontosan azt a határt, ameddig az emberi értelem eljuthat, legalább világosan látta, hogy merre kell tartania.

Politikáját egyáltalán nem lehet összefoglalni a kommunizmuson alapuló utópia rendszerében, amint általában gondolják. Az az állam, amelyet megrajzolt az *Állam* című művében, szerinte nem valóságos állam. Afféle lenyűgöző hipotézis ez és arra jó neki, hogy szemléltetőn megmutassa, mi a hiba a legtöbb emberi társadalomban és miféle gyászos szenvedélyek osztják meg ezeket. Minden elődjénél jobban meglátta és megmutatta, mily szoros viszonyban van egymással egy nép jellege és kormányformája; mindenki másnál jobban rá tudott világítani arra az alapvető igazságra, hogy az a jó politikai erkölcs, amely jó kormányt tud létrehozni; ő határozta meg döntő vonásokkal azokat a feltételeket, amelyek-

ből az intézmények szilárdsága vagy ingatagsága fakad. Csupa mélyértelmű megjegyzés, amelyek a politikai tudomány értékes gyarapodását jelentették.

Mindent összevéve, Platon művében jelentkezik első ízben a filozófia mint minden tudomány szintézise. Igaz, hogy ennek a roppant összességnek még egyik részét sem dolgozták ki eddig elegendőképpen, sem pedig nem határolták el a kívánatos pontossággal. Ez az óriási méretű szintézis az új vizsgálatok egész sorát követelte meg, ezeknek a feltétele viszont sok hosszú és türelmes elemzés volt; de Platon lángelméje mindent felülről nézett; csak az volt fontos, hogy utána aztán a megfigyelés és a tapasztalat elvégezze a maga munkáját, hogy ellenőrizze, helyesbítse, vagy kifejtse az ő szempontjait, egyiket a másik után. Tanítványáé, Aristotelesé az érdem, hogy megkezdte ezt a munkát és így utat vágott, amelyen a jövőben a tudományos kutatás megindulhatott.

Aristoteles a makedóniai Stagirából származott és lényegesen különbözött ettől a csodálatos mestertől, aki az athéni szellem egyik legkitűnőbb megtestesülése volt; Aristotelesben nyoma sem volt Platon érzékenységének és költői képzeletének. Született megfigyelő volt; a pontosság érzéke, a világosság szükségérzete, a kutatás szenvedélye párosult benne a szellem metsző élességével és a gondolat erejével. Aristoteles a tények tanulmányozását alávetette a szilárd és észszerű módszernek és ezen a réven úgy tűnik fel előttünk, mint az ókori tudományos szellem legkitűnőbb képviselője; helyesebben: mint a mai tudomány egyik megalapítója.

Anélkül, hogy részletesen elemezni akarnók metafizikáját, legalább fel kell említenünk néhány alapvető elvét, amelyek megmagyarázzák módszerét. Szerinte minden meghatározott dolog három okból fakad: 1. az anyagból, amelyből alkottatott; 2. a formából, amely módosítja és meghatározza ezt az anyagot; és 3. a célból, ami ennek a módosításnak az értelme. Az anyagban még csupán elvileg van meg az, aminek életre kell kelnie; az alaki ok, miközben a meghatározatlant meghatározottá alakítja, ezt cselekvéssel valósítja meg; ennek a megvalósulásnak célja olyan, amely e dolog számára a lehető legjobb állapot, vagyis a végső oka. Ebből következik, hogy Aristotelesnél a megfigyelés fölött ott van a

végcél fogalma. Ez elv szerint a valóságban nem ismerünk semmiféle létezőt és nem ismerjük a részeit sem, csak akkor, ha tudjuk, hogy mi a céljuk. Az Aristoteles fogalma szerinti tudomány ezen a ponton különbözik leginkább a modern tudománytól, mert ez Bacon óta rendszeresen mellőzött minden kutatást, amely a dolgok céljára vonatkozik. De őszintén szólván, bármily fontos elméletileg ez a különbség, a gyakorlatban kevésbé lényeges. Mert Aristoteles sokirányú megfigyeléseiben egyfelől leggyakrabban nem tesz egyebet, mint a megfigyelt eredményeket ható okaihoz kapcsolja, másrészt pedig az élettudomány még ma sem tanulmányozhat egy szervet anélkül, hogy ne határozná meg rendeltetését.

Talán éppen a természettudományok hatalmas területén érvényesült leginkább Aristoteles lángelméje. Az ő koráig a természetet csupán részlegesen kérdezték meg, ő volt az első, aki a rendszeres és egyetemes kutatás fogalmát felállította. Szerinte elengedhetetlen feladat erre a célra a lehető legnagyobb anyagot összegyűjteni. Az állatvilágról írt hatkötetes műve bizonyítja, milyen buzgalommal és szenvedéllyel látott ehhez a munkához, valamint mutatja, mily sokféle vizsgálatot indított el vagy vezetett. Kétségtelenül mutatják ezek a vizsgálatok, mily nehéz volt akkoriban biztos adatokat szerezni és mily tökéletlenül ismerték még az élők világát. Mégis kitűnő volt az a példa, amelyet erre a tudományos kutatásra adott. A gondolkodónak következő feladata volt az, hogy ezt az összegyűjtött anyagot tudományosan feldolgozza; és ebben a második munkában felragyogott lángelméjének ereje. Az állatok szerveiről, mozgási módszereikről írt kitűnő értekezései mutatják, hogyan dolgozott. Éles szelleme kitűnően bontotta szét a bonyolult tényeket, kihámozta belőlük az egyszerű elemeket, hasonlóságaik alapján csoportosította és osztályozta őket. Ugyanilyen ügyesen ismerte fel a jelenségek összefüggéseit, a mindaddig észre nem vett rejtett egyezéseket, és a tudásban oly elengedhetetlenül szükséges intuición megvilágította és megtermékenyítette benne a megfigyelést. Végül gondolkodásának logikai ereje lehetővé tette neki, jobban mint bárki másnak, hogy okoskodása segítségével a megszerzett ismeretekből új ismeretekre jusson. És

ezen a ponton megfigyelői óvatossága megóvta az elsietett következtetések veszedelmétől. Bámulnunk kell benne, mily aggodalmas gondossággal gyűjt össze mindent, amit a szóbanforgó tárgyról előtte már mondtak; ugyanilyen alapos-sággal száll szembe az ellenvetésekkel és őszintén beismeri, ha nem tudja azokat megoldani. Nagyjában ez az a módszer, amelyet a természettudományban szüntelenül alkalmazott, részben a maga műveiben, részben pedig azokban, amelyek a fizikában, a növénytanban és a csillagászatban az ő sugallatára keletkeztek.

Ugyanez a szellem, ugyanez a módszer és ugyanezek az eredmények mutatkoznak az erkölcsstudományban. Ezen a területen is a tények alapos megfigyelésével kezdi a kutatást. Erkölcstana, amelyet a *Nikomachosi Etiká*-ban foglal össze, elárulja az előkészítő munkát, amely abban áll, hogy megfigyelte az erkölcsi élet formáit, osztályozta és meghatározta őket. Ebből a kutató munkából csapódtak le azok a vezéreszmék, amelyek az egész munkában uralkodnak. Elismerjük ebben szellemének természetes mérsékletét, még néhány különösen vitatható nézet tekintetében is, amilyen például az erénynek olyan felfogása, hogy nem egyéb mint a középút két túlzás között; felismerjük s megtaláljuk benne legszemélyesebb ösztöneit is, például abban az értékben, amelyet a szemlélődő életnek tulajdonít; mert szerinte ez az élet a boldogság legtokéletesebb megvalósítása.

Politiká-jának, amely szorosan összefügg ezzel az erkölcstannal, ugyanez a módszere. Ránk maradt néhány töredék az *Államformák* című gyűjteményéből, amelyben összeszedte és megvizsgálta számos állam szervezetét. Hogy milyen lehetett ez a gyűjtemény, azt megítélhetjük az *Athéni Államról* írt művéből, amelyet csak nemrégiben találtak meg Egyiptomban. *Politika* című munkája tele van vonatkozásokkal a törvényekre, a szokásokra, a különféle alkotmányokra, a történelmi eseményekre, amelyeket a szerző gondosan kiemel. Aristoteles a tapasztalásból akarja levonni tanításait, de olyan tapasztalásból, amelyet az ész magyaráz. Így kristályosodik ki és ölt alakot a család és az állam fogalma, alkotóelemeik megkülönböztetése, a különféle kormányformák, továbbá az államokat folytonosan fenyegető veszedelmek és az elhárításukra alkalmas eszközök elmélete, szóval, az

emberi társadalmak valóságos filozófiája, a legtanulmányosabb és legteljesebb azok között, amelyeket az ókor ránk hagyott.

Aristoteles épp ily kíváncsian kutatta az emberi szellemet önmagában és megnyilvánulásaiban, továbbá a világegyetem és a benne élő lények életét; s épp ilyen buzgalommal és épp ilyen éles ésszel figyelte meg és írta le ezt is. Ha *A lélekről* írt műve pompásan mutatja a módszeres pszichológia indulását, azok a művei, amelyeknek összességét a középkor az *Organon* gyűjtőnév alá foglalta, végérvényesen elemeztek egész sor alapvető megfigyelést, amelyek a gondolat szükséges formáira, a nyelvvel való kapcsolataira, a deduktív okoskodás szerkezetére, a sophismákra, és leleplezésük eszközeire vonatkoznak (*Kategoriák, A gondolat kifejezéséről, Analitika, Topika*). Kevés irodalmi mű gyakorolt mélyebb és tartósabb hatást mint ezek; ez a hatás bizonyos korokban túlságos is volt; a józanabb kritika aztán kellő mértékre szállította le, anélkül, hogy fagadásba vette volna, azonban a finom megfigyelésen alapuló igazságok gazdag sorozata mégis csak igazolja. Végül *Retorika* és *Poetika* című művei alapos fejtegetései a szellem bizonyos képességeinek és termékeinek; ezekben is jelentékeny része van a megfigyelésnek. Egyfelől az erkölcsök és szenvedélyek megfigyelése, másfelől a művészet eszközeinek vizsgálata; a műfajok történetéből levont szabályok, amelyek a hallgatók vagy nézők pszichológiáján alapulnak; szóval, egyáltalán nem elvont tanítás, hanem olyan, amelyet éppen ellenkezőleg a valóságok mélységes ismerete sugallt.

3. A filozófiai iskolák.

De bármily nagy volt Aristoteles és Platon, nem szabad elszigetelten vizsgálnunk őket, ha meg akarjuk állapítani, hogy mi volt a szerepük a hellén művelődés történetében. Mind a ketten iskolát alapítottak, elindítottak bizonyos szellemi tevékenységeket, amelyeket eleinte ők maguk irányítottak s amelyek utánuk is tovább folytatódtak. Az Akadémiát, amelyet Platon alapított, utána a IV. században Speusippos, Xenokratos, Polemon

képviselte; tovább él és átalakul a következő századokban, mint metafizikusok, matematikusok és moralisták iskolája, mindaddig, míg tanításainak egy része bele nem olvad a kereszténységbe. A Lyceum, amelyet Aristoteles alapított és utána Theophrastos igazgatott, a római császárság megalapításáig a filozófusok hosszú sorát termelte; ezeket peripatetikusoknak nevezzük; általában a pozitív érdeklődésnek ugyanaz a szelleme fűti őket, amely megvolt mesterükben is, akinek örökségét féltékenyen őrizték. Látni fogjuk később, hogy belevegyülnek egy más korszak szellemi mozgalmába.

A IV. században egyik filozófiai irány jelentősége sem volt olyan, mint az Akadémiáé és a Lyceumé, a kor művelődésének áttekintésében mégsem mellőzhetjük hallgatással Antisthenes és Aristippos neveit, mivel ők alapították azokat az iskolákat, amelyek a következő korszakban a legnagyobb virágzásnak indultak.

Anthistenes eredetisége elsősorban tanításának erkölcsi irányában van. Mint mestere, Sokrates, ő is azt tanította, hogy az erkölcs a boldogság tudománya és hogy a boldogság azonos az erénnyel; makacs szellem letére ezt az állítást a végletekig kiélezte. Személyes ellensége volt minden élvezetnek, mégpedig égő meggyőződéssel, egészen a paradoxonig; annál inkább, mert éles eszű és harcos gondolkodó, a szellem embere és ügyestollú író; dialógusai nagy sikert arattak. Igaz, nem valószínű, hogy nagyon sok olvasóját meggyőzte volna; de felkeltette érdeklődésüket és mulattatta őket borsos szatíráival, az erkölcsök kíméletlen bírálatával és talán olyan célzásokkal, amelyek rosszmájúságukat kielégítették. Egyébként szigorú életmódja hitelt szerzett tanításának; büszke volt szegénységére; tanítványai, mint általában történni szokott, még nála is tovább mentek a lemondásnak és a fölényes önmegettartóztatásnak ezen az útján. A sinopei Diogenes megalapította a tulajdonképpeni cinizmust, a zord ridegségnek fölényes és kissé nagyhangú tiltakozását nem csupán a fényűzés és az elpuhultság ellen, hanem általában a világi szokások ellen, beleértve az udvariasságot, a tapintatot és a kifogástalan viselkedést is. Sok követője volt. Ez a különös életmód a társadalom keretein kívül, ez a lázadás a társadalom ellen, egyik legjellemzőbb vonása ennek a kornak, amely na-

gyon kedvezett az individualizmusnak. Miután ez a hagyomány néhány más elemmel gyarapodott, a század végén belőle származott Zenon stoicizmusa, amelyről később lesz szó.

Olyan társadalomban, amelyben mindenki korlátlanul szabadon és tetszése szerint élhetett, elkerülhetetlen volt, hogy ez az aszkétizmus ne támasszon éppen ellenkező áramlatot. Aki ezt a felfogást rendszerbe foglalta, ugyancsak sokratesi tanítvány, a kyrenei Aristippos. Az volt az alapelve, hogy a boldogság az élvezetek összessége; azt tanította, hogy az élvezetek hajszolása az élet természetes törvénye, mivel minden élőlény ösztönszerűleg boldog akar lenni. És ebből a szempontból az érzéki élvezeteket épp oly jogosaknak tartotta, mint a szellem örömeit; ezt az elméletet fejtette ki műveiben, amelyek valósággal divatosak lettek. Bármily laza volt ez az erkölcsi tanítás, mégis meg kell jegyeznünk, hogy a görög szellemre oly jellemző mértéktartás érzéke nem igen vehető észre benne. Aristippos egyáltalában nem élt züllött életet; finom és művelt szellem volt és azt követelte, hogy az emberek mindenben a józan ész tanácsát kövessék. Gyakorlati érzéke és jó ízlése bizonyos fokig helyreigazította tanítása tévedését. Együttal úgy tekinthetjük őt, mint képviselőjét annak az átlagos erkölcsnek, amelyet kortársainak tekintélyes része vallott. De valamint Antisthenes tanítása odáig fajult a cinikusoknál, hogy kesztyűt dobott az emberségnek, Aristippos tanítása a cirenaikusoknál minden fegyelem tagadásában végződött. Igazi elméletét a század végén több mérséklettel és több filozófiai tudással újra felkarolta Epikuros, és — mint látni fogjuk — gondosan kidolgozott rendszerbe foglalta.

4. A szónoki művészet.

Míg a filozófia így egyre szélesebb körökre terjesztette ki hatását, a szónoki művészet kiaknázta azt a haladást, amely az V. században a retorikai iskolákban tapasztalható volt, és bár nem fogadta el az iskolák szabályait és példáit, mégis egyre jobban alkalmassá vált mindenféle feladataira. Ilyen módon egészen új szónoki műfaj

tűnik fel azokban a perbeszédekben, amelyek ránk maradtak.

Lysias beszédei a IV. század elejéről származnak s tökéletes mintaképei annak a művészetnek, amely szándékosan leplezi magát. Ezeket különféle társadalmi állású peres felek számára írta, akik kénytelenek voltak maguk helytállni ügyükben; e beszédek igyekeznek az illetők helyzetének megfelelő nyelvet, előadásmódot és okoskodást utánozni. És ezekben az előadásokban, ebben a rövid és határozott érvelésben, bizonyos részletek gyerekeségében megfigyelhető az ügyes utánzás, aminek a vonzóereje ellenállhatatlan. Isaiosnát akinek ránk maradt beszédei örökösödési kérdésekre vonatkoznak, zárt, de mindig egyszerű, egyáltalán nem erőltetett és mesterkéltnak tűnő dialektika dolgozik a többé-kevésbé bonyolult tényekkel, amelyeket meg kell világítani; a bíró értelmét kedve szerint befolyásolja, néha pihenést enged neki, aztán újra rákezd és annál keményebben kényszeríti. Demosthenestől és a többiektől, akiknek szónoki művei az övéi közé keveredtek, a nagy politikai beszédeken kívül — amelyekről később kell szólnunk, — ugyancsak maradt ránk beszédgyűjtemény; ezek a beszédek tulajdonjogi és örökösödési perekre, kereskedelmi vagy bankügyletekre vonatkoznak; ugyancsak feltűnik bennük az egyszerű, változatos hangú, eleven és szükség esetén harcos ékesszólás, és elárulja, hogy már meglehetősen fejlett volt ez a művészet, amelyben az erő könnyedséggel párosult. Végül Hyperides fontos töredékeiben, — különösen annak a beszédének töredékeiben, amely egy csalónak a szélhámosságait rajzolja, — csodáljuk az előbbi tulajdonságok mellett a könnyű és derűs bájt és a fűszeres vidámságot. Ezekben az irodalmi művekben kell keresnünk, ha nem is az egész atticizmust, de legalább is a IV. századi atticizmus egyik legérdekesebb megnyilvánulását, amely teli volt erkölcsi megfigyelésekkel és különösen alkalmas volt arra, hogy a közélet jelenségeit szellemesen bírálgassa.

De a szónoklat sehol sem ragyogott olyan fénnel, mint a politikában. Minél zavarosabb volt az általános helyzet, az ékesszólásnak annál nagyobb erőfeszítéseket kellett tennie, hogy legyőzze a tétoválásokat és megállapítsa a célokat és eszközöket. Erre a célra minden eszközt igénybe vette. A IV. század Athénben a szónokok

százada volt. Aischines, Lykurgos, Hyperides és főképpen Demosthenes neve máig is híres és ránk maradt beszédeiket mind a mai napig csodáljuk.

Bármiképpen ítéljük meg az embereket és az eseményeket, olyan műveknek, mint a *Filippikák*, vagy akár a két ellenfél beszédei a *Követségről* vagy a *Koszorúról*, mégis megvan a maradandó értékük. Értékes művek nem csupán szónoki kiváltságuk miatt, mint a szerkesztés s a stílus mintaképei, hanem még inkább mint ellentétes tanulmányok ugyanarról a politikai helyzetről; e beszédekben a pártállás és a heves szenvedély alatt ritka tulajdonságok nyilvánulnak meg, gyakorlati értelem, erős és alapos elmélyedés, széleskörű emberi tapasztalat. Akár dicsérték, akár bírálták ezeket általános irányuk miatt, minden időben olvasták és eredményesen használták a történetírók, a politikusok, a nagyműveltségű szellemek és valamennyien pszichológiai okulást találtak bennük, történelmi elemzést, okoskodást, termékeny indításokat és nemes ihletéseket.

Demosthenesnél, aki vitathatatlanul a legnagyobb görög szónok, különösképpen kibontakoznak az ékes-szólásnak mindazok a tulajdonságai, amelyekkel Görögország dicsőséget szerzett magának: a világos és ügyes elrendezés, a gondolat ereje, az okoskodás logikája, a történelmi események csoportosításának és magyarázatának művészete, valamint az a művészet, amellyel kideríti az események okait, felfedi a cselekvések indítóokait, szerepelteti az embereket és megszerkeszti lenyűgöző elbeszéléseit. Ezzel párosul a kifejezés pontossága, a komoly és hatásos egyszerűség, a nemes mértéktartás és hirtelen egy-egy csodálatraméltó fellendülés. A *koszorúról* mondott beszédnek vannak részletei, amelyeknek erkölcsi értéke felér Platon legszebb lapjaival.

E szenvedélyes szónokok mellett meg kell említenünk Isokratest is, aki azonban másfajta tehetség. Egyrészt a filozófiához közelebb álló irányzat képviselője, másrészt pedig művészete többet ad a külső megjelenésre. Híres volt, mint szónoklat-tanár és fáradságosan kidolgozott szónoki műveiben igyekezett megvalósítani mindazt, amit lépésről-lépésre feltalált, arra a célra, hogy megadja a beszédnek a tökéletes eleganciát. Gondos szerkesztéssel, mondatainak harmonikus egyensúlyával, körmondatainak

ügyes kiképzésével, ritmusainak pontosságával és változatosságával, a szavak megválogatásával és alkotásával, az ellentétek ügyes szembeállításával még a legmakacsabbakat is meghódította. És ebben a ragyogó formában olyan eszméket fejtett ki, amelyek megfeleltek sok kortársa érzelmeinek. Rajongott egy nemes, de megvalósíthatatlan eszményért: a görög államok összebéküléséért és a nemzeti egységért a barbárokkal szemben; ez a politika volt a tárgya költött beszédeinek, leveleinek, képzeletbeli szónoklatainak, amelyekkel, úgy hitte, befolyást gyakorolhatott korának közvéleményére, vagy államférfiaira. Bár e tekintetben ábrándokban ringatta magát, szónoki munkássága mégis bizonyítéka azoknak az emelkedett érzelmeknek és valóban emberséges szándékoknak, amelyek becsületére válnak a kor görögségének.

5. A dráma és az erkölcsrajz.

Ez a század, amely igen kedvezett az ékesszólásnak, ugyanígy előmozdította az erkölcs és a jellemrajz kifejlődését is, mégpedig részben ugyanazokból az okokból. Az a nagy különbség, amely egyre jobban szembetűnt az emberek között, minél inkább bomlásnak indult a régi társadalmi alakulás, továbbá az individualizmus növekvő befolyása megteremtette a pszichológiai elemzést. Láttuk, hogy meghonosodott és nagy teret foglalt el az ékesszólásban is, néha barátságos alakban, néha pedig súlyos vagy szenvedélyes fejtegetésekben. Épp így érvényesült a filozófusoknál és a történetíróknál is; közülük sokan megmutatták hajlandóságukat az efféle erkölcsi különbözőségek vizsgálatára és ábrázolására. Az ilyesmit sokratesi dialógusokban írták meg s erre kitűnő példát adott Platon és Xenophon. Különösen Platonnál látjuk, amint szemeink előtt elvonul az élesen rajzolt személyiségek egész sorozata, amelyben mindegyiknek megvan a maga egyéni arca. Másfelől különösen Aristoteles *Erkölcstan*-ának, *Szónoklattan*-ának és *Politiká*-jának bizonyos részeiben vannak pontos és finom jellemzések, amelyekben kidomborodnak különféle emberi korok jellemző vonásai, vagy pedig azok, amelyeknek révén az emberi szenvedélyek különböznek egymástól.

Aristoteles leghíresebb tanítványa, Theophrastos, jó nevet szerzett magának ebben a műfajban, *Jellemrajzok* című kis könyvével, amely később mintája volt La Bruyèrenek. Mint tudjuk, ez a könyv arcképek sorozata, amelyek nem annyira egyéneket, mint inkább típusokat ábrázolnak; mindegyik típust az egyes jellemvonások csoportosításával jellemzi; kétségtelen, hogy ezek a jellemvonások sohasem voltak együtt ugyanabban az emberben, de bizonyos, hogy ugyanahhoz a típushoz tartoznak. Ezeknek a részleteknek a megválasztásában és csoportosításában van szellem, olyanfajta szellem, amely nem más és nem is akar más lenni éles megfigyelésnél.

Ennek az ízlésnek befolyása alatt született meg ebben a korban a komédiának egyik műfaja; ez élesen különbözik attól, amely az V. században mulattatta az athénieket. Ez a komédia bohóckodó túlzásaival, túláradó fantáziájával, bolond ötleteivel, heves támadásaival a szereplő emberek ellen és az újítások kegyetlen kicsúfolásával: korának visszhangja volt. Azonban már nem tetszett annak a társadalomnak, amely napról-napra jobban kiművelődött s egyúttal annál nagyobb érdeklődést mutatott a valóság iránt, minél jobban felfedezte érdekességét. A tragédiában már Euripides kiemelte mindazt a drámaiságot, ami a mindennapi életben megvolt. Ez volt az az anyag, amelyet a IV. század komédiája a tanulás és az átmenet korszaka után igen kiválóan fel tudott használni.

E század utolsó harmadában ez az új műfaj Philemon és Menandros műveiben elérte tökéletességét. Amit ők a színpadon ábrázolnak, az tulajdonképpen koruk társadalma. A mindennapi élet eseményeiből vett bonyodalom keretében, amelyet néhány szellemes helyzet segítségével fejtenek ki, olyan személyeket csoportosítanak és szerepeltetnek, akiknek érzelmei, hibái, modora valóságos képét mutatja annak a társadalmi körnek, amelybe tartoznak. Ez írók művészete mindenekfelett természetességével és igazságával büszkélkedik. Úgy akarnak írni, hogy nézőik megismerjék önmagukat, vagy legalábbis felismerjék szomszédaikat ezekben a képzelt személyekben. A közönség ízlése megköveteli, hogy magukban az eseményekben ne legyen semmi lehetetlen és ne legyen túlságosan sok rendkívüli. Ezek leggyakrabban egyszerű

tények, mintha csak a napi esemény anyagból választotta volna ki az író. És mivel ezek a darabok magát az életet utánozzák, mulattatva, mindenkit gondolkodásra indítanak. Gyakorlati kérdéseket vetnek fel, véleményt követelnek és hasznos tanulságokkal szolgálnak azoknak, akik elgondolkoznak rajtuk.

Ez a kényes műfaj szerencsés módon kiteljesíti az előző század egyszerűbb és tágabbkörű művészetét. Sokkal jobban számot vet az apró eseményekkel, de nem merül el bennük. Menandros mindenfajta embert bemutat nézőinek: a kapzsiakat, a fecsegőket, a dicsekvőket, a hencegőket, a könnyelmű és állhatatlan szerelmeseket, ezeket a jelentéktelen jellemeket, amelyek azonban kiválóan alkalmasak mindannak ábrázolására, ami emberi és mindazok számára, akik érdeklődnek irántuk. Bemutatja azokat az apró egyéni vonásokat, amelyek korukkal, helyzetükkel járnak, bemutatja futó izgalmaikat, azokat az érzelmeket, amelyek természetükben gyökeredznek. Látjuk nála a gazdagokat és szegényeket, a népet, a felszabadultakat, a rabszolgákat; látunk családayákat, jegyeseket, fiatal lányokat, bajkeverő asszonyokat és félvilági nőket. Semmi sem ad ennél helyesebb fogalmat arról, hogy mi volt akkor a görög társadalom. Ebben a vígjátékban megmutatkozik a maga valóságában és sokféleségében, hibáival és bűneivel, jótulajdonságaival, választékosságával, emberségével együtt; ezt az emberiséget itt a legtágabb értelemben kell vennünk, mert ez jellemzi legjobban a társadalmat.

Egyébként ez a komédia, mint műforma, sokkal nagyobb hatást gyakorolt, mint az előző görög vígjáték. A régi vígjáték, Aristophanesnek és kortásainak vígjátéka, sokkal kizárólagosabban athéni volt, hogysem könnyedén külföldi színpadra lehetett volna alkalmazni. Ezzel szemben semmi sem állt útjában annak, hogy Menandrosnak és társainak vígjátékait, amelyek az emberi életet olyannak rajzoltak, amilyen minden időben volt, ne alkalmazhassák bármiféle társadalomra. Ez magyarázza meg, hogy mintaképe lehetett Plautusnak és Terentiusnak; viszont ezeknek mindenütt utánzóik támadtak a latin műveltségű országokban; így az új-komédia adta a modern irodalmaknak a cselvígjáték, az erkölcsvígjáték, sőt a jellemvígjáték típusát. Molière, bármily eredeti is lángelméje, az ismert

közvetítők révén Menandrosékhoz kapcsolódik. Mint a tragédia és egyéb irodalmi műfajok kapcsán, itt is megfigyelhetjük a hellén művelődés hatását a mi kultúránkra.

6. A történetírás.

Valamint a dráma és a szónoki művészet, úgy a IV. század történetírása is kénytelen volt többé-kevésbé módosítani az örökölt hagyományokat. Legkiválóbb képviselői voltak ekkor Xenophon, Ktesias, Ephoros és Theopompész; népszerűségük bizonyítja, hogy korukban a történelmi elbeszéléseknek nagy olvasóközönségük volt. Aból, amit elmondtunk, megmagyarázható ez a népszerűség és ebből megérthetjük azt is, hogy mi volt e tekintetben az általános óhaj. A görög közönséget egyre inkább az élet szemlélete érdekelte; a történetíróktól azt kívánta, hogy ennek az életnek sokféle arcát mutassa meg neki; a történetírók természetesen igyekeztek eleget tenni ennek az óhajnak.

Xenophonnál a történetírás úgy jelenik meg előttünk, mint amelyet teljesen áthatott a sokratesi szellem. Xenophon még fiatal korában mélységesen hatása alá került Sokratesnek, akivel természetes hajlamainál fogva bizalmas barátságba került. Mesterének tanításai és azok a személyes tapasztalatok, amelyeket később szerzett, egy dogmatikus erkölcstanban egyesültek, amelybe beleilleszkedett minden egyéb fogalma. Ezt az erkölcstant dialógusokban fejtette ki a Sokratesről írt *Emlékezéseiben*; ez tölti be *Kyruptideia* című regényét teljesen; felismerszik és megérzik még tisztán történelmi műveiben, az *Anabasis*-ban és a *Helleniká*-ban. Miközben az *Anabasis*-ban elbeszéli a fiatal Kyros expedícióját testvére, Artaxerxes király ellen és annak a tízezer görög zsoldosnak visszatérését, akik ebben a háborúban résztvettek, mindennek felett a fegyelem, a józan bátorság és a kitartás értékét emeli ki, továbbá hogy a keserves megpróbáltatások idején mily nagy szolgálatot tesz az embernek a hidegvér, a megfontolás és a bizalom az isteni gondviselésben és a könyv igazi érdekessége éppen az, hogy kellő komolysággal jegyzi fel azokat az érzelmeket, amelyeket az elléle megpróbáltatások felidéznek részben a katonákban,

részben azokban a személyekben, akiket a körülmények kiemelnek a tömegből. Ugyanígy dolgozik a Hellenikában; ebben megírja azoknak az eseményeknek sorozatát, amelyek 411 és 362 közt zaklatták Görögországot. Ámbár alapos okunk van szemérevetni a szerzőnek elfogultságát, pártoskodását, továbbá azt a körülményt, hogy igen gyakran elégtelenül ítéli meg az embereket és a dolgokat, nem tagadhatjuk meg tőle azt a tehetséget, hogy tud érdeklődést kelteni és tetszeni. És ezt nem csupán nemes egyszerűségével éri el, hanem azzal a természetes bájával is, amely hódít és vonz, de ezenfelül azzal is, hogy ebben a kellemes elbeszélőben egy moralista is rejlik, aki mindig figyelmeztet a cselekvések és az indítókok minőségére és éppen ezen a réven mindig véleményalkotásra indít.

Ktesias, Ephoros és Theopompos műveit csupán töredékekből, szűkszavú és rövid kivonatokból és a meg lehetőszen nagyszámú hivatkozásokból ismerjük, ezek azonban nem pótolják elveszett műveiket annyira, hogy véleményt alkothoznánk róluk. Amit tudunk róluk, mindenestre elegendő ahhoz, hogy az ő munkásságukban is észrevehessük koruk néhány jellemző vonását.

Ktesias, aki sokáig tartózkodott orvosi minőségben a susai udvarnál, igen élénk érdeklődést keltett olvasóiban azokkal az értesüléseivel, amelyeket ott szerzett. A IV. század görögjei különösképpen kíváncsiak voltak Ázsiára, amellyel egyre sűrűbb politikai és kereskedelmi összeköttetésbe kerültek. Ktesiaszt okkal vagy ok nélkül úgy fogadták, mint olyan tanut, aki számos dologra vonatkozólag felvilágosítást tudott adni, amit Herodotos még legfeljebb csak sejtethett.

Ephoros és Theopompos Isokrates tanítványai voltak, mielőtt történetírókká lettek; sőt a hagyomány szerint éppen Isokrates vette rá őket, hogy történelmi tárgyakkal foglalkozzanak. Ebből következik, hogy a szónoki művészet, e tekintélyes mester személyében, a történetírást a maga területe egy részének követelte. Úgylátszik, hogy ez a gondolat áthatotta ezt a két történetíró is, ámbár természetük gyökeresen különbözött egymástól. Ephoros, mikor megírta *Egyetemes Történelmét*, azt a célt tűzte maga elé, hogy ebben a nagyszabású alkotásban összeállítsa mindazokat az adatokat, amelyeket mások előtte összegyűjtöttek. Ez a cél a személyes kuta-

tást a lehető legkisebb területre korlátozta. Sikerét annak köszönhetette, hogy ezt a sokféle anyagot szerencsésen használta fel, világosan rendezte el és ennek révén nyomon lehetett követni az események folyását; olyan módon csoportosította ezeket az adatokat, hogy megkönnyítette megértésüket; figyelemreméltó elbeszélői és írói tehetséggel keltette fel az érdeklődést a roppant történelmi szemle iránt, amelyben Görögország egész multját feltárta az ősidőktől kezdve egészen a IV. század közepéig. Theopompos, a ragyogó és szenvedélyes szónok, *Hellenika* és *Philippika* című műveiben saját kora eseményeivel foglalkozott; egyrészt felölelte a peloponnesosi háború utolsó éveit, valamint Sparta hegemoniáját 394-ig, másrészt az utána következő eseményeket és makedóniai Fülöp egész uralkodását. Művének anyagát pompás szónoklatok, drámai elbeszélések, sőt szellemes kitalálások is alkották. A kor embereit e műben a történetíró személyes érzelmeivel ábrázolta és ítélte meg és sohasem titkolta el, sem ellenszenvét, sem hajlandóságát. Bármily tartózkodással kell fogadni e tekintetben a történetírást, nem kétséges, hogy Theopompos műve hatásos és ösztönző maradt, mert tele volt arcképekkel, erkölcsi leírásokkal és ennél fogva igen alkalmas volt arra, hogy kielégítse annak a közönségnek kíváncsiságát, amelynek a szerző szánta.

7. A művészetek.

Természetes, hogy azok a változások, amelyek a IV. században az erkölcsök, az érzelmi világ és az eszmények terén bekövetkeztek és amelyek megnyilvánulnak az irodalomban is, épp így észrevehetők az építészetben, a szobrászatban és a festészetben. Tehát e kor művészete különbözik Perikles századának művészetétől, bár közvetlenül attól származik. Ez a különbség főleg abban áll, hogy bár nem mond le a vonalak egyszerűségéről, a rajz tisztaságáról, a belső harmóniáról, — erről a görög szellem nem mondhatott le, ha hű akart maradni önmagához — engedett szigorúságából s úgyszólván kevésbé elvont lett. Kétségtelen, hogy ebben a korban is megcsodálják Iktinos, Pheidias és Alkamenes műveinek nemességét és derűs szépségét,

de a művészekről az élet reálisabb utánzását követelik. A művészek az újdonságnak ezt a szükségérzetét úgy elégitik ki, hogy egyre kíváncsibban tanulmányozzák a mozgást és a sokféleséget. Így olyan művészet keletkezik, amely nemesség és eszményi érték tekintetében alacsonyabbrendű, de elragadó eleganciájával és könnyed szabadságával lenyűgöző és ez minden művész számára lehetővé teszi egyéniségének bátrabb hangsúlyozását.

Az építészetben Perikles százada olyan mintaképeket alkotott, amelyekről többé már nem lehetett elszakadni: a görög templom mintáját egyszersmindenkorra megalkották; formája, sőt lényeges arányai is oly általános érvényűek lettek, hogy szinte érinthetetlenek voltak. Ennélfogva a IV. századbéli művészek eredeti leleménye legfeljebb a díszítésben, a részletekben és egyes különös elemek alkalmazásában nyilvánulhatott meg. Meglehetősen pontos fogalmat alkothatunk magunknak erről ama kevés műemlék alapján, amelyeket megkímélt az idő, vagy amelyek ugyan romokban maradtak ránk, mert legalább ezekből a maradványokból hasznos következtetéseket vonhatunk le.

Ezekből látjuk, hogy az ión oszloprend népszerűsége egyre növekszik, de egyúttal a korinthosi oszlopot is megkedvelik, pedig az előző korszakban még alig ismerték. Ez a kettő fölébe kerekedik a szigorúbb dór oszloprendnek, amely előtte uralkodott; most emezek igyekeznek egyre jobban érvényesülni. Az ión oszloprend megszépül, hajlékonyabbá lesz, változatosabb formákat ölt, mint a miletosi Didymaion, a prienei Athéna-templom romjai, Mausolos király halikarnassosi síremléke s egyéb egykorú műemlékek mutatják. A korinthosi oszloprend a pilléreket és az oszlopokat akanthos-levelekből formált oszlopfejjel koszorúzza; ezeket a leveleket mindenütt kiemeli a színezés, amelynek révén domborműveik és csipkézeteik is kiemelkednek. Az épületek egésze is ehhez az új divathoz alkalmazkodik; a díszítő elemek kifinomodnak; úgy szólván megelevenednek és változatosabbakká lesznek; ez a stílus szellemes újításokat követel. Még a korinthosi stílusban épült kis épületek is igen kellemes látványt nyújtanak, mint például Lysikrates karvezető kis emléke Athénben, szép formájával, karcsúságával, körbenfutó

frizének szellemességével, amelyen sok személyes kis dráma pereg le, továbbá elegáns kupolájával: ez nem más, mint győzelmi tripus, amely volutás-akanthusvirágos talapzaton nyugszik.

Azonban az építészet kénytelen új követelményeknek is eleget tenni. A IV. században kezdik építeni a görög városok a közsínházakat. Bár a színházépületek szerkezete általában utánozza nagy vonásaiban az előző század faszínházainak alaprajzát, mégis nyilvánvaló, hogy mikor tartósabban építették meg ezeket, egyebet is elértek. Az általános szabályok a tapasztalat alapján lassankint kialakulnak és tökéletesednek. Arról van szó, hogy a lehető legjobb feltételeket teremtsék meg az előadás számára, hogy a nagyszámú közönség jól lássa az előadást, hogy a színészek hangját mindenütt lehessen hallani, hogy biztosítsák a tömeg bejutását és távozását és megkönnyítsék a színpadi munkát. Ezek a feltételek természetesen az egyes helyek szerint váltakoznak. Ezenfelül a színpad és a hozzátartozó részek megkívánják más művészek közreműködését is, akik kötelesek az építész egyetemes szempontjaihoz alkalmazkodni; és ámbár ma már a későbbi átalakítások alatt gyakran igen nehéz biztosan megtalálni azt, ami ennek az időnek alkotása, mégsem kétséges, hogy az egységes hatást csak a részletek változatosságának rovására érhették el. A színház építészeti típusa, amilyennek például Epidaurosban látjuk, kétségbevonhatatlanul egyik legragyogóbb alkotása a IV. század görög művészetének.

Azonban hogy e művészet minden érdemét értékelhessük, beszélnünk kellene arról, hogy mit alkottak e kor építészei a stadionok, hippodromok, kikötők, arzenálok, katonai épületek terén, nem is szólván az új városokról, amelyeknek terveit ugyancsak ők rajzolták meg. Bizonyos, hogy ebben az időben igen értelmes folytatói voltak annak a józan technikának, amelyet a múlt században miletosi Hippodamos alkotott meg. De mi kénytelenek vagyunk ezuttal ezekre az egyszerű utalásokra szorítkozni.

A szobrászatban ugyanezt az irányzatot látjuk, csak itt még jellegzetesebben kidomborodik; képviselői olyan művészek, akiknek neve örökre híres marad, egy Skopas, egy Praxiteles a század első felében, valamivel későbben Lysippos. Ha művészetüket összehasonlítjuk elődeik

művészetével, egy kitűnő szakértő megállapítása szerint művészetük »sokkal bensőségesebb és elszakad a vallásos hagyománytól, hogy a vallásos életben keresse az egyéni és személyes jelleget«.

A régiek adatai alapján kétségtelenül felismerjük ezt az új fogalmazást a parosi Skopas műveiben. Számos görög város megtiszteltetésnek tartotta, hogy szert tegyen egy-egy mesterművére; kérésükre Skopas istenek és istennők szobraival népesítette be templomaikat; de ezekben a szobrokban nem annyira az isteni felséget csodálták, mint inkább a forma és a testtartás báját, a tagok hajlékonyságát, a ruhaszövetek játékát, a mozgást és a pátoszt. Ő volt az első, aki a márványból kicsalta a lélek szenvedélyes izgalmait. Tudjuk, hogy dolgozott a halikarnassosi mauzoleumon, amelyet Artemisia, Karia királynője parancsára 353-ban építettek. Bátran elfogadjuk, hogy e síremlék frizét, amely részben ránkmaradt, sajátkezűleg véste ki, akár egészben, akár legalább részben, de a modelljét mindenesetre ő készítette. Ez a friz bizonyítja, hogy a mesterben az elegancia eleven ösztöne más természetű tulajdonságokkal párosult: ezt a művet, amely a görögök és amazonok harcát ábrázolja, jellemzi a mozgások hevessege, a testtartások merészsége, és az a szenvedélyesség, amely a harcosokat fűti; s különösen megrendítővé teszi a helyzetek drámai felfogása és az elkeseredett küzdelem megragadó ábrázolása.

Az athéni Praxiteles valamivel fiatalabb volt Skopasnál, de épp olyan nagy hírre jutott. Egyetlen görög művészen sem volt meg oly nagy mértékben a szépség veleszületett adománya, mint benne; rengeteg Aphrodite-szobrát az egész ókor magasztalta. Különösen csodálatra méltónak mondták a knidosi Aphrodite szobrát, amely az istennőt abban a pillanatban ábrázolja, amikor levetkőzik, hogy belépjen a fürdőbe; ebben a mesterműben a művész női szépségesszményét alkotta meg, amelyet a fiatalos formák finomságával jellemzett. A vallásos érzés helyébe a csábító érzékiség lépett; a márvány a művész vésője alatt a virágzó élet képét öltötte; ez a kifinomodott báj megnyilvánul azokban a fiatal isteneket ábrázoló szobrokban, amelyeket a művész különös kedvvel alkotott. Mindenki másnál nagyobb kedvét találta a szerelem istenének, Erosnak reális ábrázolásában; magá-

tól értetődik, ez már nem az öreg Herodotos és a Theogoniák mitológiai Erosa, aki egykorú a világ eredetével; nem is a szenvedély isteni megszemélyesítése, nem az a félelmetes isten, akit Sophokles megénekel; hanem inkább az érzéki és mégis finom szerelem, amilyenek kortársai javarésze felfogta. Ez az a szobor, amelyet Phryné számára készített és amelyet ez a híres hölgy Thespiaeben felajánlott az istennek. Apollót mint epheboszt ábrázolta; egészen más volt, mint az a rettenetes nyilas isten, akit Homeros lefestett; karcsún és meztelenül mutatta be, könnyedén bágyadt testtartásban, amelyben kiválóan érvényesült tagjainak hajlékonysága. Rokon ezzel az a felfogása, amelyet olympiai Hermesében csodálunk; ez a mű hiteles, maga a művész faragta és szerencsésen megmaradt napjainkig. Ámbár csonka és tökéletlenül restaurálták, mégis választékos szellemről tanusodik, amely mindenféle erőlködés nélkül bájos érzelmességgel fokozta a munka tökéletességét.

A század második felében a sikyoni Lysippos a bronzszobrász Praxitelesnél és Skopasznál jobban ragaszkodik az elmúlt kor hagyományaihoz, főképpen pedig Polykletoszhoz, akinek követője; s mégis bizonyos tekintetben maga is újító volt. Bár Polykletos példájára szerette megmutatni az izmok erejét és játékát, kortársai mintájára szívesen elmerült az egyéni részletekben, különösen az arc egyéni kifejezésében. Szobrainak nagyrésze bizonyítja ezt: ezek a szobrok korának híres embereit örökítették meg, főképpen Nagy Sándort. A hódítót, életének többféle korában ábrázolta és ügyesen jelezte mindenütt arcának változásait. Az idősebb Plinius bizonyosságából tudjuk, hogy bizonyos aprólékossággal ábrázolta alakjainak másodrangú vonásait is, például a hajat és hogy szerette mintaképeit sudár-karcsúknak ábrázolni, olyképpen, hogy testüket meghosszabbította és a fej arányait kisebbitette. A természet ez újfajta ábrázolásának nagy sikere volt. Lysippos teljes joggal a hellenisztikus naturalizmus előfutárának tekintették; és mikor Róma magáévá tette Görögország művészetét, Lysippos épp úgy értékelték mint Praxitelest és Skopast. Elkövetkezett az idő, amikor mesterművei a gazdag rómaiak palotáit ékesítették; és főképpen az ő művein alapult a latin Itália művészeti nevelése.

A festészetre vonatkozólag ismételnünk kell itt azt, amit fentebb mondtunk: emlékei teljesen megsemmisültek és ennél fogva csak a régi írók nyilatkozatai alapján beszélhetünk róla. De ezektől az íróktól tudjuk, hogy a IV. század nagy festői, Apelles és Protogenes nem csupán méltó utódai voltak Zeuxisnak, Parrhasiosnak és Polygnotosnak, hanem felül is múlták őket. Amit róluk mondanak, annak alapján kétségtelen, hogy nem voltak szolgai utánzói a mesterek hagyományának. Az a körülmény, hogy Apelles mint arcképfestő nagy hírnévre jutott, tanúsítja a pszichológiai analízis új ízlését, a szemlélet figyelemreméltó finomságát, amely ügyesen megragadta egy-egy arc jellemző vonásait és kifejezte azokat a külső jellegeket, amelyek elárulják a jellemet. És ezen a módon nem csupán azt fedezték fel, ami az egyénben állandó; különösen kiváló volt a lélek izgalmainak, múló zavarainak, vagy hatalmas megrendüléseinek kifejezésében; de épp így meg tudta ragadni a finom érzelmeket és az erkölcsi élet apró vonásait. És ezeknek kifejezésében ecsete csodálatos pontossággal dolgozott; kétségtelen, hogy az életet a maga végtelen változatosságában még sohasem utánozták ilyen tökéletességgel. Apelles körülbelül az volt a festészetben, ami Philemon és Menandros a költészetben. Ne lepjen meg bennünket, hogy Lysipposzal osztozott Nagy Sándor kegyein. Egyébként úgy látszik, hogy hírnevét kortársa Protogenes is megközelítette; de ma már lehetetlen megmondanunk, hogy miben különböztek egymástól.

A kisebb művészetek közül különösen említést érdemel az agyagszobrászat; ez kiegészíti azt a képet, amelyet itt nagy vonásokban megrajzoltunk. Nincs semmi más, aminek révén jobban megismerhetnők e kor görög művelődésének emberi arculatát. Csakugyan, éppen a IV. századba tartozik e bájos terrakotta figurák javarésze, amelyek napjainkban bőven vannak minden múzeumban, minden művészetkedvelő gyűjteményében és amelyeknek révén különösen népszerűvé vált Tanagra, a kis boiotiai város neve. Mindenki látott már egy-egy ilyen leány- vagy asszonnyszobrocskát, amelyeknek révén annyi mulatságos és bájos részletét megismertük a kor túlfinomult kacérságának. Valóságos gyönyörűség a szemnek ízelelni eleganciájukat, választékos finomságukat, tanulmányozni test-

tartásuk természetességét, ruháik redőzését, megfigyelni a családi életet a maga mulatságos sokféleségében, a sétát, a többé-kevésbé komoly elmélyedést, és a gyermekek és ifjak játékait.

Igy a IV. század mind a művészetben, mind az irodalomban egyéni vonásokkal gazdagította az elmúlt kor minden alkotását. És ezek a vonások a lehető legszerencsésebb módon illeszkednek bele a görög kultúra egészébe. Ha nem volnának meg benne, akkor is az emberiség egyik legcsodálatosabb alkotása maradna az utókor szemében, azonban ma sokkal fenségesebbnek látnók és ennél fogva sokkal távolabbállónak mai életünknel. A IV. század ízlése és a IV. század különféle alkotásai közelebb hozták hozzánk, mikor megmutatták azt az arcát, amely közelebb van a mienkhez és mikor nagyszerűségét kiegészítették a bensőséges kedvesség varázsával.

A TÁRSADALOM ÉS AZ ERKÖLCSÖK.

Hogy kellő fogalmat alkothassunk magunknak egy népről, nem elegendő megvizsgálnunk politikai és vallási intézményeit, művészeinek és gondolkodóinak alkotásait, bármily tanulságosak is ezek egyébként : meg kell vizsgálnunk társadalmi életét is, vagyis az emberek viszonyát egymáshoz, életmódjukat és erkölcsüket. De ha az a nép, mint a görög is, számos államra oszlik s mindegyiknek megvan a maga külön szelleme, külön törvénye, külön szokásaik, hogyan egyesíthetjük egyetlenegy képbe ezeket a sokféle vonásokat? Másrészt Athén majdnem az egyetlen görög város, amelynek belső életéről elegendő adatunk van, hogy kellő alapossággal beszélhessünk róla. Mivel pedig ez a város az időszámításunk előtti V. és IV. században kétségtelenül az a középpont volt, amelyben e kor minden érdekes és jellemző vonása egyesült, bizvást mintaképnek vehetjük ebben a tekintetben. Valóban Athén e korban rányomta bélyegét a görög kultúrára és innen származik mindaz az érték, ami megmaradt belőle ; elmondhatjuk, hogy a görög kultúra lényege megvolt Athénben. Tehát ha kiváltságos történelmi fontosságot tulajdonítunk Athénnek, csupán nyilvánvaló igazságot állapítunk meg.

1. Az athéni nép különféle elemei.

Állapítsuk meg mindenekelőtt, milyen elemekből állt ebben a korban Athén lakossága. A régi osztálytagozódás, amelynek alapja a vagyon volt, az V. század

folyamán nagyon sokat veszített jelentőségéből, mivel mindenki elérhetett már minden tisztséget; innen kezdve nem volt lényeges különbség polgár és polgár között. Minden athéni teljesjogú polgár volt attól a naptól fogva, amikor elérte nagykorúságát. Viszont a nők, akiknek helyzetére egyébként még később visszatérünk, a törvény előtt mindig kiskorúak maradtak. De azért szó sem lehetett arról, hogy Attika lakossága csupán polgárokból állt volna. Tekintélyes számmal voltak benne meghonosított külföldiek, akiket metoikosoknak neveztek és óriási tömegben voltak rabszolgák és felszabadítottak. Vegyük még ezekhez a meg nem honosított idegeneket, azokat, akik csak átmenetileg voltak Athénben üzleti ügyben vagy szórakozás céljából.

A IV. század vége felé Athénben 10.000 metoikos lakott, vagyis feleannyi, mint ahány polgár. Legnagyobb részük görög volt, aki itt telepedett le, akár azért, hogy kereskedelmet folytasson, akár pedig, hogy kiaknázza a vagyonszerzés lehetőségeit, amelyek itt inkább megvoltak, mint máshol. Voltak köztük ázsiaiak, lydiaiak, phrygiaiak és szírek, majdnem valamennyien gyárosok vagy kereskedők. Ha Athén barátságosabban fogadta őket, mint bármely más görög város, azért tette, mert kétségtelenül jobban felfogta, mekkora hasznót jelent számára jelenlétük. Mindazonáltal nem nyitotta meg előttük kapuit feltételek nélkül. A metoikos köteles volt pártfogót szerezni, ez volt a *prostates*, akit az athéni polgárok közül kellett választania; ha nem volt pártfogója, büntető eljárás indulhatott ellene, amelynek az lehetett a vége, hogy eladták rabszolgának. Ezenfelül külön adót kellett fizetnie, a *metoikion*-t, ami egyébként nem mentette fel a többi adók fizetése alól. Mint a polgároknak, neki is katonai szolgálatot kellett teljesítenie, akár a tengerészeknél, akár a szárazföldi hadseregben. Vég-eredményben a metoikosok nem panaszkodhattak sorsuk miatt. Igen sokan, akik ügyes üzletemberek voltak, hatalmas vagyont gyűjtöttek; magától értetődik, hogy Athén is hasznót húzott belőlük: jelenlétük és üzleti tevékenységük nagy mértékben hozzájárult a város felvirágzásához.

Hozzájárultak ehhez az átfutó idegenek is, de ezek nem kerültek a várossal szabályszerű kapcsolatba. Fen-

tebb a sophistákkal és a művészekkel kapcsolatban megjegyeztük, hány híres ember tartotta fontosnak, hogy hírnevét és tekintélyét az athéni közönséggel is szentesíttesse. Athén nemcsak saját polgárainak, hanem ezeknek a világhírű látogatóknak is köszönhetette, hogy a politikailag részekre töredezett ország szellemi fővárosává lehetett.

2. Földművelés, ipar, kereskedelem.

Az athéniek akár polgárok, akár külföldiek voltak, számos foglalkozási ág közt oszlottak meg.

Láttuk, hogy a földművelés lassankint elvesztette fontosságát az athéni gazdasági életben, főképpen a városi élet kifejlődése következtében, de azért nem mondhatjuk, hogy nem lett volna benne szerepe. Attikában, ha nem is voltak olyan roppant terjedelmű birtokok, mint Rómában, — Görögország sohasem ismerte a latifundiumot — mégis voltak meglehetősen nagy földbirtokok, volt sok középbirtok és rengeteg kisbirtok. A gabonatermelés mégsem volt elegendő arra, hogy ellássa a népet és tekintélyes mennyiségű gabonát kellett külföldről behozni. De az olajfatenyésztés bőségesen termelt kitűnő minőségű olajat, amelynek javarészét kiszállították; és ámbár a görög terület hegyes részein a föld meglehetősen terméketlen volt, a legtöbb paraszt ezen a csekélyke földön, amelyet művelt, megtermelte azt, amire szüksége volt. Aristophanes több vígjátékában bemutatja a görög föld kisgazdáját: takarékos és munkás ember, nem kíván egyebet, csak békességet, hogy betakaríthassa szőlőjének és fügefáinak termését. Másfelől Thukydidestől tudjuk, hogy a peloponnesosi háború előtt nagyon sok városi ember is szívesebben tartózkodott falusi gazdaságában. Nem valószínű, hogy ezek a tulajdonságok a következő században teljesen kivesztek volna.

Mindazonáltal egyre jobban érvényesült a folytonosan tökéletesedő ipar. Bizonyos nyersanyagüzemek, a pentelikosi márványbányák, a laurioni ezüstabányák, a pangaioni aranybányák olyan gazdagság forrásaivá lettek, amely részben a magánosok, részben az állam vagyonát gyarapította. Azonban Athén főképpen iparosainak munkájában fejtette ki ipari tevékenységét. Voltak

fegyver- és bútorgyárai, s gyártott egyéb tárgyakat, amelyekben jóízlés párosult a technikai ügyességgel. Nem szólna a tulajdonképpeni művészekről, az építészekről, festőkről, szobrászokról, az iparművészek, ötvösök, agyagművesek és a kevésbé fontos iparágak művelői, a kovácsok, kőművesek, ácsok vagy takácsok, posztósok, festők és illatszerészek tekintélyes részét alkották a városi lakosságnak. A város tele volt műhelyekkel, amelyek híresek voltak kiváló termékeikről. Némelyik kiváló iparos maga dolgozott ezekben a műhelyekben, szabad munkások vagy kiképzett rabszolgák segítségével, mások csupán a műhely általános vezetését és a hasznot tartották fenn maguknak, a technikai felügyeletet egy-egy bizalmi emberükre, gyakran valamelyik értelmes rabszolgájukra bízták. Ezek a műhelyek mindig meglehetősen kicsik voltak; rendszerint alig volt bennük több mint tíz munkás, néha kevesebb is, húsz vagy harminc pedig nagyon ritkán. Tulajdonképpeni gépek nem voltak; egyszerű szerszámokkal dolgoztak; semmi olyasmi nem volt itt, ami a mi modern iparunkhoz volna hasonlítható; nem volt munkásosztály, mint ma majdnem minden országban; ehelyett rengeteg önálló kisiparos volt, aki alig különbözött alkalmazottaitól; majdnem éppen olyan volt az életük, életmódjuk s a ruházatuk.

Mint az ipar, a kereskedelem is hirtelen felvirágzott az V. században és ez folytatódott a IV. században is. Az olaj, bor, bútor, fegyver és általában mindenféle gyártmány kivitele, továbbá a különféle árucikkek, főképpen a gabona behozatala hatalmas kereskedelemnek és óriási vagyonoknak vetette meg alapját. Ezekből a műveletekből főképpen a metoikosok vették ki részüket. A legfontosabb püreusi kereskedőházak az ő birtokukban voltak. E kereskedelem szükségleteinek kielégítésére a IV. században elszaporodott az üzletemberek újabb osztálya, a bankárok (trapezitai), akik részben a pénzváltást végezték, — ez szükséges volt, mert igen sokféle pénz volt forgalomban — részben pedig a hajózási vállalkozók számára nélkülözhetetlen hitelműveletekkel foglalkoztak. Egyébként épp így hasznos szolgálatot tettek a kis- és közepkereskedelemben, különösen a sok kiskereskedőnek, akik árucikkeiket a boltokban vagy a különféle piacokon árusították. Ezért asztalaikat rendszerint a piacon, a város

közepén állították fel; itt álltak rendelkezésükre kis ügyfeleiknek, viszont a fontosabb üzleteket lakásukon tárgyalták meg. A komédia célzásaiból tudjuk, hogy mit jelentett a városi piac, különösen pedig a halpiac az athéniek számára; ugyanezekből értesülünk, mily fontosak voltak a borbélyok, akiknek boltjai a legforgalmasabb helyeken voltak s akiknél megbeszélték a napi eseményeket. Ezek tulajdonképpen a hírhordók műhelyei voltak, ezekből kerültek ki a tömegbe a rágalmak és a pletykák.

Ezt a városi lakosságot általában jellemezte az elevenség, a játékos kedv, a jó humor, a csipkelődés. Bár volt benne némi durvaság, ahhoz képest, hogy tömeg volt, volt benne szépérzék, természetes finomság és ösztönszerű idegenkedés minden üres hengegéstől. Értékelte a művészek és drámaírók alkotásait, szerette az egyszerű eleganciát, a természetességet, élvezte a szellemes csipkelődést és gyorsan megértette a célzásokat. Egyébként mint olyan népnek, amely járatos volt az üzleti életben, mindig megvolt a véleménye olyan dolgokban, amelyeket jól ismert. Legnagyobb hibája volt, hogy könnyen levették lábáról a szép szónoklatok. Mivel gyönyörködött a szellem minden megnyilvánulásában és mivel rendkívüli érzékenységgel volt megáldva, élvezettel hallgatta a szellemes okoskodásokat és a megindító szavakat és nem igen tudott védekezni az ellen, ami képzeletét megragadta vagy megindította. Mindent összevéve mégis csak a városban volt együtt az iparos- és kereskedőosztálynak az a része, amely leginkább tudott óvatosságot és mérsékletet gyakorolni. Ebben a tekintetben különbözött Pireus lakosságától, amely sokkal kevertebb és nyugtalanabb volt; itt voltak a kikötőmunkások, a hajóműhelyek alkalmazottai, a hivatásos matrózok, a halászok, és ezeknek sorába keveredett állandóan a tengerentúli emberek tarka tömege, Ázsia és a szigetek görögjei, szicíliai, itáliai, szíriai, egyiptomi, lybiai jövevények, pontusi kereskedők, vagy tengerészek, távoli gyarmatok, a Földközi-tenger különféle partvidékeinek barbárjai s mindegyik idehozta a maga nyelvét, szokásait, babonáit. A kikötő athéni lakossága, amely mindennap érintkezett ezekkel a külföldiekkel, maga is megszokott valami új szellemet, elszakadt a hagyományoktól és hozzáférhető volt minden

változás számára. Ez volt az állam legnyugtalanabb és legfelforgatóbb eleme és számos külföldi dolog, különösen vallás tekintetében, ennek a révén jutott be a városba.

3. A család.

A család az V. és IV. században legalább látszólag kevésbé alakult át, mint a társadalom. Még mindig ugyanaz volt szervezetének alapja, az atyai hatalom, ami abból az ókori gondolatból eredt, hogy a férfi felsőbbrendű az asszonynál. A család fejének tehát olyan tekintélye van, amely elvileg majdnem korlátlan, bár a valóságban egyre jobban korlátozta, főképpen Athénben, az erkölcsök fejlődése. A családapa joga parancsolni feleségének, gyermekeinek, szolgáinak; ő az úr, akinek az egész ház engedelmességgel tartozik; ő kezeli vagyonát legjobb tudása szerint, ő szabályozza a többiek foglalkozásait és kötelességeit; engedélye nélkül semmi sem történhetik házában. Feleségének csak annyi a szabadsága, amennyit ő engedélyez; ha el akarja taszítani, akkor elegendő egy tanuk előtt tett nyilatkozat és máris elküldheti, azzal az egyetlen feltétellel, hogy visszadja hozományát. Gyermekeiről az ő joga dönten a születésük pillanatában, vajjon fel akarja-e nevelni őket; csak akkor van joguk az élethez, ha a családapa így akarja. Mikor felnőnek, akkor is megvan az a joga, hogy a kitagadás (apokeryxis) eljárásával kizárja őket családjából. Legalább is ezek a törvényes jogai. Nos és hogyan gyakorolta ezeket rendszerint? Mindenesetre sok okunk van azt hinni, hogy Athénben ezeket a jogait nem érvényesítette ilyen mértékben. Vannak bizonyítékaink, amelyek az V. századtól kezdve olyan férjeket mutatnak be, — amilyen például Strepsiades, Aristophanes *Felhők* című vígjátékában, — akik elnézik feleségük nagyravágyását és fényűzését és sajátságos módon elnézők gyermekeik iránt. A IV. századi vígjáték e tekintetben még sokkal beszédesebb.

Igaz, hogy az athéni nő a törvény szempontjából állandóan kiskorú. A házasságban férje a gyámja; ha özvegy lesz, legközelebbi rokonának vagy új férjének a gyámsága alá kerül, akit nem egyszer az első férj ki-

KOMIKUS SZINÉSZEK
Tanagrai agyagfigurák a IV. sz. végéről
(*Paris, Louvre*)

jelölt számára végrendeletében. Ha leány, csak abban az esetben örökölheti apja vagyonát, ha nincs fiútestvére és ezt az örökséget is csak azért kapja meg, hogy átadja annak, akihez köteles férjhezmenni. A jó erkölcs úgy kívánja, hogy keveset járjon el hazulról, hogy otthon csupán közeli rokonait fogadja, vagy más nőket s ezeket is csak akkor, ha férje felhatalmazza rá. Szóval félig-meddig fogoly. Foglalkozásul ott vannak házi gondjai, a háztartás vezetése, leányainak nevelése egészen férjhezmenetelükig és fiainak nevelése körülbelül hétéves korukig. Csakhogy itt, mint előbb is, különbséget kellene tenni a törvényes rendszabályok és a valóságos helyzet közt. Soha egyetlen országban sem szabályozhatták tökéletesen a törvények sem az érzelmeket, sem az élet szokásait. A valóságban Athénben éppúgy mint másutt a nő befolyása és szerepe természetszerűleg a maga és férje jellemének függvénye volt. Volt asszony, aki okos tanácsadója lehetett férjének s akit gyakran meg is kérdezett, meg is hallgatott; volt nő, aki a valóságban sokkal nagyobb részt biztosított magának háza vezetésében, mint gyenge vagy határozatlan vagy közömbös férje. Az athéni házasságok történetét egyetlen történetíró sem írta meg; de azok a tanulságok, amelyeket imitt-amott összeszedhetünk, életrajzíróknál, tragédiaíróknál s méginkább a komédiaíróknál, — nem is szólván arról a családi képről, amelyet Xenophon festett az *Oikonomikos*-ban Ischomachos házáról, — elegendőképpen bizonyítják és megerősítik azt, amit az emberi természet puszta ismerete sugall e tekintetben: a nő helyzete, ha nem is teljes egészében, de legalább nagyrészen a maga természetes adottságaitól függött. Igaz, el kell ismernünk, hogy nevelése révén kevés eszköz állt rendelkezésére kifejezni ezeket a tulajdonságokat s ugyancsak nem túlságosan vált javára e tekintetben az sem, hogy bezárták a gynaekeionba.

Az athéni állam nem vette birtokába a gyermeket abban a korban, amikor értelme kibontakozott, mint ahogy a lakedaimoni állam tette, abból a célból, hogy a maga kénye-kedve szerint nevelje. Az athéni állam a családra bízta a nevelés gondját és a magánkezdeményezésre hagyta, hogy biztosítsa ennek eszközeit. Athénben nem voltak nyilvános iskolák. A kisgyermeknek elemi

oktatását igénytelen tanítók végezték, akiket *grammatistes*-nek neveztek és akik csekély fizetség fejében kis osztályokban gyűjtötték össze egy-egy városrész gyermekeit. Megtanították őket írni, olvasni, számolni. Mikor a kis tanítványok már tudtak olvasni, könyv nélkül meg kellett tanulniok Homeros költeményeinek egyes énekeit, és a tanítóköltők, Hesiodos, Theognis, Phokylides költeményeinek egyes részeit, amelyek gyakorlati tanácsokat és igazságokat tartalmaztak. A szavak magyarázata rendkívül fontos a gyermekek számára és ezen a réven nagyon sok dolgot megismertek. A gyönyörű homerosi elbeszélések minden kommentár nélkül is, pusztán magukban, kitűnően bevezethették őket az életbe. Ez az igen egyszerű és igen olcsó oktatás majdnem minden athéni gyermek, legalább is a fiúk számára elérhető volt; de nem valamennyien mentek tovább ennél. Akiknek módjukban volt folytatni tanulmányaikat, azokat tudósabb mesterek gondjaira bízta, irodalom- és zenetanárokra, akik megtanították őket játszani a kitharán, beavatták őket a ritmus legfontosabb törvényeibe és eljátszották és elénekeltették velük a lírai költők leghíresebb darabjait. Természetesen előbb kötelességüknek tartották megmagyarázni nekik ezeket az alkotásokat. Az efféle leckék nem folyhattak le szabályos program szerint; magától értetődik, hogy a mester egyénisége szerint változtak. Egyébként világos, hogy ebben a tantervben általában véve semmi megkötöttség nem volt. A vagyonosabb családok gyakran külön mesterekre bízta gyermekeiket és ezek lehettek igen tekintélyes emberek, akiknek a társasága nagy hasznot jelenthetett a jóeszű fiatalokra. Ebbe az osztályba kell soroznunk a *sophistákat*, akikről fentebb beszéltünk. Az az oktatás, amelyet adtak és amelyet drágán megfizettettek, már bizonyos tekintetben csirája volt az egyetemi oktatásnak; őszintén szólván nem volt túlságosan mélyenszántó, azonban a gondolkodásnak majdnem minden irányában távlatokat nyitott.

A szellemnek effajta képzéséhez csatlakozott a testnevelés, amelyet ügyesen összeállított testgyakorlás segítségével folytattak. Ezek a gyakorlatok a palaistrában folytak le, ahol a fiatal emberek külön képzett mesterek, az úgynevezett *paidotribai* vezetése alatt módszeres fokozatossággal gyakorolták. Legfontosabb ágai voltak: a

futás, ugrás, birkózás, súlyemelés, diszkoszdobás. Minden durvaságot szigorúan megtiltottak, valamint a túlságos kifárasztást is. Nem az volt a cél, hogy atlétákat képezzenek, hanem egyesegyedül az, hogy kifejlesszék az erőt, a hajlékonyságot, az ügyességet, mindenekelőtt pedig a bátorságot, a szívósságot, a hidegvért, szóval hogy egészséges és kiegyensúlyozott embereket alakítsanak. Végül mikor a fiatal athéni elérte tizennyolcadik évét, vagyis nagykorúságát, két évig köteles volt katonai szolgálatot teljesíteni Attika határain belül s ezalatt határőrzéssel, erősítmények védelmével és rendőri teendőkkel foglalkozott. Miután ezt elvégezte, polgárrá lett és esküvel kötelezte magát, hogy polgári kötelességeit teljesíteni fogja. Innen kezdve kész volt mindarra, amit hazája követelhetett tőle.

Ez a nevelés, mint láttuk, zárt egészet alkotott, azonban csupán általános és meglehetősen szűkkörű tudást nyújtott a fiatal athéninek; de ez elegendő volt arra, hogy elültesse a vágyat a jobb lelkekben arra, hogy ezt a tudást gyarapítsák és beléjük csepegtesse a ragaszkodást hazájukhoz, a jó és szép iránti érzéket. A tulajdonképpeni tudományos tanulmányokat fenntartották későbbi korukra, vagyis az egész életre. Az athéniek így valósították meg gyakorlatilag Solon elvét: »Holtig tanulok«. Ennek kétségtelenül az volt a következménye, hogy sokan igen sok dolgot későn tanultak meg, amit pedig fontos lett volna jóval korábban tudniok. Ennek a rossz hatása azonban nem túlságosan érzett meg olyan korban, amikor a művelt ember számára okvetlenül szükséges ismeretek összessége távolról sem volt akkora, mint ma.

Különösen hiányos volt a nők nevelése; a nők számára nem voltak iskolák; Athénben a leányok csak kivételesen jelenhettek meg nyilvánosan, ennélfogva otthon kellett oktatni őket. De hogy ez milyen módon történt, arra nézve találgatásokra vagyunk utalva. Fel kell tételeznünk, hogy legalább a középosztály leányai részesültek elemi oktatásban. De vajjon közvetve látták-e valami hasznát fiútestvéreik tanulásának? Bizonyos csak annyi, hogy nagyon keveset tudtak, vagy még inkább, hogy eladólány korukban sem volt úgyszólván semmi fogalmuk az életről. Xenophon *Oikonomikos*-ában

látjuk, amint egy fiatal férj oktatgatni kezdi egészen fiatal feleségét. A kép maga bájos, azonban gondolkodóba ejt. Milyen lehetett az életük ezeknek a műveletlen nőknek, akik kénytelenek voltak magukhoz hasonló más nőkkel érintkezni? A tanubizonyságokból tudjuk, hogy gyakran szemükre vetették léhaságukat, fecsegésüket, kíváncsiságukat, pletykálkodásukat. De miféle joga panaszkodtak, hogy üresfejűek és léhák, ha egyszer semmire sem tanították őket?

A családhoz tartoztak a rabszolgák is, kivéve a csekély számú állami rabszolgákat. A törvény előtt a rabszolga nem számított személynek, csupán test volt (*soma*). Mivel nem volt semmi joga, gazdája rendelkezett vele, még pedig tetszése szerint és erről senkinek sem tartozott számadással. Ha az athéni törvény mégis némi védelemben részesítette ezt az alsóbbrendű lényt, egyes különösen súlyos visszaélések esetében, pusztán az emberség érzésének tett engedményt; tartozni nem tartozott vele. A rabszolga tanuvallomását is csak azzal a feltétellel fogadta el a törvényszék, ha kínvallatással pecsételték meg; a törvényszék a rabszolga esküjét értéktelennek tartotta. Ilyen körülmények között bizonyos, hogy a rabszolgák többsége keserves életet folytatott, különösen a mezőn és a bányaművekben. Minden a gazdájuk jellemtől függött. Mégis úgy látszik, hogy Athénben, mindent összevéve, igen sok rabszolga mégsem volt olyan nyomorúságos sorsban, amint gondolnánk. Kedvezett nekik az erkölcsök egyszerűsége; ez csökkentette a távol-ságot köztük és a szabad emberek között. Mivel benne éltek a családi életben, gyakran ragaszkodtak gazdáikhoz, feltéve, hogy azok jóindulatúak és igazságosak voltak; e ragaszkodás révén enyhíthettek sorsukon. Nem egyszer érzelmi kapcsolatok is keletkezhettek férfi- és nő-rabszolgák között és a gyermekek között, akiknek születésénél ott voltak s akiket csecsemőkoruktól fogva gondoztak. Ezek a kapcsolatok folytatódtak az életben és nem egyszer megtörtént, hogy ha egy leány férjhezment, bizalmasául maga mellé vette régi szolgálóját, vagy egy-egy ifjú, ha férfisorba lépett, a pedagogosban találta meg legjobb segítőtársát és tanácsadóját, aki valamikor felügyelt rá. Ebből magyarázható, hogy sok ilyen alá-zatos rabszolga zavaros időkben feláldozta magát gazdá-

jaért és még gyakrabban, hogy egy-egy gazda bizalmi emberévé tette rabszolgáit és bevette őket vállalkozásaiba. Egyébként a felszabadítás igen gyakran a jó szolgálatok jutalma volt; s az iparban és kereskedelemben nem volt ritka, hogy a felszabadított rabszolgák, akik előbb gazdáik üzleteit vezették, maguk is vállalati főnökök lettek és vagyont szereztek. Eképpen az emberség természetes érzelmei bizonyos mértékben jóvátették az intézmények hibáit; maga a rabszolgaság intézménye azért továbbra is gyűlöletes maradt. Mert függetlenül azoktól az erőszakosságoktól, amelyek előfordultak benne, és a mindennapi szenvedésektől, amelyet annyi szerencsétlen emberre mért, valamennyinek emberi méltóságát megalázta és úgyszólván elkerülhetetlenül lefokozta őket. El kell ismernünk: a görög kultúrának becsületére válik, hogy ha már nem is tudott megszabadulni ettől a teher-től, amely akkor az egész ókorra ránehezedett, legalább is Görögország volt az, ahol az értelem és a lelkiismeret első tiltakozásai elhangzottak az emberi jogok e megsértése ellen. Ez a tiltakozás először az V. században hangzik fel Euripides egyes tragédiáiban; azután felkapja őket a filozófia és ettől átveszi a kereszténység.

4. Foglalkozások és szórakozások.

Ha az élet afféle színház, ahol szakadatlanul változatos jelenetek folynak le, az imént elhangzott megjegyzések alapján körülbelül megismerhettük a színészeket és most arról van szó, hogy megmutassuk őket játék közben. Szálljunk el gondolatban Perikles és Sokrates, Aristoteles és Menandros Athénjébe és igyekezzünk elképzelni a város mindennapi életét.

Nyilvánvaló, hogy a foglalkozások, az időtöltés és a szórakozás a társadalom minden rétegében más és más. Azonban bizonyos, hogy nem lehetett nagy azoknak a száma, akiknek egyetlen foglalkozása a semmittevés volt. Gondoljunk mindenekelőtt azokra a meglehetősen fáradtságos kötelezettségekre, amelyek mindenkit egyformán terheltek; minden polgár mint polgár köteles volt idejének tekintélyes részét a városi és állami ügyeknek szentelni. Legalább is elvileg köteles volt megjelenni a demos,

a phratia, a törzs és a nép gyűlésein; ha pedig tagja volt az Ötszázak Tanácsának, ha döntőbírónak vagy biztosnak volt kijelölve, ha belekerült valamelyik heliaia-törvényszékbe, ha bármiféle hivatalt viselt, le kellett mondania arról, hogy szabadon rendelkezze idejével. Másfelől függetlenül a közéleti kötelességektől, az élet egyszerű követelményei majdnem mindenkit szakadatlan tevékenységre kényszerítettek. Akinek valami kis földje volt, annak számára bizony nem volt csekélység irányítani ennek a fáradságosan megművelhető földnek a megdolgozását, még akkor is, ha — mint sokan — nem vett részt személyesen a munkában; s ezután következett még a termés okos felhasználása vagy eladása. Azoknak, akik az iparból éltek, kötelességük volt közvetlenül felügyelni rá, hogy mi történik műhelyeikben; ha nem maguk voltak az iparosok, a számadásokat kellett végezniök, foglalkozni a nyersanyag megvásárlásával, tájékozódni a helyi- és külföldi vevőközönség kívánságairól. A kereskedőknek és a hajósvállalkozóknak naponta tájékozódniök kellett a szállítás és a hajóbérlet feltételeiről, értesülniök kellett az eladási lehetőségekről, állandó összeköttetést kellett fenntartani távoli megbízóikkal s folyton újakat kellett keresni. Sokan közülük maguk is hajóztak; fiatalkorukban úgy tanultak bele a kereskedelembe, hogy messze földre jártak eladni árucikkeiket és ott helyben tájékoztak, hogy mit lehet haszonnal vásárolni vagy eladni a különféle Földközi-tengeri országokban. Hát éppen elég dolog volt, ami meghajszolta az emberek javarészét. Valóban az egész város, vagy majdnem az egész reggeltől estig szakadatlanul nyüzsgött.

Mindazonáltal az athéni, még a kevésbbé vagyonos is, tudott szórakozást szerezni magának. A rabszolgák, akik helyette dolgoztak, felmentették a legkellemetlenebb terhek és a túlságosan terhes munkák alól. Szabad ember létére élvezni akarta szabadságát és mindig tartogatott magának időt arra, hogy élvezhesse is. Szerette a társaséletet és mindig megtalálta az alkalmat, hogy beszélgethessen ügyeiről és kíváncsian beleüsse az orrát mások ügyeibe.

A találkozásokra és beszélgetésekre a legkedvezőbb hely volt a piac. Már reggel odaérkeztek a falusiak, hoz-

ták a gyümölcsöt, a főzeléket, a szárnyast és vadat, jöttek a halászok, eladni a tengeri halakat, mindenféle rákokat és kagylókat s még a boiotiaiak is eljöttek s elhozták az ínyencek számára a Kopais-tó híres angolnáit. Lassankint boltok nyíltak, kirakták áruikat, a műhelyek megelevenedtek, a rabszolgák sűrögtek-forogtak. Dél felé a piac tele volt. Ez volt az az óra, beszéli Xenophon, amikor Sokrates kiment a piacra, mert bizonyos volt benne, hogy talál olyanokat, akikkel elbeszélgethet. Egészen délig zsúfolva volt a piac és környéke; az athéni ember, még a jobbmódú is, nem tartotta méltóságán alulinak, hogy maga menjen a piacra összevásárolni az élelmiszereket s ezenfelül is szeretett bámészkodni és beszélgetni. Amint boltról-boltra járt, megállt beszélgetni barátaival, néhány szót váltott velük, kicserélték híreiket, röptében felszedték a napi újdonságokat; ez volt a találkozások és a megbeszélések helye és ideje.

De más helyek is nyújthattak kellemes időtöltést, így például a palaistra, ahol elnézték, amint az ifjak a különféle gyakorlatokat végezték és a gymnasionok, ahol meglelt férfiak, néha ismert atléták gyönyörködtették őket erejükkel és ügyességükkel. Tudjuk, hogy egész Görögországot mennyire érdekelték az ilyen látványosságok. Még azok is élvezettel nézték végig ezeket a küzdelmeket, — a futásokat, ugrásokat, amelyekben sorra megcsodálhatták a test minden ügyességét — akik maguk már régen abbahagyták a tornázást.

De talán semmiben sem találtak az athéniiek általában olyan nagy élvezetet, mint a szép szónoklatok hallgatásában. Ebben a tekintetben valósággal elkényeztették őket. A népgyűlések időnkint alkalmat adtak nekik, hogy meghallgathassák a szónoklásban jártas férfiakat, néha a nagy szónokokat, amint vitatkoztak az állam érdekein. Ezek a tanácskozások egyrészt kiiűnő iskolái voltak a politikának, másrészt valóságos küzdelmekké alakultak, amelyeket lobogó szenvedélyek fűtöttek. A hallgatóság számára valódi látványosság volt ez, drámai és egyúttal színházi előadás. Még inkább látványosság-számba ment a számos per, főképpen pedig az Athénben lefolyt gyakori politikai perek. Akik akár mint bírák, akár mint egyszerű érdeklődők résztvettek ezekben a vitákban, amelyekben nem egyszer valamely államférfi

védelvezte becsületét, vagyonát és gyakran életét is megátalkodott vádlói ellen, azoknak olyan mélységes megindulásban volt részük, amelyet mindennél jobban kívántak maguknak. Mint Sophokles és Euripides darabjaiban, a bámulat, a félelem, a méltatlankodás vagy a könnyörület rázta meg egymásután a lelkeket, akiket izgalomban tartotta a szónokok szava.

De ne feledkezzünk meg arról sem, hogy Athén az a hely volt, ahová minden tehetséges ember eljött, hogy szentesíttesse sikereit. Sehol sem volt ennyi alkalom látni és hallani ezeket a kiváló embereket. Eljöttek ide a híres sophisták előadásokat tartani, a híres színészek vágyódtak az athéni tapsokra, a legkitűnőbb rhapsodosok legszívesebben itt adták elő az Ilias és Odyssea legszebb részleteit, a divatos zenészek — egy Philoxenos, egy Timotheos — ragaszkodtak hozzá, hogy itt mutassák be újításaikat. Másfelől a városban annyi építészeti és szobrászati remekmű volt, annyi gyönyörű festmény, hogy az embernek csak sétálgatnia kellett és máris a legpompásabb élvezetekben volt része. Végül ez volt az az idő, amikor a kézirat-kereskedelem révén egyre jobban megkedvelték az olvasást. Nem volt Athénben művelt ember az V. és különösen a IV. században, akinek ne lett volna néhány könyve és aki ne lelte volna benne örömét, hogy egy-egy művelt rabszolgájával felolvastasson magának.

De egy dolog hiányzott ebben az időben Görögországban. Mivel a nőt bezárta a gynaikeionba, nem ismerte a társadalmi összejöveteleket, az olyasmit mint a mi szalonjaink, amelyekben az előkelő hölgyek jelenléte nagyban hozzájárul az udvariasság és a művelt társalgás kifejléséhez. Az athéni férfiak és általában a görög városok férfiai majdnem mindig csak maguk jöttek össze a lakomákon. Némely gazdag ház páratlanul vendégszerető volt; a ház ura büszke volt rá, hogy bizonyos tekintetben nagy házat vitt és itt fogadta barátait, akiknek a köre meglehetősen tág lehetett. A lakoma természetesen választékos volt, amint illet is, és az asztalnál vidámság uralkodott. A lakoma után az volt a szokás, hogy egymásután finomabb és finomabb borokkal kínálták a vendégeket és a vidám összejövetel poharazgatás közben belenyúlt a késő éjszakába, néha pedig hajnalig is eltartott. Nem tartották botránynak, ha a bor gőze többé-kevésbé

elhomályosította az agyakat, azt sem, ha egyik vagy másik vendég elaludt a csatatéren. Gondolhatjuk, hogy nem ittak csendben ; a vendégeket gyakran sorra felszólították, hogy énekeljenek kithara-kíséret mellett ; máskor különféle társasjátékokat játszottak ; vagy a házigazda fuvolás-lányokat, bohócokat, színészeket hozatott, akik szórakoztatták a társaságot. Ezek a szokások új társadalmi osztályt teremtettek, amelynek tagjait parasitáknak nevezték ; ezek afféle hivatásszerű vendégek voltak. Hízelegtek, néha ravaszkodtak, néha szemtelenek voltak, de értették a módját, hogy mindenhova meghívják őket és szükség esetén meghívás nélkül is elmentek. Ha a bohóc nem jött el, ők helyettesítették. Mindent szívesen elviseltek, azzal a feltétellel, hogy kedvükre ehessenek és ihassanak, túrték a pofozást és a bántalmazást is s mindenhez vidám arcot vágtak. Magától értetődik, hogy az ilyen züllött alakok jelenléte végül is kellemetlen visszaélésekre vezetett. Elkerülhetetlen volt, hogy bizonyos durvaság ne vegyüljön abba a kedélyességbe, amelyre az ilyen összejövetelek feljogosították az embereket. Erről még ma is véleményt alkothatunk magunknak azokból a lakomákból, amelyeknek leírása ránk maradt ; annál jelentősebbek ezek, mivel olyan körben folynak le, ahol filozófiával foglalkoztak. Xenophon írt le ilyen lakomát, amelyben komoly emberek szerepelnek ; a dalokat itt apró szónoki rögtönzések helyettesítik, amelyekben minden vendég sorra bizonyítékát adja szellemességének ; mindazonáltal az estély mégis csak egy túlságosan szabados pantomimosszal végződik. Xenophon előtt Platon is leírt egy lakomát, amely méltán vált híressé. Tudjuk, hogyan szerepelteti benne a különféle foglalkozású embereket, akik sorra elmondják véleményüket a szerelemről ; a lelkes magasztalások után következik Sokrates csodálatos beszéde : Platon az ő száján keresztül fejt ki magasztos gondolatait. Néhány pillanatra a költészet magasságaiba lendít szelleme, az álom és a gondolat birodalmába. De egyszerre beront az ittas Alkibiades ; a hang hirtelen megváltozik ; a végén látjuk, hogy a vendégek elbóbiskolnak üres serlegeik mellett, Sokrates kivételével, aki egymaga tartott ki. Megegyezhetünk abban, hogy ez egyáltalán nem szalonélet. Így ez a gyönyörű munka a maga ellentéteivel ugyancsak feltárja előttünk az athéni erkölcsök lazaságát.

Egyébként e tekintetben bőven vannak tanubizonyosságaink: a történetíróknál és az életrajzíróknál, az anekdotagyűjtőknél, amilyen Athenaios volt, és az egykorú vígjátékok töredékeiben; ezeket mintegy megelevenítik azok az ábrázolások, amelyeket a múzeumok vázáinak egész során láthatunk. Ezek világosan mutatják, milyen szerepük volt Athénben a mindenféle rendű és rangú kurtizánoknak, a legközönségesebbektől kezdve egészen azokig, akik nemcsak szépségükkel, hanem szellemükkel is hódítottak. Sikerük a legjobb bizonyítéka, mily helytelenül járt el a görög társadalom, mikor elzárta a tisztességes asszonyokat és mikor tökéletlen nevelést adott nekik.

5. Összefoglalás.

A most tárgyalt négy fejezetben szemügyre vettem a görög kultúra legfőbb jellemvonásait, teljes kivirágzásának korszakában. Következő fejtegetéseim megmutatják elterjedését, de egyúttal gyengülését is. Ezen a ponton tehát röviden össze kell foglalnom azokat a vonásokat, amelyek a görög kultúra büszkeségei, de fel kell említenünk természetesen azokat is, amelyekben kevesebb sikert aratott.

Kétségtelen, hogy az egyes emberek személyiségének szabad fejlődése, ami, mint könyvem elején említettem, a társadalom egyik célja, pompásan megvalósult számos görög államban; Ioniában, Itália és Szicília egyes gyarmatvárosaiban, főképpen pedig Athénben. Ez részben a faj sajátos tulajdonságainak eredménye, részben pedig a körülményeké, amelyek előmozdították, különösen pedig eredménye gyakori érintkezéseinek a külföldi népekkel. Ilyen rövid időszakban az emberiség még sohasem termelt ennyi különféle tehetséget és ennyi eredeti művet, amelyek majdnem mind tökéletesek. A gondolat, minden megnyilatkozásában, olyan teremtő erejű volt, mint sehol másutt és minden alkotásában ura volt önmagának, mindig mértéktartásra törekedett s mindig a világosság volt az eszménye. Soha sem a képzelőtehetség, sem az érzés patétikus ereje nem fajult el ezekben a művekben sem durvasággá, sem zavarosággá. Ezért valósíthatta

meg művészetében és irodalmában a szépségnek soha felül nem múlt típusait. És ehhez a finom érzékhez csatlakozott gyakran az az éles értelem; ez lehetővé tette gondolkodói számára, hogy legalább is felvessenek minden nagy kérdést, amely nyugtalanítja az emberi szellemet s ha már nem is oldották meg őket, legalább részben megsejtések bizonyos megoldásaikat. Végül ugyancsak Görögországban hangzottak el első ízben azok az elvek, amelyek fokozatosan megszelídítették a durva ösztönöket s előkészítették a jobb emberséget. Ezek olyan kétségbevonhatatlan jótétemények, amelyek feljogosítanak bennünket arra, hogy az ókori Görögországot a modern világ legfőbb nevelőjének tekintsük.

De az egyéniség személyes kibontakozása csak egyik célja a társadalomnak; másik célja magának a társadalomnak szervezése. E tekintetben Görögország különféle kísérleteket tett, amelyek érdekesebbek és értékeesebbek minden másnál, amit az ókorban megfigyelhetünk. Azonban ezek csak kísérletek, és közülük egyik sem járt teljes sikerrel. Görögországban alakultak különféle jellegű államok, amelyek bizonyosságot tettek életrevalóságukról; némelyik hatalmassá lett, polgárainak hazafisága révén; van olyan, amely legalább részben megvalósította a törvény előtti egyenlőséget, és van, amely demokratikus alkotmányával bizonyos tekintetben megvalósította a szabadság uralmát. De a köztük lévő különbségek miatt összeütközésbe kerültek egymással és úgyszólván egyikük sem találta meg intézményeiben a belső béke biztosítékait. Nincs tehát köztük egy sem, amelyet a modern állam elé példaképül állíthatnánk. Amit az ókori Görögország politikai tekintetben ránk hagyott, az egyfelől néhány tanulságos tapasztalat, amelyet helyesen kell magyaráznunk, másfelől pedig azok az okulások, amelyeket történetírói és filozófusai levontak ezekből. Tapasztalatok és okulások pedig legalább is különösképpen hasznos elmélkedések tárgyai lehetnek.

H A R M A D I K R É S Z

A GÖRÖG KULTÚRA UTOLSÓ
KORSZAKAI

A HELLENISZTIKUS KIRÁLYSÁGOK

1. A társadalom új formái.

Nagy Sándor halálával a görög kultúrában megkezdődik a hanyatlás hosszú korszaka. A görög kultúra — ha ott tűzzük ki határát, ahol a görög gondolkodás utolsó fontos alkotása, az újplatonizmus kihúny — nyolc évszázadig tartott. Igaz, már ekkor megkezdődött egy másik kultúra, Bizánc kultúrája, amelyben a hellenizmus és a kereszténység vegyült; de az emberi dolgok történetében minden ilyen elválasztásban szükségképpen van valami önkényes; ennek a hanyatlás-korszaknak is csupán relativ az értéke, csakugyan szó sem lehet róla, hogy ez a nyolc század meddő lett volna. A görög szellem gyengülése valóban csak a költészet terén érezhető. Meg fogjuk látni ennek az okait és meg fogjuk magyarázni azt a bizonyos fajta szellemi ellanyhulást, amely halálos csapást mért a nagy költészetre. De ugyanez a korszak meglehetősen kedvezett az igazság keresésének és a magatartásra vonatkozó elmélkedéseknek. A tudományosság, a filozófia továbbra is fejlődött; és az, amit ebben az időben alkottak, nem mellőzhető a görög kultúra összefoglaló vázlatában. Annál kevésbbé, mivel ennek a hanyatló korszaknak a munkája származtatta át ezt a kultúrát a későbbi századokra, miután megfosztotta túlságosan helyi jellemvonásaitól és ennél fogva jobban hozzáidomította az emberiség általános szükségleteihez.

Midőn Nagy Sándor, csodálatos hódításai után, meghalt, Kelet népei, amelyeket ő hódított meg, hozzáférhe-

tökké váltak a hellén hatások számára. Azzal, hogy megtanultak görögül beszélni, alkalmasakká váltak arra, hogy átítassák őket Görögország eszméi és érzelmei. Mindaz, amit a görög szellem a költészet, tudomány, filozófia, történetírás és műalkotások terén létrehozott, ekképpen a művelt emberiség közös kincsévé vált. De ebben az elterjedésben ez az örökség nem maradhatott változatlan. A népek egy része, akik birtokukba vették, mellőzték belőle azt, amit nem értettek meg és ami nem illett az ő sajátos kultúrájukhoz, másrészt új elemeket kevertek bele, olyanokat, amelyeket multjukból merítettek és olyanokat, amelyek vonatkozásban voltak az akkor keletkező politikai és társadalmi alakulatokkal.

Tudjuk, hogy a hódító halála után a makedon tábornokok harcrakeltek egymásellen és véres összeütközések során osztoztak meg örökségén. Utaljunk itt csupán arra, hogy birodalmának töredékeiből egész sor királyság alakult, amelyek közül különösen meg kell említenünk Egyiptomot a Lagidák, Syriát a Seleukidák, Pergamont az Attalidák és Makedoniát az Antigonidák uralma alatt. E királyságok mellett továbbra is megmaradt némely görög állam, az idő és a körülmények szerint többé-kevésbé függetlenül, általában azonban meglehetősen jelentéktelen maradványok voltak. Ezt a kort hellenisztikusnak nevezzük; jellemző vonása e királyságok meg alapítása és megszervezése.

Mindezek katonai monarchiák voltak, amelyek egy ember korlátlan hatalmán alapultak; mindegyikben korlátlan akarat uralkodik. Az állam élén nincsenek már választott tisztviselők, hanem egyetlen örökös úr és azok szolgálják őt, akiket maga választ ki és ennek következtében nincsenek már polgárok, csak alattvalók. Magában Görögországban látjuk ebben az időben a régi szabad városokat, amelyek helyi tyrannusok, a királyok bizalmi emberei alatt nyögnek. Ennélfogva nincs már tulajdonképpeni politikai élet; ami imitt-amott kivételesen megmaradt belőle, nem haladja meg a várospolitikai színvonalát; az apró érdekek körül támadó jelentéktelen belső civakodások töltik meg. Feltűnik néhány csoportosulás, mint például az acháji és aitoliai szövetség, azonban ezeket azonnal arra kényszerítik, hogy valamelyik erősebb hatalom védelme alá helyezkedjenek; ezek is tulajdon-

képpen csak azért tűnnek fel, hogy rövid életükkel tanuskodjanak a független államok végleges megszűnése mellett. Csupán a nagy monarchiák élnek valóban figyelemreméltó életet; ezek nyomják rá e kor kultúrájára megkülönböztető bélyegüket.

Lényegileg, eredetüknél fogva, katonai államok, és kénytelenek azok maradni, mert majdnem állandóan háborúskodnak egymással és ennél fogva hatalmas hadseregekre támaszkodnak, amelyeket minden igyekezetükkel megszerveznek.

Ezentúl már a hadseregekben van az állam ereje; és ezek a hadseregek, amelyeket a királyi kincstár tart és fizet, hivatásos hadseregek voltak, nem volt bennük polgári szellem, teljesen a király kezében voltak. Hogy a király megtölthesse kincstárát, szükséges volt, hogy az ország minden jövedelme rendelkezésére álljon; ezért volt szükség olyan közigazgatásra, amilyent a szabad Görögország sohasem ismert. Királyi tisztviselők, titkárok, tanácsosok, mindenféle ügynökök segítségével valóságos hierarchia ellenőrizte a termelést s erre a célra még a népek tevékenységét is igénybe vette azzal az ürüggyel, hogy fokozza és egységesíti a termelést, és közben igyekezett a kincstárba juttatni a nép vagyonát. Ez a központosított közvagyon legnagyobb részét a folytonos háborúk költségeire ment, továbbá a király pazarlására, a fényes udvartartásra; más része ott ragadt azoknak a kezén, akik a beszédével voltak megbízva; végül egy része valóban hasznos dolgokra jutott, kétségtelen azonban, hogy ez volt a legkevesebb. Mindent összevéve, ez a kormányforma csak egy szűk osztályt juttathatott jóléthez; a vége az lett, hogy kimerítette a népeket, megbénította a magánkezdeményezést és a valóban termelő energiák csökkenését eredményezte.

E monarchiák közül azok, amelyek tulajdonképpen keletiek voltak, a Seleukidák és a Lagidák monarchiája — ez a kettő Ázsia és Egyiptom hagyományait örökölte — képviselőinek nem csupán a katonai és politikai hatalmat adta meg, hanem istenekké tette őket. A nemzeti vallásokhoz és Görögország vallásaihoz most csatlakozott a királyi vallása. A király alattvalói számára kultusz tárgya lett; személyét isteni felség övezte; kevés volt neki mindenkit engedelmességre kényszeríteni, szüksége

volt az imádásra ; akkoriban egészen Kelet határáig ezek az érzelmek hatották át a görög világot és az az istenítés, amelyben a királyok részesültek, lehetővé tette számukra, hogy később a római világ is elfogadja őket.

A hellenisztikus kornak ezek a királyai, Nagy Sándor példájára, valamennyien városalapítók. Királyságuk köz- igazgatása és katonai védelme többnyire az általuk alapított új városok körül, vagy pedig az átalakított régi városokban szervezkedik. Ezeknek a városoknak gyakran olyan neveket adnak, amelyek vagy a maguk, vagy családtagjaik nevére emlékeztetnek, hogy így mintegy ráírják a földre dinasztiajuk jogcímeit. Minden királyságnak megvan a maga fővárosa és ez a hatalom székhelye. Ezek a kiváltságos városok, Alexandria, Antiochia, Pergamon, Pella, Szirakuza, ezek a királyi székhelyek kivételes fontosságra jutnak. Hamarosan minden más várost felülmúlnak gazdagságukkal, nagyságukkal, gyönyörű épületeikkel, lakosaik számával, a bennük lezajló fontos ügyekkel s azokkal a szertartásokkal és látványosságokkal, amelyeknek színhelyei. Minden uralkodónak szüksége van palotára, ahol méltó udvart tarthat és fogadhatja vendégeit ; mert a korlátlan uralkodónak fényes környezet kell, amely tiszteletet szerez neki. Nem elégszik meg a királyi tisztekkel, sem pedig a szolgák tömegével : fontosnak tartja, hogy képviselje az egész hellén művelődést és ez az oka, hogy meghívja a költőket, a történetírókat, a tudósokat és a művészeket. Ezeknek most már legfőbb feladatuk dicsőíteni a fejedelmeket, megörökíteni uralkodásuk eseményeit, és a lehetőséghez képest emelni az udvari szertartások fényét. Így ezek a fővárosok a kultúra híres gócpontjaivá lettek. E tekintetben az államfők valósággal versenyre keltek egymással ; majdnem valamennyi büszkélkedett azzal, hogy könyvtárakat alapított, amelyekben összegyűjtötték a gyakran drága áron vásárolt kéziratokat. Ezek között nem volt tekintélyesebb és fontosabb, mint az alexandriai könyvtár, amelyet II. Ptolemaios Philadelphos alapított ; és azt a szándékát, hogy e könyvtárt tanulmányi központtá tegye, még jobban kiemelte a múzeum megalapítása ; ez efféle akadémia volt, ahol együtt éltek a tudósok és írók, akiket a királyi kincstár fizetett. A többi városoknak, így például Pergamonnak is, megvoltak a maguk iskolái, tudósai, könyv-

tárai, bár nem érték utól Alexandriát. Ezek voltak azok az alapítások, azok az új életfeltételek, amelyeknek révén az írók a királyok véenceivé váltak; e kor irodalmának főképpen a királyok adták meg sajátos jellegét; azonban hatással volt rá az a társadalmi helyzet is, amelyet legalább főbb vonásaiban ismertetnünk kell.

A legmeglepőbb a népi elem elhalványulása. A nép, amely a görög államokban úgyszólván minden volt, a hellenisztikus királyságokban már semmi. A falvak lakói elmerülnek a mindennapos munkában, amely alig elegendő a kincstár kielégítésére és politikai szempontból már nem számítanak; ezenfelül egyre csökken a számuk, mert a városi életnek egyre nagyobb és nagyobb a vonzóereje. De milyen a városi lakosság összetétele? Első helyen szerepelnek benne a pénzarisztokraták és a nagyszámú hivatalnokok; körülöttük sürgölődik a felszabadított rab-szolgák, az iparosok és a paraziták csapata; ezek úgyszólván az árnyékukban élnek és tőlük függnék. Rab-szolgák valóságos hadserege körbeveszi és szolgálja őket. A középosztály maradványának már nincs társadalmi befolyása, mert az intézmények az ilyen közepes vagyonú embereknek már nem nyújtanak semmiféle támogatást, ami szabad emberekké tehetné őket. Viszont a nagyvárosokban ott a meghatározhatatlan tömeg, a zűrzavaros csöcselék, s ebben összekeverednek különféle társadalmi állású és hivatású emberek, akik gyakran még vallás és nemzetiség tekintetében is különböznek egymástól, akiket semmiféle polgári szellem nem egyesít; néha közömbös, néha zavargó sokaság, amelyet durva és erőszakos mozgalmak felkorbácsolnak, amely azonban egységes és folytonos cselekvésre alkalmatlan. Mindent összevéve, ennek a társadalomnak nincs eredeti jellege, nincs közös eszménye, és ebben a társadalomban egyetlenegy igazán művelt osztály van, szűk és keskeny réteg, amely utánazza a fejedelmi udvarokat, és ennek következtében keresi a szellem finomságát és eleganciáját, az előkelőséget, de nem tud semmit sem alkotni, ami valóban új és merész.

A világnak ebben az állapotában a hellén kultúra sehol sem találkozott erős ellenállással. Kevés kivétellel — ezek közt legjelentősebb a zsidóság — a régi kultúrák már nem voltak olyan erősek, hogy útjába állhattak volna. Ezekben a pártkirályságokban, amelyek a nagyra-

vágyó emberek versengéséből alakultak, a hazaszeretet már egyáltalán nem volt erény. A régi hagyományok elhalványultak; a népek semmiféle csoportosulásában nem volt már a közös emlékek mélységes egységén alapuló erkölcsi összetartásnak semmiféle eleme. Csupán a hódító görögök adtak ezeknek a széthulló tömegeknek olyan eszményeket és érzelmeket, amelyek határozottan kialakultak ahhoz, hogy kielégítsék az emberiség örök szükségleteit. És ennél fogva csupán a hellén kultúra volt alkalmas arra a terjeszkedésre, amelyre szükségük volt ezeknek az össze-vissza keveredett népeknek; mert ez magában foglalta a haladás és a terjeszkedés elvét, amely lehetővé tette számára, hogy módosuljon anélkül, hogy multját megtagadná, s ennek következtében szüntelenül alkalmazkodni tudjon az újabb és újabb feltételekhez. Ez az alkalmazkodás a hellenisztikus korszak jelentékeny műve volt. És ezt úgy végezte el, hogy népszerűsítette az ismereteknek és gondolatoknak azt a kincsét, amelyet Görögország az előbbi korszakokban felhalmozott, másrészt pedig megvalósította vagy előkészítette az erkölcsstanban, a filozófiában és a vallásban azt a szinkretizmust, amelyet mindenütt elfogadhattak, ahová a görög nyelv eljutott.

2. *Eszmédramlatok az irodalomban.*

Mivel az ihlet minden bő forrása kimerült, természetes volt, hogy e kor társadalma kevésbé jelentős alkotásokban találta örömét, mert csak ezek feleltek meg szellemi színvonalának. Ezek a művek okvetlenül tetszettek neki kedves részleteik és szellemes kidolgozásuk miatt. Ez a harmadik század költői irodalmának általános jellege és ez az irodalom is napról-napra szegényedik a következő két században. Mégis egy-két alkotását állandóan olvasták és élvezték; és miután mintaképei lettek néhány jó latin költőnek, Tibullusnak, Ovidiusnak és magának Vergiliusnak, egészen napjainkig találtak utánzókat. És ezért nem mellőzhetjük őket itt, bár hosszasan nem kell időznünk náluk.

A hősi eposz sohasem tűnt el teljesen Görögországban, ámbár az V. század óta a történetírás és a tragédia megfosztotta létjogosultságától. A hellenisztikus korban

sajátságos erőfeszítést tesz, hogy felfrissüljön valami kisebbszerű és igénytelenebb formában. Ennek legfontosabb emléke a III. század második feléből a rhodosi Apollonios *Argonautika* című műve, amely egészében ránk maradt. Az Argonautika pontosan mutatja, miért nem lehetett sikeres ez a kísérlet. A tudományosság és az utánczás műve ez, amelyből hiányzott a nemzeti vagy vallásos érdek, pedig az epikus műfajban ez elengedhetetlen, de hiányzott belőle az emberi szenvedélyeknek épp ily elengedhetetlen sokfélesége. Egyetlenegy epizódja érdemes még ma is az olvasásra, az amely Medea szerelméről szól. Az isteneknek már csak hideg és mesterkéltszerepük van ebben a költeményben; a mitológia meghalt, ez az eposz csupa józanság. Ezért van, hogy más epikus költők inkább a történelemből merítették tárgyukat. Sem a krétai Rhianos *Messeniaka* című eposza, sem e műfaj más alkotásai nem jutottak ránk; bizonyos, hogy nincs okunk nagyon sajnálni elvesztésüket. A tanítóköltészet Hesiodos költeményeit utánozza és úgy látszik, jobban tetszett ebben a korban, amely teli volt tudományos érdeklődéssel és tanultsággal. Így magyarázható meg a sikere a soloi-i Aratos csillagászati költeményének (a III. század első fele), továbbá kolophonai Nikandros orvosi költeményeinek (*Theriaka*, II. század), amelyek ránkmaradtak. Költői érzésnek nyoma sincs bennük.

Az elégia szabadabban mozoghatott, nem terhelték annyira a már szabályokká keményedett hagyományok és ennél fogva nem is találkozott ugyanilyen nehézségekkel. Nem volt akkoriban műfaj, amelyet inkább műveltek és élveztek volna. Bizonyos tekintetben az elégia pótolta egyrészt a már bénaságra kárhoztatott hősi eposzt, másrészt pedig a lírai költészet többé-kevésbé divatjamúlt formáit, amelyekből hiányzott már az éltető szellem. Az elégia alkalmas volt arra, hogy elmondják benne a szerelmi kalandokat, amelyekben különösen gyönyörködött a nő befolyások iránt nagyon is érzékeny közönség, de jó volt arra is, hogy összegyűjtse a történelmi és mitológiai emlékeket, megmagyarázza a régi szokásokat és az ősi intézményeket, vagy akár ünnepelje a királyokat és maga is hozzájáruljon a hivatalos vallási szertartásokhoz. Hajlékony műfaj volt és ügyesen kevert némi érzelmességet a sok tudományosságba és szép részletekkel juttatott

sikerhez régi tárgyakat. Ez volt az érdeme kosi Philetasnak, főképpen pedig a termékeny kyrenei Kallimachosnak, akit Ptolomaios az alexandriai könyvtár igazgatójává nevezett ki. Mindkettő udvari költő volt és mind a kettő elismert mestere ennek a kedvelt műfajnak; az egyik szerelmi elégiái révén, amelyekkel később Propertius kelt versenyre, a másik pedig *Ailiai* című elégiáival; hatalmas és tudós műalkotás ez, amelyben rengeteg vallási és polgári szokást kapcsol össze mitológiai mondákkal, vagy egyszerű kis történetekkel. Igazi elbeszélő tehetség és bizonyos kedvesség tünteti ki még ma is a ránk maradt töredékeket.

Az elégiától nem választhatjuk el az epigrammát, amely tulajdonképpen miniatűr elégia. Éppen rövidségénél fogva még alkalmasabb volt arra, hogy röptében megragadjon minden alkalmat és tetszést arasson. Ügyesen foglalt bele néhány sorba egy-egy képet, emléket, benyomást, erkölcsi gondolatot. Más időkben nem volt ilyen sikere, de most egymásután feltűntek e műfaj művelői, szellemes művészek, akiknek legjobb ötletei olyanok voltak mint a finoman ötvözött érmek; ezek ránk is maradtak a *Görög Anthologia* legrégibb részében. A samosi Asklepiades, a tarentumi Leonidas, vagy Poseidippos némely epigrammája, hogy csak ezt a néhány nevet említsük a sok közül, a maga műfajában mind egy-egy kis remekmű, amelyeknek finomságát és szellemes fordulatait még ma is élvezzük.

E mesterségesen megújított régi műfajok mellett felbukkan egy eredeti alkotás is, a bukolikus műfaj, amely Theokritos nevéhez fűződik. Ez a műfaj szemlátomást hamis képet adott a sziciliai pásztorok életéről, de tetszenie kellett és tetszett is a kissé únott városiaknak, a falusi erkölcsök bájos felidézésével és a paraszti tájképek leírásával. Sikere tartós volt, mert a költőben eleven természetérzék élt, a természetet néhány meglepő és pontos színfolttal festette, a szenvedélyt színes nyelven tudta kifejezni és végül tapintatos realizmussal, de ízesen emelte ki azt, ami mesterkélt volt ezekben az alkotásokban. Ugyanezek a tulajdonságai nyilvánultak meg mimusaiban (pl. Varázslónők, Syrakusai nők); a mimus nem más, mint egy népi műfaj átalakítása; ezt is a művelt társaság ízléséhez idomította. Ő is megvetette a nagyarányú hős-

költeményt, túlságosan nehézkesnek találta kora költői számára és mégis utánozta apró epizodikus elbeszéléseiben, amelyekben különösen ragyogott drámai és leíró tehetsége. Az a körülmény, — hogy előbb a latinok, azután pedig a modern irodalmak számos írója utánozta művét, — hangsúlyozza érdemét: olyan mintakép volt, amelyet sohasem tudtak teljesen elérni.

A szatirikus költészet, amely az iambosból és a komédiából eredt, ugyancsak szerepelt ebben a korszakban, amelyben igyekeztek felújítani mindent, ami elavult. Ebben az időben új formákat ölt, egyrészt Sotades durva és szitkozódó verseiben, amelyekkel Ptolomaiost is megmerte támadni, — bár vakmerőségéért életével fizetett, — másrészt a phliusi Timon filozófus *sillos*-aiban; ez a költő halálos és könyörtelen ellensége volt minden dogmatizmusnak; végül pedig a *diatribé*-ben, ami vers és próza keveréke volt; ezt a műfajt szerzőjéről, a gadarai Menipposról, menipposi szatírának nevezték. Ezek a különféle alkotások valószínűleg közepes értékűek voltak és mind elvesztek; mégis megérdemelték a megemlítést, mert igazolják, hogy ebben a hellenizált világban kivételesen tovább éltek a görög szellem jellemző vonásai.

Bízvást állíthatjuk, hogy a drámai költészet teljesen jelentéktelen volt, ámbár ebben az időben imitt-amott, különösképpen Alexandriában, voltak még tragédiaírók, akiket Pleias néven csoportba is soroztak, ebben azonban hét ismeretlen nevű költő szerepelt. A sok színházban, amelyekben a görög színtársulatok bemutatták művésztüket, kevés kivétellel csak a régi nagy görög költők darabjait játszották.

De ha a hellenisztikus korszak csak igen csekély mértékben gyarapította Görögország költői örökségét, legalább is a tudományos irodalomban jelentékeny munkásságot fejtett ki. A philologiai és irodalmi kritika, a nyelvtudomány, a történetírás és a földrajz igen sokat köszönhetett a hellenisztikus tudósok fáradságos munkájának.

A királyi könyvtárak alapítása és állandó gyarapodása sokféle feladatot rótt azokra a férfiakra, akiknek kötelességük volt ebben a tekintetben az uralkodók akaratát kielégíteni. Mindenekelőtt mindenholnan kéziratokat kellett szerezni, hogy összegyűjtsék a legneveze-

tesebb írók összes műveit ; aztán az ily módon összegyűjtött kéziratok közül ki kellett válogatni a hiteleseket ; kényes munka volt ez, amelyben a kritikai szellem élestedt. Egyébként ezek a kéziratok többé-kevésbé hibásak voltak. Kénytelenek voltak összehasonlítani őket, hogy kijavíthassák s hogy így az olvasók kezébe kifogástalan szövegeket adhassanak, amelyek a lehetőség szerint híven adják vissza a gyakran elveszett eredetit. De még ez sem volt elég. Ezek a régi szövegek érthetetlenekké váltak, részben azért, mert nyelvük elavult, részben mert elfelejtett eseményekre voltak bennük célzások, részben pedig, mert a szerző gondolata rejtve maradt. Innen származott az a szükségérzet, hogy kritikai jegyzetekkel, magyarázatokkal, hozzávetésekkel és külön szótárakkal lássák el. Ilyképpen a philologiai és az irodalmi kritika a kor szükségletéből keletkezett. Ebben a munkában olyan tudósok tűntek ki, mint ephesosi Zenodotos, Eratosthenes, bizánci Aristophanes, a samosi Aristarchos, akik Alexandriában a Kr. e. III. és II. században egymást követték. E korszak végén mallosi Krates ugyanezt a munkát végezte Pergamonban és ugyanilyen híressé vált. Utánuk meg kell említenünk athéni Apollodorost, Dionysios Thraxot és alexandriai Didymost, aki minden tudósnál fáradhatatlanabb volt. Itt nincs helyünk részletesen vázolni mindegyiknek a szerepét, sem pedig részletesen ismertetni munkáikat. Csak azt említjük meg, hogy nekik köszönhetjük a régi szövegek megmentését, amelyeknek romlását megakadályozták és nekik köszönhetünk rengeteg értékes magyarázatot, amelyek nélkül e szövegek jórészt már nem értenők. Tőlük származik mindaz, ami jó a scholionokban ; a római és bizánci kor magyarázói foglalták össze ezeket és gyakran el is rontották. A tulajdonképpeni irodalmi kritika, amely az írók érdemét megállapítja, ugyancsak nem hiányzott ezekből a kommentárokból ; ennek még érdekes nyomait találjuk ránk maradt töredékeikben. De még jobban értékelhetjük ezt halikarnassosi Dionysios különféle, nem történelmi jellegű irataiban ; őt az alexandriaiak örökösének és folytatójának kell tekintenünk, bár Rómában élt Augustus császár korában. De helytelen volna az alexandriaiaknak tulajdonítani azokat a személyes elfogultságokat, amelyek Dionysiosnál meglepnek, mikor

például Thukydidesről vagy Platonról beszélt. Mivel Dionysios főgondja a szónoki nevelés volt, azt a célt tűzi maga elé, hogy a jövőendő szónoknak csak a legkitünőbb mintaképeket mutatja és éppen ezért kötelességének érzi, hogy Demosthenes kedvéért mindent feláldozzon. Szűk látókör ez, de nem lehet akadálya annak, hogy el ne ismerjük pontosságát és sokszor finomságát a kritikai hagyományban, amely ránk jutott.

Ehhez a részben nyelvészeti, részben irodalmi kritikához csatlakozik természetesen a grammatika, vagyis a beszéd részeinek osztályozása és módszeres meghatározása. Az V. és IV. században még csak próbálkozott, de ebben a korban valósággal formába öntötte néhány tudós, különösen Chrysippos és mallosi Krates, akik a stoikus logika tanítványai voltak, különösen pedig Dionysios Thrax, első értekezésében, amelyben az egész tárgyat kifejtette és amelyből minden későbbi munkája kiindult.

Talán minden irodalmi műfaj között a történetírást fenyegeti a legkevesebb veszedelem, mert értéke magukban az eseményekben van, feladata pedig feljegyezni ezeket, aszerint amint egymásután eltűnnek a múltban. Tehát a hellenisztikus kor három századában sok volt a történetíró. A legismertebbek voltak: olynthosi Kallisthenes, Ptolemaios és Aristobulos, Nagy Sándor kortársai, a szicíliai Timaios, a kardiai Hieronymos, a samosi Duris, Philarchos, Klitarchos, az *Atthis*-ok szerzői, főképpen pedig Androtion és Philochoros; mindezeknek művei elvesztek; végül Polybios, az egyetlen, akit kellő alapossággal tudunk értékelni, mert nagy művének tekintélyes része ránk maradt. Úgylátszik egy sincs köztük, akinek tehetsége az elmúlt kor történetíróihoz volna fogható; de meg kell állapítanunk, hogy mi újat hoztak a történetírásba.

Timaiossal feltűnik az az irányzat, amely a helyi chronológiákat, különösen pedig azokat, amelyek az archonok, az ephorosok, vagy a névadó főpapok lajstromain alapultak, valóban egyetemes hellén chronológiával, az Olympiások chronológiájával igyekszik helyettesíteni. De mikor Egyiptom és Kelet történetét jobban megismerték, mikor Róma története egybevegyült a görög népek történetével, szükségét érezték, hogy még jobban

tágítsák ezt a chronológiát, amely már maga is túlságosan szűkké vált. Megpróbáltak tehát összehasonlító chronológiát alkotni, amelynek segítségével össze lehetett állítani a szükséges szinkronizmusokat. E munka okvetlenül az előző időszámítások általános felülvizsgálatára vezetett. Ez egyike volt azoknak a feladatoknak, amelyekben kitűnt a tudós Eratosthenes; az ő helyét egyébként már kijelöltük a philologusok között. Ezt a feladatot úgy végezte, hogy felhasználta a hellenizált egyiptomi Manethótól összegyűjtött adatokat; ez a Manetho heliopolisi pap volt, Ptolomaios Philadelphos uralkodása alatt; a munkát utána egy másik tudós folytatta, akit ugyancsak említettünk már, az athéni Apollodoros. Ezeknek a fáradságos időszámításoknak — bár elkerülhetetlenül becsúszott néhány hiba vagy bizonytalanság, — sikerült megvetni végül is a határozott időismeret alapjait.

De Polybios érdeme magasabbrendű: ő a történetírás látókörét tágította. Ez a tágulás Nagy Sándor hódításaival kezdődött, de ellenállhatatlanul és erősebben megnyilvánult a II. században, mikor Görögország és Róma összeköttetései távlatokat nyitottak Itáliára, Karthagóra, és mindazokra a népekre, amelyek római vagy pun befolyás alatt álltak. Nem volt tárgy, amely jobban ösztönözhetne volna egy politikai érzékkel megáldott ember gondolkodását, mint a római állam terjeszkedése Itáliában, versengése a karthagói hatalommal és rohamos kiterjedése nyugaton és keleten. Polybios előtt lepergett a történeti tények hosszú láncolata, és most arról volt szó, hogy megvilágítsa ezeknek indítóokait. Polybios ezeket az okokat világosan látta: történelmében pontosan megfogalmazta az emberi élet folytonosságának eszméjét, a dolgok belső logikájának gondolatát és a nemzetek összefüggését, amelyek eddig egymástól elszigetelteknek tűntek. Így pozitív történetfilozófia alakult ki, s ez alkalmas volt arra, hogy végképpen kiküszöbölje azokat a theologiai magyarázatokat, amelyekkel már oly hosszú ideje úgy visszaéltek. Ez a filozófia a történelmi elbeszélésnek olyan értéket adott, amely felért a politikai és erkölcsi tanítással; Polybios értette a módját, hogy ezt kidomborítsa. De ennek megvolt az az eredménye is, hogy jobban kidomborította a történetírás tudományos elemeinek értékét. Ezentúl a történelem sem

a földrajzot, sem az államok alkotmányát, törvényeit és erkölcsseit, gazdasági és katonai szervezetét nem tekintette mellékesnek, amely csak futólag keltheti fel az olvasók kíváncsiságát. Mindez lényeges anyaga volt tanulmányának. S ennek következtében az ő történetírása sokkal módszeresebben és gyakrabban használja a felírtos emlékeket, a szerződéseket, a törvényeket és az állami levéltárakat. E tekintetben már Timaios hasznos példát adott; Polybios nem elégedett meg azzal, hogy megdicsérte érte, hanem követte példáját.

Ezen a réven jobban megértették a földrajzot, amely ugyan hathatós segítséget nyújtott a történetírásnak, de igyekezett függetleníteni magát és párhuzamosan fejlődni amazzal. Ámbár miletosi Hekataios és Anaximandros távoli kora óta szüntelenül fejlődött, mégis elmondhatjuk, hogy a IV. század közepén még csak gyermekkorát élte. Csak Nagy Sándor hódításai, azután pedig a görög világ kiterjedése Rómával való összeköttetései következtében, nyugat felé, adott neki eleven lendületet. Eratosthenes, akinek neve a tudományos haladás minden pontján visszatér, az utazók és felfedezők, a marseillei Pytheas és Nearchos, Nagy Sándor tengernagya, felfedezéseinek jóvoltából megírhatta a III. században földrajzát, az akkor ismert világ teljes leírását. Ez a korszakalkotó mű mindent összefoglalt, amit akkor tudtak és kiegészítette ezt egy figyelemreméltó kísérlettel a föld megmérésére. Polybios javította és pótolta ezt a művet olyan megfigyelések alapján, amelyeket maga gyűjtött utazásain. És a II. század vége felé ez a munka ephesosi Artemidoros hatalmas földrajzának megírásában csúcsosodott; ezt a művet Augustus korában felhasználta Strabon, akinek munkája ránk maradt. Ámbár Strabon a határon áll és úgyszólván már kívül van a hellenisztikus korszakon, mégis leginkább nála figyelhetjük meg még ma is, hogy e kor világismerete mennyire haladt.

A hellenisztikus korszak történetírásához tartozik két munka, amelyek kissé maguk is kívül esnek a chronologiai határon, azonban mégis elválaszthatatlanok tőle. Ezek Diodorus Siculus *Egyetemes Történelem*, görögül *Bibliotheka*, című munkája, amelyet Augustus uralkodásának elején fejezett be és halikarnassosi Dionysiosnak ugyanakkor írt könyve: *Róma első századai*. Az előbbi tulaj-

donképpen a régi történetírók munkáit kivonatolta; egész munkája az volt, hogy kivonatolt és aztán a kivonatokat egymáshoz illesztette. Munkájának főértedeme, hogy ilyen módon sok elveszett irat töredékeit megőrizte számunkra. De abból a szempontból, amely minket itt érdekel, egy akkoriban nagyon általános szükségletnek megnyilvánulása: tudniillik, hogy megírják a mult öszszefoglalását, amit a maga egészében akartak szemlélni. A kor szelleme követelte az egyetemes történelmet, mint a római hódítás révén megvalósult világegység következményét. Halikarnassosi Dionysios irodalmi kritikai munkáit az imént említettük; történetírói érdeme magában véve igen csekély. Azonban római történelme egyfelől élénken mutatta, milyen hatással volt akkoriban a retorika a történetírásra, amelyet mintegy a maga területének tekintett, másrészt bizonyítja, hogy a görögök kezdtek érdeklődni a római dolgok iránt és innen magyarázható, hogy rengeteg mondával gazdagították a régi római hagyományt, hogy ezt a maguk történelméhez kapcsolják. Ez mintegy bosszújuk volt a hódításért.

Ne feledjük el, hogy a tulajdonképpeni történetírás mellett ez a kor volt tanuja a biografia kifejlődésének; az életrajz tulajdonképpen másodlagos formája a történetírásnak, tehát semmiképpen sem hanyagolható el. A biografia, amely a IV. században fejlődött ki a szónoki elogiumból, először a filozófiai iskolák révén jutott tekintélyre, mert ezek ragaszkodtak hozzá, hogy kegyeletesen megőrizték alapítóik emlékét. Aztán a nagy írók munkáinak kiadása és elterjedése alkalmat adott bizonyos jegyzetek készítésére, amelyekben felsorolták életük fontosabb eseményeit, és jellemük leglényegesebb vonásait. Mihelyt a műfajt elismerték, természetesen divatosak lettek az államférfiak, tábornokok, királyok, híres emberek életrajzai. A közönség hajlama az erkölcsrajzra, az egyre fokozódó érdeklődés, amely az egyéni jellemvonásokhoz fűződött, továbbá az egyre általánosabbá váló tudományos kíváncsiság biztosította sikerét. Igaz, hogy nyilván nem sorolták a híres írók közé e kor egyik életrajzíróját sem, sem Hermipposzt, sem a karystosi Antigonost, sem Satyrost; csupán a császárság idején, az Antoninusok korában, foglal helyet az életrajz-műfaj a görög szellem maradandó alkotásai közt, még pedig Plutarchos jóvoltából. Azon-

ban Plutarchos műve, amelyről a maga idején szólni fogunk nem jöhetett volna létre, ha nem előzte volna meg hosszú előkészület.

Lehet-e a hellenisztikus korban görög ékesszólásról beszélnünk? Kétségtelen, hogy abban az időben a görög világ minden részében voltak kitűnő szónokok; azonban beszédeikből semmi sem maradt meg s ennek majdnem bizonyosan az az oka, hogy semmi sem volt bennük, ami tartós érdeklődésre számíthatott. A nagy ékesszólás meghalt a szabadsággal; a szónoki művészet, amelyet a közéleti szószékről száműztek, az iskolákba menekült.

E kor szónoklattanáraitak legfőbb érdeme, hogy átszarmasztatták a római szónokokra azokat a hagyományokat, amelyek az V. és IV. században Görögországban kialakultak. Ezek a hagyományok részben azokból a példákból eredtek, amelyeket a nagy szónokok adtak a nyilvánosság elé bocsátott leghíresebb beszédeikkel, részben azokból a megfigyelésekből és szabályokból, amelyeket a IV. század folyamán néhány klasszikussá vált elméleti mű, különösen Aristoteles, Theophrastos és Anaximenes műve megfogalmazott. Igaz, hogy a következő századok számos filozófusa írt erről a tárgyról, azonban nyilvánvaló, hogy sem ők, sem az egykorú szónokok nem gyarapították semmi új vonással a rábeszélés művészetét. Inkább a gyakorlattal foglalkoztak, mint az elmélettel és főképpen folytonos szónoki gyakorlatokkal csiszolták ki tanítványaik természetes hajlamait. Egyesek, akik attikaiaknak nevezték magukat, többé-kevésbé ragaszkodtak az egykori athéni szónokok egyszerű modorához, mások, még pedig a nagy többség, az ázsiaiaknak nevezett műfajt művelte, amelynek kezdeményezője a III. században bizonyos magnesiai Hegesias volt; szenvedélyes szónoklás volt ez és jobban érvényesült benne a többé-kevésbé sikerült rögtönzés, mint a józan elmélyedés. A nagy római szónokok nem tudtak teljesen megszabadulni ettől a káros hatástól; de legjobbjaik mérsékelték és visszatértek az igazi mintaképhez, akiket a hellenisztikus retorika túlságosan elfelejtett.

3. A filozófia és a tudományok.

Olyan időben, amely nem igen volt alkalmas a független és valóban hasznos cselekvésre, egészen természetes, hogy a legelevenebb szellemek a filozófia felé fordulnak. Ezen a területen legalább is nagyszerű tárgyak kínálóznak; és a gondolatszabadságot itt nem korlátozzák, mint a politika területén. Másfelől ha a filozófiának Sokrates lényeges tanítása értelmében az volt a célja, hogy szabályozza az ember magatartását, nagy erőfeszítést kellett bennie, hogy alkalmazkodjék az emberi társadalmakban bekövetkezett változásokhoz. Kénytelen volt újra megvizsgálni tanításait, amelyek az V. és IV. században még megfeleltek. Olyan időben, mikor az ősi állam eltűnt, fontos volt biztosítani a most már elszigetelt és mintegy magára utalt egyénnek azokat az eszközöket, amelyekkel megtarthatja mindazt, ami értékes az életben. Másfelől mivel a törvényes biztosítékok már nem voltak hatásosak, szükséges volt más módon megvalósítani az erkölcsi nyugalom feltételeit. A hellenisztikus kor gondolkodóinak érdeme, hogy vállalták ezt a feladatot és különféle módszereikkel végeredményben sikerült a generációk egész sorát kielégíteniök, egészen a kereszténység uralomra-jutásáig s még azontúl is.

Láttuk, hogy az V. és IV. század folyamán több iskola keletkezett. A pythagoreisták iskolája mellett, amely hanyatlóban volt, ekkoriban legtekintélyesebb volt Platon iskolája, vagyis az Akadémia, Aristoteles iskolája, vagyis a Lyceum, és ide kell csatolnunk Antisthenes tanítványait, a cinikusokat, másfelől Aristippos követőit. A hellenisztikus korban két új nagy filozófus-iskola keletkezett: a stoicizmus és az epikureizmus. Ezeknek az egymással versengő elméleteknek a fejlődése és vitái fontos fejezetét adják a görög kultúra történetének; annál inkább, mert éppen ezek váltak e kultúra legjelentékenyebb elemeivé.

Kétségtelen, hogy a stoicizmus hangsúlyozza legelőkelőbben azt az erkölcsi érdeklődést, amely közös vonása e kor minden filozófiájának. Bírálhatjuk tantételeit, de az az erkölcsi erő, amelyre példát adott, csodálatraméltó. Abban tévedett, hogy többet követelt az emberi termé-

szettől, mint amennyit az elbirt ; mivel a stoa túlságosan magasra emelte eszményét, túlságosan szem elől tévesztette a valóságot. Hogy hajthatatlanságát megtámogassa, egész sor paradoxont alkotott, amelyek kapóra jöttek ellenfeleinek. Ezt a hibáját nem tudja elleplezni az sem, amiből nagysága fakadt.

A stoicizmust három kiváló férfi alapította ; mind a három ázsiai Görögországból származott ; a kitioni Zenon Ciprusból, az assosi Kleanthos Troasból és a soloi-i Chrysippos Kilikiából. Zenon körülbelül húszéves korában jött Athénbe kevéssel Nagy Sándor halála után és egymásután hallgatta a cinikus Krates a dialektikus Stilpon és a vezető akadémiкусok, főleg Polemon előadásait ; azután körülbelül negyvenéves korában, mikor tanítása kialakult benne, előadásokat kezdett tartani a *Stoa Poikile* nevű csarnokban. A stoicizmus egész lényege benne volt már ebben a zord és rideg tanításban, azonban Zenon tisztes életmódja és nemes jelleme nagy tekintélyt kölcsönzött neki. Kleanthos, aki utána az iskola feje lett (270 — 271), méltó utódjának mutatkozott : uralkodó jellemvonása volt a munka szeretete és az igazság keresése. De számos műve épúgy elveszett, mint Zenon könyvei és igen nehéz már pontosan megkülönböztetni, hogy a tanítás fejlődésének első fokán mi az övé és mi nem. Chrysipposnak, aki harmadiknak érkezett, kétségtelenül nagy része van ebben. Kitűnő előadó tanár volt és pompásan készült vitatkozó ; a III. század második felében került az iskola élére, éppen akkor, amikor ellenfelei a leghevesebben támadták. Hogy megvédelmezze iskoláját, kénytelen volt elődeinek elméleteit pontosan megfogalmazni, kiegészíteni, sőt egyes pontokon módosítani. Fáradhatatlanul végezte ezt a munkát írásaiban, amelyeket óriási példányszámban terjesztett ; könnyen írt és ebből magyarázható, bár nem menthető, stílusának pongyolasága. A stoa oszlopának nevezték Chrysippost és csakugyan, ezentúl a stoicizmus tanítása elsősorban az ő érveire támaszkodott.

A stoicizmus alapgondolata az, hogy az embert egy csodálatosan rendezett egész egyik részének tekintik. Az egyetemes rend, a *kosmos*, a stoicizmus szemében az isteni értelem megnyilvánulása vagy helyesebben maga az Isten. Pantheizmus ez, de egyidejűleg feltétlen optimizmus is. Ez a hit, ha teljes egészében elfogadta valaki, a stoa hívé-

nek megszerezte a belső békét az élet minden eshetőségében ; mert a stoikus szerint minden, még az is, amit közönségesen szenvedésnek és rossznak neveznek, a legfelsőbb értelemmel egyező célok felé, szóval a jó felé igyekszik. Ezt a felfogást fejezte ki megindító hittel Kleanthosnak máig is felmaradt néhány verse. Ez a felfogás tehát a stoicizmus eredetéig nyúlik vissza ; és megérteti velünk, hogy ez a zord, de mélységesen vallásos determinizmus milyen erővel vonzotta magához azokat, akiket az eszményeitől megfosztott világ látványa megrendített és meggyötört.

Egyébként ez az optimizmus szigorú racionalizmusra támaszkodott, amelynek lényege egyrészt a természet pontos ismerete, másrészt a rendkívül gondosan tanulmányozott logika. Ez volt a rendszernek tüskés oldala, s mindig meglehetősen megközelíthetetlené tette a tömeg számára. Hosszú és türelmes szellemi erőfeszítésre volt szükség, hogy valaki magáévá tegye. A stoikus fizika Herakleitos elgondolásait vette alapul s ezeket a maga módján magyarázta ; azt a célt tűzte maga elé, hogy a világegyetem kialakulását és fennállását a tűz átalakulásainak bizonyos sorozatával magyarázza meg ; mert a tüzet tekintette őselemnek. De itt elsősorban nem az efféle elméletek részleteire kell utalnunk, hiszen ezek önkényes alkotások, amelyeket a tudomány haladása bizonyosan rombadönt ; sokkal fontosabb utalnunk a bennük megnyilvánuló szellemre. A stoicizmus mindenekelőtt értelmes viszonyt akar teremteni mindama jelenségek között, amelyek a világegyetem életét alkotják ; és valamint az emberi lelket tüzes lehellethez hasonlította, amely áthatja a test minden szervét, ugyancsak természetesnek találta, hogy a tűz átalakulásainak segítségével magyarázza meg a dolgok összességét. Az értelemi összefüggésnek ugyanaz a szükségérzete nyilatkozik meg filozófiájuknak abban a részében is, amelyet a stoikusok logikának neveznek. Ezen az elnevezésen megismerés tanulmányozását értették ; a megismerés az érzékelésből indul és a tudományban végződik ; értették az ítélet és az okoskodás tanulmányozását a kategóriák tanulmányozása révén, amit Aristoteles újított meg. Mindent összevéve, rendszerük összefüggő tanításnak tűnik, amelyet feltétlenül teljes egészében kellett elfogadni, mert a végső következtetések, amelyek

erkölcsstanát alkották, éppen a fizikában és logikában felállított tételekből merítik erejüket. Ebből pedig az következik, hogy a stoikusok szemében a logikának és fizikának csak annyi értéke van, hogy bevezetés az erkölcsstanba. Szóval, ez az erkölcsstan jelenti a stoicizmus helyét a görög kultúrában és éppen ezért ennek jellemvonásaival bővebben kell foglalkoznunk.

A leglényegesebb volt a stoikus erkölcsstannak az erényről alkotott fogalma. Míg Aristoteles az erényt úgy határozta meg, mint középutat két túlzás között, Platon pedig mint az emberi tehetségek harmonikus kibontakozását, a stoicizmus azt mondta, hogy az erény határa egy távoli cél felé tartó folytonos haladásnak; e cél oly messze van, hogy csak néhány ember érheti el, kivételesen. A stoikusok, amidőn hajthatatlan logikájukkal meg akarták határozni ezt az eszményt, elkerülhetetlenül furcsa paradoxonokba keveredtek. Elképzelték egy bölcs embert, akinek megvolt mindene, hiszen mindent megtalált önmagában, tehát nem tévedhetett, nem érhetett fájdalom, bírta az igazi gazdagságot és az igazi hatalmat, szóval, Istenhez hasonló ember volt: oly nyilvánvalón irreális elgondolás ez, hogy az egész tanítást az utópia színében tünteti fel. Ők mégis szükségesnek tartották, hogy teljesen megvalósítsák azt az érzéketlenséget, amely az ő szemükben a boldogság legmagasabb rendű formája volt. S ezt a hibát még súlyosbították, mikor tagadták, hogy a jónak és rossznak fokozatai volnának s azt állították, hogy minden hiba egyforma, sőt hogy minden ember, aki nem éri el a legfelsőbb bölcsességet, örült. Ez volt a végsőkéig vitt dogmatizmus veszedelme, amelyben tetszelegtek maguknak. Kétségtelen, hogy a gyakorlatban ezek az ellentmondások kiegyenlítődtek, a tények ereje tompította élüket; a stoicizmus tanítómesterei közül néhány mérsékeltebb tett bizonyos engedményeket; de az iskola vezéreinek tanítása megmaradt, és meg is védelmezték a finom dialektika minden eszközével; ez azonban elvette a hitelét annak is, ami tanításukban kitűnő volt.

Miután világosan megértették, hogy az ember törvénye nem egyéb, mint egyéni alkalmazkodás az egyetemes törvényhez és hogy ez az egyetemes törvény minden élőlényt arra kényszerít, hogy a saját természetének

megfelelően éljen, az első stoikusok elvül állították fel, hogy az emberi életet szabályozni lehet aszerint, ami az ember sajátja, vagyis az értelem szerint. Egész erkölcs-tanuk ebből ered. Ez szüntelenül hangoztatta, hogy az ember csak azzal a feltétellel igazán ember, ha megfékezi ösztöneit, félelmeit, vágyait, szavak lelkének minden indulatát, ennek a vezető és uralkodó tehetségnek az ítél-te szerint. A stoicizmus érdeme, hogy ezt az egyszerű formulát, minden észszerű erkölcs-tan alapján kifejtette és megvilágította. A stoikusok, miután ezt ily határo-zottan megfogalmazták, megvizsgálták minden gyakorlati következményét is. Náluk tűnik fel teljes világossággal a kötelesség fogalma, amely az előző filozófiákban még csak rejtezett. Igyekeztek meghatározni nemcsak álta-lános jellemvonásait, hanem gyakorlati formáik sokféle-ségét is. Abban az igyekezetükben, hogy a meggondolat-lan indulatok ne vegyenek erőt rajtuk, azt a feladatot tűzték maguk elé, hogy megállapítsák a magatartás sza-bályait, minden kétes esetre. Így ők alapították meg azt, amit később kazuisztikának neveztek; ez a szabályo-zásuk néha túlzott, túlságosan kicsinyes és szörszálhaso-gató, mégis alkalmas arra, hogy a lelkiismeret figyelmét ébren tartsa és több gondosságot támasszon benne. Cice-ronak a *Kötelességekről* írt könyve, amely a stoikus Panai-tiosnak a Kr. e. II. században írt műve nyomán készült, még ma is lehetővé teszi, hogy erről véleményt alkossunk magunknak; senki sem tagadhatja, hogy ez az erkölcsi oktatás egészséges, józan és pontos.

De a stoicizmusnak talán legnagyobb és minden-esetre legmeglepőbb érdeme, hogy csodálatos módon megerősítette azokat a lelkeket, amelyek elfogadták tanítá-sát. Egyetlenegy tanítás sem érezte meg híveivel jobban azt a belső hatalmat, ami az akarat és azt, hogy ennek segítségével hogyan tehetjük magunkat szaba-dokká. Egyetlen elmélet sem hirdette hangosabban, hogy ez a szabadság nem egyéb, mint ragaszkodás egy felsőbb törvényhez, és nem függ semmiféle külső körülménytől és semmiféle felsőbbbség nem akadályozhatja meg. És ha a gyakorlati élettapasztalat alapján nem is állíthatjuk, mint a stoikusok hirdették, hogy ez a szabadság elegendő arra, hogy az ember érzéketlenné váljék a fájdalom min-den támadása iránt, legalább annyi bizonyos, hogy ez a

tanítás a boldogság legjobb feltételei közé tartozik, egyúttal pedig egyike azoknak a feltételeknek, amelyek leghatásosabban hozzájárulnak a személyiség kialakulásához. Az igazi stoikusok azok voltak, akik akartak lenni: emberek a szó legnemesebb értelmében.

De emberek voltak az embertestvériség érzelménél fogva is. Mivel az emberben rendszerint a faj közös jellemvonásait szemlélték, csak csekély fontosságot tulajdonítottak az egyéni különbségeknek és ennél fogva nekik bárki másnál könnyebb volt felülemelkedni az osztályelfogultságon, testvérüket látni a szegényben s még a rabszolgában is. Nem tagadhatjuk, hogy ebből a lelki hangulatból bizonyos kozmopolitizmusnak kellett fakadnia. Egyébként abban az időben, amikor a nemzeti jellemvonások elmosódtak, a népek összevegyültek és még a politikai érdekek is kezdtek összekeveredni egymással, ez az érzés természetes volt és nem is tulajdonítható különösképpen ennek az egy elméletnek. A stoikusok tanítása, mint minden filozófia, mint minden egyetemes jellegű vallás, kétségtelenül hozzájárult ehhez, de nem kényszerítette rá az emberiséget. A rómaiaknál olyan ember, mint utikai Cato, egyáltalán nem ásta alá a hazafias érzést, hanem éppen ellenkezőleg, sokkal erőteljesebbé tette.

A stoicizmus nagyon sokat köszönhet az előző kor filozófusainak, különösen Platonnak, Sokratesnek; viszont maga is érezhető befolyást gyakorolt a következő századok gondolkodóira. Hozzájárult, hogy visszavezesse az Akadémiát a fél-skepticizmusnak azokról az útjairól, amelyekre a III. század óta tévedt: később pedig része volt a keresztény aszkézis kialakulásában. Egyébként azóta is megmaradt valami tanításaiból és példáiból mindazokban az erkölcsi tanításokban, amelyek nemes eszményt tűztek maguk elé.

A stoicizmus mellett vagy inkább vele szemben ugyanebben az időben még egy új filozófia keletkezett: az epikureizmus; ezt is az a vágy fűtötte, hogy a boldogság érdekében szabályozza az emberi életet, de azt hitte, hogy ezt éppen az ellenkező módszerrel érheti el. Míg az előbbi hosszantartó erőfeszítést követelt, az epikureizmus éppen ellenkezőleg: minden erőfeszítést ki akart küszöbölni. Mivel sokat ígért és úgyszólván semmit

sem követelt, nem meglepő, hogy rengetegen csatlakoztak hozzá. Mit is tanított tulajdonképpen? A kellemes élet művészetét, a gondok kiküszöbölését, a nem túlzott és nem fárasztó élvezeteket. Ez határtalanul tetszett az elpuhult embereknek, akikben nem éltek nemes törekvések, akik eléggé megfontoltak voltak ahhoz, hogy észrevegyék a cselekvés veszélyeit s viszont eléggé gyávák ahhoz, hogy szembeszálljanak velük. Egyébként az epikureizmus éppen mérsékletével hódított; a görög hagyományból megtartotta, a mértéktartás érzését; bármily középszerű volt is tanítása, ez a vonása a bölcsesség színében tüntette fel.

Az athéni Epikurosna, akitől az iskola nevét vette, úgylátszik nem volt tulajdonképpeni tanítómestere, legfeljebb filozófiájának fizikai részében, amelyet Leukipposztól és Demokritostól vett át. De lényeges alapelveit ő maga öntötte formába, Aristippos iratainak hatása alatt. Az az iskola, amelyet Athénben nyitott 306-ban, barátok csoportosulása volt, akik összejöttek hallgatni tanításait a kertjében. Nagy hatással volt rájuk; mindnyájan szerették, mert meggyőződésük volt, hogy megadja nekik a boldog élet titkát. Önbizalma, világos kijelentései, egyszerű okoskodásai és szabályai elbűvölték azokat a lelkeket, akik nem igen szerettek semmiben sem elmélyedni. Kiválóan értette a módját, hogy megszabadítsa őket lelki zavaraik legfőbb okaitól, ellássa őket gyakorlati tanácsokkal, amelyek az élet minden körülményei közt érvényesek. Termékeny író volt, nem törődött a formával, rengeteg értekezést írt, s ezekben kevés változatossággal minduntalan ismételte eszméit, amelyeket csodálói mindig tisztelettel fogadtak. Ebből az irodalmi hagyatékából csak két levél maradt meg, amelyek összefoglalják tanítását, továbbá bölcs mondásainak gyűjteménye, amely az epikureista kézikönyve, vagyis *vademecuma* volt. Olyan iskola, amely alapjában véve megvetette a tudományt és lehetőleg tartózkodott minden vitatkozástól, nem igen szenvedhetett jelentékeny változásokat s ennél fogva nincs is történelme. Több századon át élt, de egészen eltűnéséig olyan maradt, amilyennek alapítója megalkotta.

Egyik jellemző vonása a tagadás, amelyet szembe-
szegez az istenek cselekvéseire vonatkozó általános hit-

tel. Epikuros az isteni gondviselés fogalmát és mindazt, ami ettől függ, úgy tekintette, mint legfőbb okát annak a sok nyugtalanságnak, ami a lelkek javarészét gyötörte abban az időben. Ez alól végképpen fel akarta szabadítani őket. Erre azt az eszközt használta, hogy megalkotta a teljesen a véletlenre alapított világegyetem fogalmát. Ennek az elméletnek minden elemét megtalálta Leukippos és Demokritos tanításában. Ennek az összefoglalását olvashatjuk Lucretius latin költő tanítókölteményében. Ez az elmélet, mint láttuk, a világegyetem és a természeti jelenségek kialakulását bizonyos sejtek véletlen találkozásából és gépies összeállításából magyarázta, amelyek örökösen az ürességbe hullanak. Ekként mindent az anyagból és a mozgásból magyarázott. A léleknek, minthogy maga is anyag, nem lehet más sorsa, mint a testnek. Ennélfogva nincs túlvilági élet; el kell tűnnie minden ábrándnak a túlvilági életre vonatkozólag. Igaz, Epikuros nem tagadta az istenek létezését; de azt tartotta, hogy feltétlen semmittevésre vannak kárhoztatva, közömbösek az emberek dolgai iránt és éppen ebben a közömbösségben találják meg boldogságukat. Az ilyen istenek az ember számára olyanok, mintha nem is volnának. Csakugyan a természetfölöttinek minden formáját kiküszöbölte; az emberiségnek semmi köze ezekhez a boldogokhoz, akik nem törődnek vele és nem kell félnie tőlük. Ennélfogva az epikureista hiába védekezett, hogy ő nem atheista: a közvélemény annak tartotta. És mindent összevéve kétségtelen, hogy az epikureizmus maga is sokban hozzájárult az ősi vallás lerombolásához.

Epikuros erkölcstana összefüggött a világegyetemről vallott felfogásával. A világon minden a véletlentől függ, tehát az embernek szerinte egyetlen dolga, engedelmeskedni ösztönének, amely az élvezetek keresésére hajtja. De igyekeznie kell a belső rossz érzés minden okát kiirtani magából, tehát ki kell küszöbölni az élvezetből is mindazt, ami esetleg gyötrelommé változtathatja; ilyen módon az élvezet afféle nyugalmi állapottá egyszerűsödik. Az epikureista számára a boldog élet művészete nem egyéb, mint lehetőleg óvakodni a vágyaktól, amelyeket majdnem mindig csalódás követ és a félelmektől, amelyek ostoba előérzései az ismeretlen jövőnek. Szerintük az a bölcs ember, aki bezárkózik a jelenbe, napról napra él, nagyravagyás

és tervek nélkül igyekszik kiélvezni a múltó pillanatot, elfeledni a kellemetlen emlékeket és elzárkózni a jövőre vonatkozó aggodalmak elől. Eszménye a kellemes érzések végtelen sorából alakuló nyugalom. A fizikai atomizmus, amelyben hitt, ebben az erkölcsi atomizmusban tükröződik. Azonban a gyakorlatban ez némi nehézségekkel jár. A természetet nem lehet egykönnyen olyan mesterséges megszakításokra kényszeríteni, amelyek ellenkeznek vele. Tehát az epikureista kénytelen felszerelni magát rengeteg szabállyal, és ezeket szüntelenül figyelnie kell. Csak azzal a feltétellel maradhat meg a jó úton, ha magában hordja a rövid parancsoló utasítások és igazságok egész gyűjteményét, amely megóvjá ostoba indulatai ellen, sőt gyakran még érzései ellen is. A mester szellemében csak akkor lehet boldog az ember, ha meggyőzi magát, hogy örökké boldog lehet a mester utasításainak segítségével. Mindent összevéve a könnyű élet illúzióját azon az áron vásárolták meg, hogy magukra kényszerítették egy fegyelmet, amelyben jó sok volt a tévedés.

Azok, akik elfogadták ezt az életformát, szerettek közeledni egymáshoz, részben bizonyára azért, mert érezték, hogy a kívülállók lesújtó ítéletet mondanak róluk és szükségét érezték, hogy a társasélet kellemességei révén szabaduljanak meg attól a belső ürességtől, amelyet ez a tanítás feltétlenül támasztott bennük. Néhány adatról, amelyek ezekre a körökre vonatkoznak, látjuk hogy ezek baráti összejövetelek, amelyeken határozott cél és pontos tevékenység nélkül kellemesen töltik el az időt. Azonban bizonyos, hogy az epikureizmust nem szabad pusztán ezekből a hívekből megítélni, akik ragaszkodtak a mester gondolataihoz. Nem szabad félreismernünk, hogy a tanítás az erkölcsi bomlás elemeit hordta magában és hogy fegyelmetlensége ezt nem tudta megállítani; mikor az embert meggyőzte róla, hogy joga van minden emberi munka nélkül élni, fűtötte azokat az erkölcsi hajlandóságokat, amelyek az ősi hellén kultúra lerombolása felé tartottak. Felmenteni az egyént minden kötelezettség alól, szabadjára engedni az életet, anélkül, hogy megpróbálnák irányítani a körülményeket: ez akarva-akaratlanul annyit jelentett, mint összetörni az akarat kapcsait, pedig csak ezek biztosítják az emberi társadalmak fejlődését.

Az epikureizmuson és stoicizmuson kívül a többi iskolák, amelyeknek működése a görög világban, Nagy Sándor halála és a római birodalom megalapítása között jelentkezett, nem voltak újak. Az Akadémia hangoztatta, hogy folytatja Platon tanítását, a Lyceum Aristotelesét, a pythagoreista szekta Pythagorasét. Mégis anélkül, hogy kijelentették volna és talán akaratlanul is alkalmazkodtak koruk szelleméhez; és ennek következtében maguk is bizonyos újításokat hoztak. Ezen a ponton különösen három irányzatot kell kiemelnünk: ezek a skepticismus, a szinkretizmus és a miszticizmus.

A skepticismus úgy, amint a IV. század végén az elisi Pyrrhonnál élénk tűnik, afféle összesűrítése volt azoknak a kétségeknek, amelyek már előbb támadtak részben az érzékek tanubizonyosága, részben pedig a vélemények tekintetében. Volt ebben része az általános értelem bizonyos ellanyhulásának a túlságosan elvont spekulációk és a folytonos vitatkozások iránt. Sem Pyrrhont, sem tanítványát Timont nem ismerjük eléggé jól ahhoz, hogy ma pontosan összeállíthassuk tanításukat. E tanítás lényege az, hogy vonakodik bármiről is nyilatkozni, hogy rendszeresen átengedi magát a szokásoknak, bizonyos passzivitás, amelyből szerintük a lélek nyugalmának kell következnie. Mert a skeptikusok épúgy, mint az epikureisták ezt tekintették a filozófia végső céljának.

De a gondolkodásnak ez az iránya a III. században az Akadémiában öltött tudományos formát. Ez a változás az aioliai, pitanei Arkesilaostól, Krantor tanítványától ered. Krantor 280 táján lett az Akadémia feje és mintegy 40 évig vezette. Ragyogó, művelt, tudós szellem és fáradhatatlan vitatkozó volt, szeretetreméltó és önzetlen jellemével mindenkit lebilincsel. Ezméit utódai felkarolták s a következő században olyan kitűnő képviselőre találtak, mint kyrenei Karneades, ez a kitűnő szónok, aki mindig kész volt a támadásra vagy a visszavágásra és 160-tól 120-ig igazgatta az Akadémiát. Az akadémiai skepticismus kettejük közös műve.

Ez már tulajdonképpen kissé enyhített skepticismus volt és legjobban meghatározza a *probabilizmus* elnevezés, amellyel rendszerint jelölik. Képviselői elsősorban azt a célt tűzték maguk elé, hogy megcáfolják a stoikus dogma-

tizmus rideg állításait és az epikureizmus tagadásait; alaptételük volt, hogy sem az érzékek, sem az értelem nem hozhatja meg a bizonyosságot. Maguk is arra a várakozó álláspontra helyezkedtek, amelyet Platon több dialógusában Sokratestől vett át. Nem állítottak semmit, de ellene mondtak mindennek, amit a többi iskolák állítottak. Csak egyetlen engedményt voltak hajlandók tenni, hogy tudniillik bizonyos vélemények valószínűbbek, mint mások és megengedték, hogy bölcs dolog ezeket egyelőre elfogadni, anélkül azonban, hogy lemondanának a kételkedés szabadságáról. Az ellenfeleikkel folytatott hosszú vitatkozások folyamán majdnem minden érvet megfogalmaztak, amit a skeptikusok azóta is használtak; és ezen a réven olyan nagy volt a hatásuk, hogy tulajdonképpen sohasem szűnt meg teljesen. Némi joggal vetették szemükre annak az állításuknak a következetlenségét, hogy a szellem nem tudja ugyan megkülönböztetni az igazságot, de alkalmas arra, hogy felismerje a valószínűséget. Mégsem tagadhatjuk azt az érdemüket, hogy világosan utaltak a teljesen biztos megismerés nehézségeire. Vajjon szabad-e szigorúan megítélnünk ezeket a gondolkodókat, akik nem voltak hajlandók belenyugodni az elsietett és túlságosan elbizakodott dogmatizmusokba, hanem kellő szerepet juttattak a kételkedésnek az emberi szellem haladásában?

Azonban az Akadémia nem maradt meg mindvégig ebben a fél-skepticizmusban. A Kr. e. I. században askaloni Antiochos, az Akadémia feje, határozottan el is vetette. Az az új dogmatizmus, amelyet hirdetett, afféle szinkretizmus volt, amelyben összevegyültek a platoni, a peripatetikus és a stoikus eszmék. Ezzel egy akkoriban általános irányzatnak engedett. A filozófiai spekuláció egyre-másra állította fel a hipotéziseket. Egyik sem tudott végképpen felülkerekedni, de majdnem valamennyi a dolgok egy-egy érdekes szemléleti módját hozta. Ennyi kísérletezés után senkinek sem volt kedve teljesen új magyarázatokkal próbálkozni. Tanácsosabbnak látszott újra megvizsgálni azt, amit eddig állítottak, mindenből kivenni azt, amit jónak találtak és a lehetőség szerint összeegyeztetni azt, ami nem volt egészen összeegyeztethetetlen. Az új Akadémia ezt megpróbálta, bár túlságosan félénken; nem mert rendszert alkotni, megelégedett a

javítgatással. De eklekticizmusa legalább kezdetét jelzi olyan mozgalomnak, amely aztán folytatódott és amelyből később az újplatonizmus keletkezett.

Ugyanehhez az irányzathoz kapcsolódik a peripatetizmus megújítása ; az ez iskola Theophrastos óta teljesen elvesztette a közönség érdeklődését. A Kr. e. I. század elején újra feléledt Athénben, élén rhodosi Aristonikossal és Boethossal. Ezek buzgó magyarázói voltak Aristotelesnek, átjavították kéziratait és magyarázták gondolatait ; a maguk szellemi alkatával is bizonyítják a különféle elméleteknek ezt a kölcsönös egymásbaolvadását ; de a görög kultúra általános történetében főképpen az biztosít nekik helyet, hogy teljesen megvilágították az aristotelesi filozófia rendszerét, amely később oly rendkívüli befolyásra jutott.

Általában mindezek a filozófiák azt hangoztatták, hogy észszerűen járnak el ; de tökéletlen fogalmat alkotnánk csak róluk, ha nem vennők figyelembe, hogy egyre jobban és jobban beléjük vegyült a miszticizmus. Bár minden rendszerben elterjedt, főképpen az első század újpythagoreizmusában nyilvánult meg a legteljesebben. Valószínűleg Alexandriában, a legnemzetközibb városban született meg az újpythagoreista tanítás és ott is indult fejlődésnek ; okunk van feltételezni, hogy az orphizmus és a görög hagyomány, a zsidó és keleti vallások és a régi pythagoreista bölcsélet bizonyos elemeinek összeolvadásából keletkezett : ezek alkották a magvát. Ehhez csatlakoztak különféle kölcsönzések a fentebb felsorolt filozófiai elméletekből. Azonban ez az újpythagoreizmus tulajdonképpen nem volt egyéb, mint a közszellem bizonyos állapotának részleges megnyilvánulása. Az erkölcsileg meggyengült hellén világ a természetfölöttiben keresett vigasztalást és reménységet ; soha még így nem ragaszkodott a misztériumokhoz és a kinyilatkoztatásokhoz, amelyek a hívőket a jövőendő élettel kecsegtették. Sietve elfogadta a hitet az új istenekben, vagy az emberiség és az istenek között közvetítő lényekben. A nyugtalan és zaklatott lelkekben, amelyeket az üres babonák gyötörték, kedvező fogadtatásra találtak a tisztulások és engesztelések. Mindennél kíváncsiabbnak tartották, hogy egyesüljenek az istenséggel, bizonyos beavattatások és theurgikus cselekmények révén, amelyek különös kegyel-

mek forrásai voltak. Néha laza tanítás volt ez, néha elméletbe összefogott eszmék, az egyiknél határozottabbak és pontosabbak, sok másnál határozatlanok, de fontosságuk, amely úgyis nagy volt, a görög kultúra fejlődésének utolsó szakaszában túlsúlyra jutott.

A tulajdonképpeni tudományok, a matematika, fizika, mechanika, asztronómia, biológia terén a hellenisztikus kor három százada meglepő egyenlenségeket mutat. Míg a matematikai tudományok jelentős haladást tesznek, az élettől foglalkozó tudományok úgyszólván vesztegelenek. Ennek az oka kétségtelenül az, hogy az előbbieket az eszmék logikus láncolatából alakulnak, amihez nem szükséges egyéb, mint szellemi munka; minden megszerzett igazságból közvetlenül más igazság származik, ami amannak a következménye. Viszont az élet tudományaiban az első megfigyelések az értelem számára tulajdonképpen csak zűrzavaros, csodálatosan bonyolult, rejtélyekkel és látszólagos ellentmondásokkal zsúfolt anyagtömeget adnak; és midőn egyes magasabbrendű szellemek ezeket elsőízben osztályozzák, nagy türelemre van szükség igazolni magyarázataikat, megállapítani tévedéseiket és levonni megjegyzéseikből mindazt, ami hasznos bennük. Egyébként az ókornak igen sok nélkülözhetetlen segédeszköze nem volt meg: nem állt rendelkezésére sem mikroszkóp, sem kémiai analízis. Ilyen körülmények közt igazán nehéz lett volna továbbjutnia Aristotelesnél és Theophrasztosnál.

Futólag tekintsük át a tudományok egy másik csoportját. Az állattan, növénytan és az orvostudomány területén a hellenisztikus korszak semmit sem alkotott, amit érdemes volna az ilyen vázlatos szemlében megemlíteni. Mégis, az orvostudomány a gyakorlati haszon szempontjából állandóan cselekvőnek mutatkozott, de értékes tudományos eredményre nem jutott. A dogmatizmus mellett, amely azt tűzte ki céljául, hogy folytassa Hippokrates hagyományát, amely azonban hűtlenné vált az ő szelleméhez és merev formulákba rögzítette magát, ebben az időben az empirizmus keletkezett, amely visszautasította a tények egymásmellé állítását s végül már magát a tudományt is tagadta. E kor orvosainak a legnagyobb érdemük az volt, hogy ébren tartottak egy művé-

szetet, amely a következő korszakban Galenus felújított és amely az ő révén áttért a középkorra is.

Viszont a matematikai és fizikai tudományok sikeresen folytatták azt a haladást, amelyet már előzőleg megvalósított ezen a területen Pythagoras, továbbá tanítványai, Platon és iskolája, kyrenei Theodoros és knidosi Eudoxos. A harmadik század elején Eukleides megírta híres könyvét az elemekről, amelynek alapján különösképpen a geometra névvel illették; ez a könyv ma is imegvan; megállapította benne a geometria elemeit s ezek máig is így vannak érvényben; a görög szellem bizonyos igen jellemző tulajdonságai sehol sem nyilvánultak meg élénkebben, mint ebben a műben. Kevéssel utóbb Archimedes Szirakuzában csodálatosan találékony lángelméről tett bizonyosságot, részben a kör és a henger méréseire, részben pedig a parabola tulajdonságaira és a görbék tanulmányára vonatkozó elméletekkel, másrészt a fizikában és a mechanikában, ahol új elveket és egyúttal meglepetésszerű alkalmazásokat fedezett fel. Ugyancsak ennek a századnak vége felé a pamphyliai, pergei Apollonius megírta az első értekezést a kúpszeletekről; és végül az I. század elején az alexandriai Heron ugyancsak tökéletesítette a fizikát, a mechanikát és a tiszta matematikai tudományokat.

Majdnem épp ilyen figyelemreméltók voltak a csillagászok munkái. A samosi tudós Aristarchos 250 körül tanított; az ő dicsősége, hogy megelőzte Kopernikust és a legélesebb ellentmondások közben is elsőnek merte kimondani, hogy a föld forog tengelye körül és évente egyszer megfordul a nap körül is. Ugyanebben az időben keletkeztek Eratosthenes csillagászati munkái (fentebb már szóltunk róla, mint kritikusról és földrajztudósról, tanító és tudományos költeményei, a *Hermes*, az *Erigonos*, a *Katasterismoi*, amely méltó versenytársa volt kortársa Aratos *Phainomena*-jának. Ez az utóbbi tulajdonképpen nem tett egyebet, mint népszerűsítette a már megszerzett ismereteket és a tudományt mesékkel keverte. Mindenesetre költeményeinek sikeréből arra következtethetünk, hogy kortársai rendkívül érdeklődtek a világegyetem megismerése iránt. De e kor nagy csillagásza a bithyniai nikaiai Hipparchos volt, aki a II. században élt; ő találta fel az asztolabiumot, ő teremtette meg a trigonometriát,

tulajdonképpen ő kezdeményezte a csillagászati számításokat és méréseket, ő szerkesztett először olyan táblákat, amelyeken feljegyezték a nap és a hold mozgásait. E művek összessége feljogosít arra a kijelentésre, hogy az asztro-nómia akkor lépett ki gyermekkorából és valóban tudomá-nyos módszerekkel kezdett dolgozni.

Nem szükséges folytatnunk. Elegendő felsorolni ezeket a neveket s elegendő általánosságban utalnunk a legfőbb felfedezésekre, amelyekről ezek a nevek híresekké váltak, hogy fogalmat alkothassunk magunknak arról, mennyivel gyarapította a hellenisztikus tudomány az ismereteknek azt az összességét, amelyet Görögország hagyott örökségül a későbbi kultúráknak.

4. A hellenisztikus és görög-római művészet.

Az V. és IV. század csodálatraméltó alkotásai után a görög szellem birtokában volt az iskolák hagyományai-nak és minden műfaj mintaképeinek ; ez az ő számára erőt, de egyúttal veszedelmet is jelentett. Viszonylag könnyű volt a következő századok művészeinek utánozni elődeiket és utánzás révén valóban szép dolgokat tudtak alkotni ; viszont nehéz volt követni példájukat és valóban eredetiséget tanusítani. Valamiképpen az utánzás ránehe-zedett a tehetségükre ; nem meglepő, hogy e kor műveinek javarészeiben ez az utánzás uralkodik. Figyelemreméltó, hogy nem tudta teljesen megbénítani az önálló alkotást és hogy ez, — legalább is a hellenisztikus korszakban — rengeteg művészi alkotásban megnyilvánul, amelyek bizo-nyítják a görög szellem ragyogó életképességét.

A Nagy Sándor halála után alakult királyságok berendezkedése, az építészet számára nagyszabású munka-alkalmat jelentett. Az államok helyett most a királyok voltak a rendelők. Ezek mindenképpen szerettek volna minél nagyobb tekintélyt adni hatalmuknak és hogy kielégítsék politikai nagyravágyásukat vagy hiúságukat, nem törődtek a költségekkel. Bizonyos fényűzés az ő felfogásuk szerint a kormányzás egyik eszköze volt ; a rendelkezésükre álló korlátlan hatalom biztosította szá-mukra a bőséges anyagi eszközöket. Megszédítette őket a dicsőség és azt követelték, hogy környezetükben minden

fenséges jelleget öltön. Amit valaha nagynak tartottak, az ő szemükben túlságosan kicsiny volt; a művészet kénytelen volt gőgjükhöz igazodni. Egyébként mivel Keleten uralkodtak, kénytelenek voltak versenyre kelni azokkal a roppant alkotásokkal vagy kolosszális művekkel, amelyeket AsszírIA és Egyiptom ősi kultúrái hoztak létre és amelyek annyi látogatót lenyűgöztek. A görög építészeknek most azt a kérdést kellett megoldaniok, hogy ezeket az új szükségleteket összeegyeztessék a harmóniát és mértéket jelentő hagyományokkal; nem egy közülük sikerrel oldotta meg ezt a nehéz feladatot.

Semmi sem ad helyesebb fogalmat az akkoriban uralkodó építési szenvedélyről, mint Alexandria leírása, amelyet Strabon művében olvashatunk. Ez a leírás roppant várost varázsol szemeink elé, amely csak 331-ben keletkezett és szinte szemmelláthatólag növekedett az első Ptolomaiosok egymásután következő uralma alatt. Mindegyik azt akarta, hogy vadonatúj palotája legyen, ennél fogva lassankint a paloták egész sora csatlakozott a dinasztia alapítójának palotájához; végre is a királyi lakóhely a város negyed- vagy harmadrészét elfoglalta; itt emelkedett a Museion roppant épülete, amely a könyvtárat is magában foglalta, továbbá csarnokok, társalgótermek, kertesudvarok; nem messze innen van a királyok temetője, Nagy Sándor sírboltja és a többi fejedelem sírja. Ezeknek a nagyszerű épületeknek egyik része a tengerre nézett. Köröskörül és hátuk mögött terült el a város; négyszögletes alaprajzon épült, hosszú, széles és egyenes útjai merőlegesek voltak egymásra és a mellékutcák ezekbe torkolltak. A park a kikötők, a rakodópártok, a hajóműhelyek igazodtak az akkori világ legnagyobb kereskedelmi gócpontjának szükségleteihez; az egészet óriási móló ölelte, a tenger felől pedig Pharos szigete védelmezte; ezen emelkedett a híres torony, knidosi Sostratos építész alkotása, amelyet a világ egyik csodájának tekintettek. Magában a városban megcsodálhatták a rengeteg templomot, a nagy gymnasiont, csarnokaival, amelyek több mint egy stadionnyi hosszúságban húzódtak, a Paneion nevezetű csigavonalas kilátótornyot, ahonnan a tekintet óriási területet tudott belátni, a Hippodromot, és a rengeteg magánházat. Ez a városterv rendkívül nagyszabású volt és a leírásból kiderül, hogy elgon-

dolásában valóban jellegzetes szabályosság nyilvánult meg. Felismerjük itt azt a geometriai szellemet, amelytől a görög építészet sohasem szakadt el; de felismerjük benne a szabad leleményt is, amely tud alkalmazkodni a dolgok új állapotához. Az, amit így hitelesen tudunk a kor egyik legnagyobb fővárosáról, bizonyos apró különbségek kivételével a legtöbb más városra illik, Antiochiára, Seleukiára, Pergamonra és bizonyos tekintetben a szárazföldi Görögország néhány városára is, főleg Athénre, amely a Lagidáknak és a pergamoni királyoknak sok szépítést és új épületet köszönhet.

Napjainkban gondosan tanulmányozták egyes épületek romjait és ezek tanuskodnak az akkori általános ízlésről. Utaljunk különösen Artemis Leukophryné maiandrosi-magnesiai, Dionysos teosi, Apollon didymosi és Asklepios trallesi templomára, amelyeket a III. században építettek, Eumenes és Attalos csarnokaira Athénben, Zeus Stratios templomára Alabandában, amelyeket a II. században emeltek. Ezekben az építészeti alkotásokban majdnem mindig az a vágy nyilvánul meg, hogy lenyűgözzék a képzeletet, egyfelől a terv nagyszerűségével, másrészt a díszítés gazdagságával. A márványok, a színes stukkók, a berakások, az oszlopfejek és a frizek díszítése, a vonalak és arányok sajátos szépségét a dús és színes díszítés varázsával tetézi. Szívesen enyhítik a merev körvonalakat bájos hullámokkal; szellemesen megsokszorozzák és változtatossá teszik a polychromia révén nyert színhatásokat; igyekeznek kiemelni az árnyas és a megvilágított részek ellentétét.

Ennek az építészeti díszítésnek egyik legjellegzetesebb példáját hozták napfényre a pergamoni ásatások. Az Attalidák a II. században büszkék voltak arra, hogy királyságukat a galatákon aratott győzelmeik után messze kiterjesztették és ezeket a győzelmeket monumentális építménnyel akarták emlékezetessé tenni. Fővárosukban afféle óriási oltárt építettek, amely olyan volt, mint valami mesterséges Akropolis. Roppant tér közepén emelkedett a négyszögletes kötömeg, hatalmas kőalapzaton nyugodott, ez is néhány lépcsőfokon emelkedett és párkány volt rajta. Felső részét tömör fal övezte a déli oldal kivételével, ahol az alapzat tömegét 24 fokos széles lépcső vágta be, amely felvezetett a földszintre. Ezeken a lépcsőkön

lehetett bejutni a belső udvarba, ezt oszlopos csarnok övezte ión stílusban; közepében emelkedett Zeus és Athéne oltára. Az építmény külső díszét két szobordíszes fríz alkotta; az egyik, a nagyobbik, az alapzatot és a lépcső oldalait díszítette, s több mint 120 méter hosszúságban húzódott; a másik, a kisebb, a fal felső részét ékesítette. Az egésznek az elgondolásában volt bizonyos hatásvadászat, amely a terv nagyszerűsége és az épület rendeltetése közt nagyon is érezhető aránytalanságból származott; kétségtelen, hogy a Pheidias és Iktinos idejében élt athéni ember ezt nagyon is élénken érezte volna; csak hogy ennek az egészen különböző társadalomnak a hatás egész új eszközeire volt szüksége; és nem tagadhatjuk meg a pergamoni építészekről azt az érdemet, hogy leleményük vakmerő ugyan, de volt benne szépség.

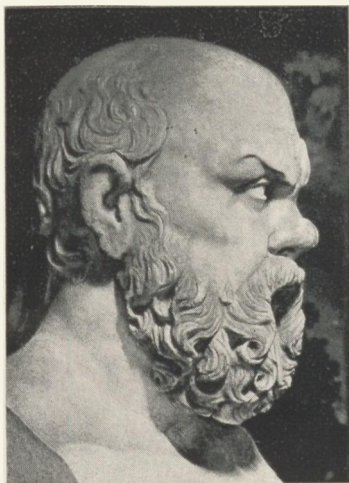
E nagyszámú és igen sokféle munkának elkerülhetetlen következménye volt, hogy bizonyos tekintetben fejlesztette és tökéletesítette az építészeti technikát. E kor építészei, mivel sokféle kérdést kellett megoldaniok, kénytelenek voltak kitalálni a megfelelő eljárásokat és lassankint szabályokat alkottak maguknak, amelyeket formulákba foglaltak. Csakhamar a tapasztalat és a megfigyelés ösztönözte leleményüket, ebből pedig hamarosan elméletek származtak, különösen színházépítésre, városrendezésre, fürdők, gymnasionok és stadionok építésére. Így keletkezett az a tanítás, amelyet a hellenisztikus kor görög építészei egyrészt átszármaztattak a latin építészekre, másrészt pedig a maguk követőire a birodalom első századaiban. Ezt az elméletet tömören összefoglalva megtaláljuk Vitruvius könyvében, amelyet Augustus uralkodása alatt írt; tudjuk, mily nagy hatással volt ez a könyv a renaissance építészeire. Tehát a hellén kultúra hagyományában van olyan elem amelyet semmi esetre sem szabad kicsinyelnünk.

Azok a körülmények, amelyek előmozdították az építészetet, épp ilyen kedvezők voltak azokra a művészeti ágakra is, amelyeknek részük volt az épületek díszítésében, különösen a szobrászatra és a festészetre. A hellenisztikus korszakban mind a kettő virágzott a görög világ egész területén. Soha még nem volt annyi szobrászműterem s nem is dolgoztak annyit, mint e három század alatt. A királyok egymásután rendelték a szobrokat, a

csoportokat, a domborműveket; és mint már történni szokott, a gazdag magánemberek anyagi tehetségükhöz képest követték a királyok példáját. Ennyi bátorítás és ösztönzés hatása alatt valóban támadtak is kitűnő művészek. Természetesen nem tudták belevinni munkájukba azt a vallásos és hazafias ihletet, amely az előző századok mestereit fűtötte. Nekik már nem volt hazájuk, a szó szoros értelmében; az istenekre pedig már nem tekintettek a mélységes jámborság és a tiszteletteljes félelem régi érzelmeivel. Másrészt a hellenisztikus szobrászok éppen úgy, mint a korszak építészei, hatásuk alatt álltak azoknak a mintaképeknek, amelyek lenyűgözték bámulatukat. Mindenképpen tovább élt köztük Görögország találékony szelleme. Termékeny munkásságuk még az utánzásban is olyan művészetet tudott teremteni, amelynek megvolt a maga eredetisége és igen nagy hatása. Még ma is bámulat tárgya néhány alkotásuk, amely megmenekült a pusztulástól.

A modern tudomány ezeket a művészeket iskolákba vagy legalább is helyi csoportokba osztályozta; megkülönbözteti egymástól a pergamoni, rhodosi, trallesi, alexandriai műhelyeket, mert e városok mindegyikét vagy híres művek képviselik, vagy pedig szobrászcsaládok, amelyeknek neveit összegyűjtötték és családfáját összeállították. Itt elegendő e kor művészetének néhány jellemző vonását megrajzolnunk.

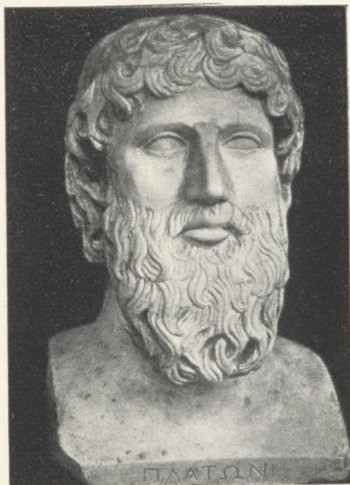
Egyik legjellemzőbb vonása a nagyság hajszolása, amire már rámutattunk az egykorú építészet alkotásaiban; ennek döntő példája az óriási pergamoni oltár szobordísz, amelyet az imént megemlítettünk. Az alsó fríz, amelyről szó volt, az alapzat körül és a monumentális lépcső falain folytatódott, s Zeus és Athéna győzelmét ábrázolja a gigasokon; szimboluma annak a győzelemnek, amelyet az Attalidák arattak a barbárokon. A görög művészet még sohasem tett ekkora erőfeszítést, hogy érzékeltesse az izomerő kifejezését, amelyet a csata heve felkorbácsolt. A vonagló testek, az erőszakos mozdulatok, a szörnyű formák, ügyesen összeállítva, olyan egységet alkotnak, amelynek hatása megrendítő. Egyébként a győztes istenek felsége szembehelyezkedik itt a legyőzött gigasok kétségbeesett elszántságával. Azt a durvaságot, amely egyes részekben szinte elkerülhetetlen volt, szerencsésen

SOKRATES

Kr. e. IV. sz.

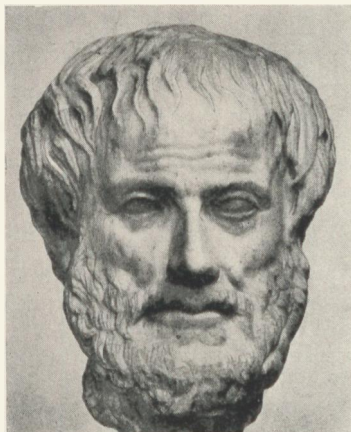
(Róma, Villa Albani)

PLATON

Kr. e. IV. sz.

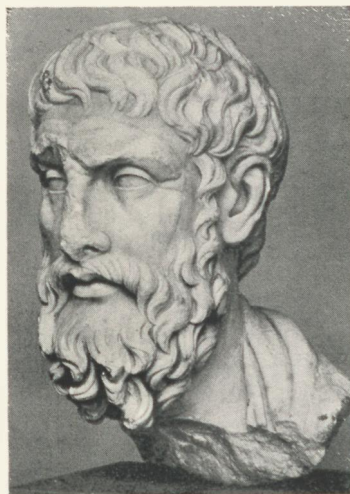
(Stockholm, Nationalmuseet)

ARISTOTELES

Kr. e. IV. sz.

(Wien,
Kunsthistorisches Museum)

EPIKUROS

Realisztikus portrészobor

Kr. e. IV. sz.

(New York, Metropolitan Museum)

tompította sok alak nemessége vagy szépsége. És így ennek az összevisszaságnak, ennek az emberfeletti kavardásnak a látványából végül is a néző előtt kibontakozott az értelmes és önmagán uralkodó erő felsőbbségének az érzése. Részben ebben, részben pedig a mű technikai kiválóságában nyilvánult meg a görög hagyomány folytonossága. De épp ilyen bizonyos volt az is, hogy a művészek már új eszközöket használtak.

Ennek a művészetnek másik érdekes vonása a pátosz keresése. Úgy látszik ehhez nagyban hozzájárult a klaszszikus tragédia egyre fokozódó sikere. A szobrászat, amely a legnépszerűbb tragikai jelenetekből merített ihletet, végül maga is megpróbálta a maga eszközeivel ábrázolni a megrendítő helyzeteket. A hellenisztikus korból származnak azok a híres szoborcsoportok, amelyek igazolják ezt az irányzatot. Említsük meg a Laokoont, Dirke bűnhődését (e szoborcsoport Farnesei Bika néven ismeretes) a Niobidák halálát; e tárgyakat a szobrászat azokból a mondákból kölcsönözte, amelyeket a színház népszerűsített. És mindezekben a szobrászati művekben ugyanaz a gondosság nyilvánul meg, hogy a mozdulatlan márványban kifejező mozdulatokkal ábrázolják azt, amit a költészet leírt vagy pedig a színpadon ábrázolt. Igaz, teljes joggal kétségbevonhatjuk a szobrászat és az irodalom ilyenén szövetségének helyességét; azonban az éppen most idézett műalkotások tekintélye mindenestre bizonyítja azt a hatást, amelyet a hellenisztikus művészet egészen napjainkig gyakorolt.

A technikai tökéletesség idézte elő azt is, hogy a művészeket nehéz alkotásokra csábította. Mivel ismerték mesterségük minden titkát, természetesen erőt vett rajtuk a kísértés, hogy ezt meg is mutassák. De a túlságos tudás mindig azzal a kockázattal jár, hogy üres mesterkedéssé válik; ettől a hellenisztikus szobrászat sem tudott mindig megszabadulni. Az emberi test részeinek elemzésében, a mozgások és testtartások megfigyelésében e kor mestereinek már semmit sem kellett tanulniok. Szerették ezt be is bizonyítani alkotásaik tökéletességével. Az a jól ismert szobor, amelynek neve *Harcoló gladiátor* és amely valószínűleg galata harcost ábrázol, amint védekezik egy lovas ellen, a maga technikai tökéletességével, valósággal az élő test anatómiai tanulmánya. Egyébként ha

a melosi Aphrodite és néhány testvérszobra ugyanennek a korszaknak az alkotása, amint hihető is, nem tagadhatjuk, hogy ez az ügyeskedés néha választékos szépségeket teremtett. Mindenesetre azoknak, akik birtokában voltak, lehetővé tette, hogy hajszálfinom pontossággal és tetszésük szerint ábrázolják a természet minden változatosságát, sőt minden szeszélyét. Innen van, hogy kitűntek a márvány- vagy bronz-portréban éppen úgy, mint a genre-szobrászatban. Egyetlen korszak sem alkotott ennyi portrészobrot; kifejező vonásaival mindegyik tanúsítja az egyéni hasonlóságot, amely bizonyára meglepő volt. Hasonlóképpen egyetlen korszak sem talált ki bájosabb és mulattatóbb tárgyakat, kacagó vagy haragvó amoretteket, egymással vagy háziállatokkal játszadozó gyermekeket, furcsa figurákat. A márványnál alkalmasabb volt sokszor a művészi leleményességnek ilyen szeszélyeire a bronz és néha az arany vagy az ezüst. Minden múzeumunkban vannak apró szobrok, csoportok, serlegeken vagy vázákon vésett domborművek, tükörfogók, amelyekeken megcsodálhatjuk a leleményes és tarka képzeletet és a művészek szellemes ügyességét; a görög Anthologiában rengeteg olyan epigramma maradt ránk, amely mind szép műtárgyak leírása.

Kétségtelen, hogy a fentebb felsorolt épületek díszítésére épp úgy felhasználták a festőművészeket, mint a szobrászokat. És a portré divatja, amit a szobrászok olyan sűrűn kielégítettek, bizonyára a festők tehetségét is épp így igénybevette. Sajnos, a festészet alkotásai lényegesen hamarább pusztulnak; semmi sem maradt ránk, aminek alapján értékelhetnők az akkori festők, Aetion, samosi Theon és mások híres alkotásait, akiknek neveit a különféle szerzők idézik. Csupán annyit állíthatunk, hogy a hellenisztikus ízlés, úgy amint az imént a szobrászatban jellemeztük, éppen így megnyilvánult a festészetben is. A művészek itt is szerették a tragédiától sugallt patétikus jeleneteket; másfelől nyilván kiderült, hogy alaposan tanulmányozták a részleteket. Igyekeztek a rendelkezésükre álló eszközökkel kifejezni egy-egy szakaszát azoknak a heves érzelmeknek, amelyeket a híres színészek ábrázoltak; Medea erkölcsi gyötrelmeit, utolsó tétovázását és őrjöngését, Ajax sötét elhatározását, Iphigenia feláldozásának borzalmát, Agamemnon szívének fájdal-

mát. Mint a naturalizmus hívei, divatossá tették a családi jeleneteket, a genre-tárgyakat, az enteriőröket, amelyekben a valóságos tárgyak ábrázolása valami teret mégis engedett a képzeletnek. Valószínű az is, hogy a pásztorköltészet hatása alatt már a tájnak is fontosságot tulajdonítottak; erre a célra számos monda kínálkozott, különösen azok, amelyek a kentaurokat, a hegyek lakóit, Polyphemost és Galateát, a tenger isteneit és kalandjaikat ábrázolták. És úgylátszik, hogy ebben az időben még a karrikatúrát is szerették. Eredetiek hiányában számos festett váza tanúsítja még ma is ezt a sokféle kísérletezést, amiből számos siker fakadt; és végeredményben ebből olyan művészetre következtethetünk, amely nagyjából az utánzásból élt, valószínűleg semmi nagyot sem alkotott a szó valódi értelmében, de bizonyosságát adta figyelemreméltó technikai ügyességének, amellyel kedvesség, sokszor megindultság és majdnem mindig szellemes vagy mulattató leleményesség párosult.

E hellenisztikus művészet és a császár-kor görög művészete közt egy pillanatra sem szakadt meg a folytonosság; az utóbbi csupán meghosszabbítása az előbbinek. Itt sem választjuk el őket egymástól. Csupán a politikai egység következtében, amelyet a császári uralom rákényszerített a világra, akkoriban egyre könnyebbé vált az eszmék kicserélődése, a példák és hatások kölcsönös egymásbaolvadása. A római ízlés mindenütt érvényesült, de ezt az ízlést is át- meg áthatják Görögország tanításai. Így a Kr. u. I. századtól fogva úgyszólván lehetetlen különválasztani azt, ami valóban görög, attól, ami római vagy keleti. Nincs ennek a kornak művészi termelése, amelyben ne mutatkoznának különféle eredetű elemek. Mégis elmondhatjuk, hogy egészen a kereszténység uralomrajutásáig Keleten minden művészetben a görög hagyomány a legerősebb. Az építészet különösen az I. és II. században a birodalomnak ebben a részében, minden vonásában görög építészet maradt. A császárok, egészen az Antoninusokig, különösen Ázsiában, legalább annyira vagy még inkább szépítették a görög városokat, mint a hellenisztikus kor királyai. De bármily sok és bármily fontos is a műalkotásoknak az a sora, amellyel gazdagították, sem az építőművészetben, sem a szobrászatban vagy festészetben nem tűnt ki egy művész sem eredeti

alkotásokkal: azokról a vegyes műveikről, pedig, amelyeket több-kevesebb sikerrel alkottak, itt nem szólhatunk részletesen. Szóval, továbbra is uralkodó marad a hellenisztikus ízlés, amely egyes részletekben sokféle-képpen módosul; és a művészet tovább is becsülettel megállja helyét, amennyire a mesterségbeli elmélet és gyakorlat fennmarad. Hanyatlása végképpen csak a Kr. u. III. századtól kezdve vehető észre, előbb a polgárháborúk, később pedig a barbár betörések során. De ugyanekkor a kereszténység befolyása alatt új görög művészet, a későbbi bizánci művészet kezd kialakulni. Ez nem tartozik tárgyunkhoz. A bizánci kultúra uralomrajutása jelzi azt a határt, ahol a tulajdonképpeni hellén kultúra végződik.

A GÖRÖG KULTÚRA A RÓMAI BIRODALOMBAN.

1. A társadalom és az irodalom.

A római birodalom megalakulása elsöpörte az utolsó görög államokat; keleten és nyugaton most már csak római tartományok voltak; most végképpen megsemmisült mindaz az autonómia, ami addig még megvolt. A kormányzók, akiket Róma különféle címeken kiküldött, mindent alávetettek a császári hatalomnak, amely most már az egész világot uralma alatt tartotta. De szó sem lehetett arról, hogy a hellenisztikus királyságokkal együtt a görög kultúra is elpusztuljon, sőt épp ellenkezőleg, meghódította még hódítóit is. Róma már a köztársaság utolsó századaiban erősen görög hatás alá került; ez a hatás még fokozódott a császárság első századaiban; és az Antoninusok idejében megérjük, hogy egy római császár görög nyelven írja meg lelki életének naplóját. A Kelet még sokkal inkább teljesen görög marad; a latin kultúra éppen csak hogy érintette, sohasem tudta áthatni. Tehát a hellén kultúra története folytatódik a császárság alatt, a változás nem hirtelen és nem is nagyon feltűnő, egészen addig, amikor a keleti birodalom megalapításával megkezdődik a bizánci kultúra. E négyszáz év alatt a társadalomnak sem külseje, sem belső szerkezete nem módosul lényegesen; és mégis kétségtelenül válságon megy át, amelynek oka elhajlása a polytheizmustól. A kereszténység egyre terjed és erősödik s már a II. század óta megrendíti a régi vallást. A III. században már vetélytársa a pogányságnak; vannak hitvédői,

doktorai és iskolái; az üldözésekben még csak jobban megerősödik; a IV. században Constantinusban és utódaiban diadalra jut. És kétségtelen, hogy minél jobban magához vonzza az új vallás az értelmiség elitjét, annál jobban átítatódik a görög kultúrával; tulajdonképpen maga is új formája lesz az ősi kultúrának, legalább is Keleten. De ez már nagyon is más forma és egészen más szellem lelkesíti, úgy hogy itt nem térhetünk ki rá. A görög pogányság az a keret, amelyből itt nem léphetünk ki.

Ez a régi kultúra, bármennyire hanyatlott, az utolsó századok folyamán olyan életerőről tett bizonyosságot, amelyet el kell ismernünk. Sőt úgy látszik, hogy a római béke jóvoltából mintegy másodvirágzásra jutott ebben az időben; kissé halvány ez a virágzás, ami természetes is ilyen késő korban, azonban mindenesetre megvan benne az őszi báj. Egyik-másik alkotásának a hatása napjainkig is érzik; ezekből olyan társadalmat ismerünk meg, amely a dicsőséges multhoz képest maga is érezte alsóbbrendűségét, másrészt pedig nem kötötték szilárd remények már a jövőhöz; azonban legalább is buzgón és szeretettel ragaszkodott hagyományaihoz és tőle telhetőleg folytatta is azokat. Örömet talált ebben és sikerült is megállnia helyét.

A Kr. u. I. és II. században a művelt görögök élete igen érdekes alakban mutatkozik meg előttünk. Mindent összevéve, a művelt osztályokban intelligens élet folyt. Plutarchos, akinek műveit később fogjuk említeni, e tekintetben olyan adatokat hagyott ránk, amelyeknek alapján valóban kedvező képet alkothatunk magunknak róluk; amit magáról vagy családjáról elmond, abban nincs semmi rendkívüli és éppen ezért talán nyugodtan általánosíthatjuk, a tévedés kockázata nélkül.

Boiotia egy kis városában, Chaironeiában, három vagy négy nemzedék követi egymást Augustus és Hadrianus uralkodása között. Itt van mindenekelőtt Plutarchos szépapja Nikarchos, tanuja azoknak a polgárháborúknak, amelyeknek visszahatása kegyetlenül érzik még az ő korában is; aztán itt van ennek a fia, Lamprias és unokája, Plutarchos atyja, akik úgy látszik békésen élvezték egymásután a világ rendjének helyrezerökkenését. Foglalkoznak a birtok művelésével, igyekeznek jókarban meg-

tartani örökölt vagyonukat, becsületes emberek, nincs bennük semmi nagyravágás, megelégszenek a közbecsüléssel, amely övezi őket, és nem igen gyötri őket a bánkódás a régóta elvesztett nemzeti függetlenség miatt. Ebben a környezetben, ahol a családi szellem apáról fiúra szállt, az értelmi és erkölcsi kultúrát igen nagyra becsülik. Görögország minden szép hagyományát és minden emlékét tiszteletben tartják. Plutarchos és testvérei már fiatalon Athénbe kerülnek, amely most is a magasabb tudományok gócpontja és ahol valóságos egyetemi élet fejlődik ki. A híres iskolák a görög világ minden részéből idevonzzák a legkitűnőbb tanárokat és a tanuló ifjúságot. Tanárok és tanítványok közt a viszony sehol sincs jobban szabályozva; az egészséges fegyelem teszi, hogy ez a viszony szíves és családias. Barátságosan összegyülekeznek, a vendéglátó asztal körül beszélgetnek, végeérhetetlenül vitatkoznak, a szellemesség, a tanultság érvényesül itt, szellemes és finom megjegyzések hangzanak el. Mindezekben a körökben az irodalmi, filozófiai, tudományos és vallási kérdések iránt élénk érdeklődés mutatkozik; viszont alig vagy csak nagyon keveset szerepel politika. Úgy látszik, hogy az eszmék kicserélése az élet legfőbb feladata lett. S ugyanezt folytatják akkor is, amikor elhagyták az iskolát. Ebben az időben igen sokat utaznak, természetesen üzleti ügyekben, de kíváncsiságból is. Mivel a közlekedés már biztosabb és könnyebb, Keletről Nyugatra járnak, Görögországból Itáliába és Itáliából Görögországba. Plutarchos, mikor tanulmányait befejezte, meglátogatja Egyiptomot és fővárosát Alexandriát és Rómát, ahol ismételten hosszabb ideig tartózkodik. Előadásokat is tart, mert divatban vannak; hallgatja a filozófusokat, mert filozófusok mindenütt vannak s maga is tart filozófiai előadásokat; de meglátogatja a híres helyeket is, megismerkedik a híres emberekkel, tájékozódik a római történelemben, úgy hogy kikérdezi azoknak a leszármazottait, akiknek szerepük volt az eseményekben. Itt élénken szemünkbe tűnik a két kultúra kölcsönös egymásrahatása. Aztán visszatér hazájába; elhatározza, hogy nem hagyja el többé, községi ügyekkel foglalkozik, de nem hanyagolja el a maga dolgait sem; helyi tisztsegeket visel, meglátogatja a műemlékekben és emlékekben gazdag szomszédos delphi-i szentélyt, sőt ott papi cselek-

ményeket is végez. Lassankint híres emberré válik. Kiváló külföldiek eljönnek meglátogatni; fogadja őket; maga is utazgat Görögországban, időnkint meglátogatja Athént, szellemi hazáját, hamarosan oda is köti fiainak nevelése. Otthon legkedvesebb foglalkozása az olvasás és az írás. Mit ír? Erkölcstani értekezéseket, leveleket, főképpen életrajzokat, amelyekről alább beszélünk. Egyelőre az életmódja érdekel bennünket; mert ez az életmód kortársai és honfitársai java részének életmódját példázza. Munkás nyugalom, békés élet, értekezésekben csúcsosodó tevékenység, sokoldalú műveltség, tudásvágy: ezek azok a vonások, amelyek megszabják az Antoniusok századában élő jobb görög társadalom jellemző vonásait. Megtaláljuk ezeket az irodalomban és az irodalom ugyan- ebben az időben megmutatja ennek a társadalomnak néhány más vonását is, s megmutatja azokat a változásait, amelyeket az események hatása alatt elszenvedett.

A szellemi termelés már a hellenisztikus királyságok korában sokat veszített eredetiségéből: az utánzás már-már elfojtotta benne az eredetiséget. A császárkorban ez a jelleg még inkább észrevehető, bármily sok és sokféle mű keletkezett, bármily érdemet szereztek is egyes írók. Most már csak úgy arathatott sikert valaki bármely műfajban, ha utánzóvá lett. Úgyszólván már semmi új sincs az irodalomban, a művészetekben pedig még kevesebb. Csupán a természettudomány és a filozófia mutat még bizonyos teremtmő erőt; éppen ezért ezekkel kell foglalkoznunk itt. Mindazonáltal feltétlenül szükséges legalább egy pillantást vetnünk az irodalmi élet egészére, amelytől különben a filozófia elválaszthatatlan.

Furcsa, hogy a szó művészetét sohasem csodálták és művelték inkább, mint ebben a korban, amikor jóformán elvesztette létjogosultságát. A görög-római világ a II. században teli van szónokokkal; Ázsia, Görögország, Itália tapsolja a szó mestereit, ezeket a csodálatraméltó rögtönzőket, a vitatkozásnak ezeket a művészeit, akik ismét felvették a *sophista* elnevezést, amely már a divatját multa és büszkén viselik is. Az iskolák, amelyekben a retorika titkait tanítják, zsúfoltabbak mint valaha; a nagyvárosok tisztességüknek tartják, hogy tanszéket állítsanak az ékesszólásnak. Marcus Aurelius több tanszéket is állít Athénben, amely így valósággal egyetemi várossá

lett. De e kor szónokai főképpen a hangzatos beszédekben aratják diadalaikat; ilyenek a városok magasztalásai, hízelgés a hivatalos személyeknek, az állami szertartásokon elmondott díszbeszédek. A legkomolyabb alkalmakat megadják nekik, amidőn a római hatóságoknak, néha a szenátusnak vagy magának a császárnak kifejezik polgártársaik részvétét vagy üdvözlétét. És ezenkívül a szónoki előadásokra mindig készséges közönséget tudnak összegyűjteni. Olyan nevek voltak akkor híresek, amelyek azóta már régen megérdemelt feledésbe merültek; ilyenek Scopelianus, arelatei Favorinus, Aelius Aristides, Philostratos. Szónoki művészetükből hiányzott minden lényeges elem; az utókor teljes joggal nagyhangú és múltó értékű handabandázásnak tekintette. És mégis el kell ismernünk, hogy a szónak ezek a művészei hasznos munkát végeztek azzal, hogy felébresztették az irodalmi szépségnek azt az érzékét, amelyet közvetlen előzőik nagyon is elfeledtettek. Azok, akiket abban az időben atticistáknak neveztek, nyelvtudósok és rhetorok, bár túlzásba hajtották purista aggodalmaikat, ismét becsületet szereztek a nyelvhelyességnek és a szép előadásnak; gyógyították a nyelvet azzal, hogy a szónokokat és írókat a legjobb régi attikai prózaírók tekintélyére utalták. Meggátolták tehát, hogy a nyelv túlgyorsan elkorcsosuljon. Nyilvánvalón nem volt hatalmuk többet tenni ennél, sem pedig visszaadni a nyelvnek azt a frisséget és természetességet, ami a remekművek örök szépsége.

A történetírás műfaja természeténél fogva jobban meg volt védve a felületesség veszedelmétől. A II. és III. században voltak görög történetírók, akiknek művei megmaradtak és méltán becsületben állnak. Herodotos, Thukydides és Xenophon utánpótlói voltak; közös érdemük, hogy világosan, tisztességesen, helyes és meglehetősen tiszta nyelven tudták előadni azokat az eseményeket, amelyeknek elbeszélésére vállalkoztak. Okosan felhasználták azokat az értesüléseiket, amelyek nélkülük elvesztek volna számunkra. Hozzájuk kell fordulnunk, ha fontos korszakokat meg akarunk ismerni. Nikomediai Arrianosnak, Hadrianus császár kortársának köszönhetjük a *Nagy Sándor hadjáratáról* ránk maradt elbeszélést; meg kell dicsérnünk egyszerűségét és igazmondását. Az alexandriai Appianos pedig Antoninus uralkodása alatt írta

meg *Római történelmét*, amelynek tekintélyes részei maradtak ránk; kissé bágyadt alkotás, nincs benne sem eredetiség, sem egyéni kritika, de rendszeres és általában jó anyagon nyugszik. Sem az egyik, sem a másik nem fogható Cassius Dionhoz, e kor legnagyobb történetírójához. Hatalmas római történelméből mindössze mintegy húsz könyv maradt ránk, valamivel több mint a munka negyedrésze. Megírja benne, még pedig erőteljes stílusban a köztársaság végének tragikus eseményeit, a polgárháborúkat, és a birodalom történetét az első császárok alatt; de sajnálatos, hogy bár Thukydidest vette mintájának, nem tudta eltanulni tőle sem szelleme szabadságát, sem ítéleteinek függetlenségét és visszaélt a történeti beszéd műfajával. Utána éppen csak hogy megemlítésre érdemes a szíriai Herodianos, akinek Marcus Aurelius utódairól írt történelmi műve máig is megvan.

Bizonyos, hogy e kor történetírásának legnagyobb büszkesége Plutarchos *Párhuzamos Életrajzok* című gyűjteménye. Az életrajz, amely mindeddig csak másodrangú műfaja volt a történetírásnak, e mű jóvoltából vált valóban értékké. Kétségtelen, hogy Plutarchost nem tartjuk sem nagy írónak, sem merész és lendületes gondolkodónak; sőt mint történetíró is komoly szemrehányásokat érdemel. Nincs benne figyelmes forráskritika, nem fordít kellő gondot a chronológiára, nem tudja áttekinteni a nagy politikai terveket. Mindenekelőtt moralista és kíváncsi és éppen az erkölcsrajzzal, éppen a különféle részletek kiemelésével keltette új életre az ókor híres görög és római férfiainak nagyobb részét. Sokféle és rengeteg olvasmány alapján roppant sok adatot gyűjtött és ezeknek segítségével igen sok másodrendű, de mégis fontos tényt szedett össze, másfelől igen sok erkölcsi vonást, amelyek kidomborítják személyeinek jellemét. Figyelmesen nyomozta cselekvésük indítóokait, a lehetőséghez képest felkutatta magánéletüket, s úgyszólván meglepte őket ellenőrizhetetlen pillanataikban, hogy pontosan megragadja titkos gondolataikat, erkölcsi szokásaikat és természetük leglényegét, és ezen a réven igen gyakran sikerült jobban megismertetnie őket, mint a tulajdonképpeni történetíróknak. Tegyük hozzá, hogy kellemes elbeszélő, van rendkívül erős drámai érzéke, és hogy megjegyzéseiben, amelyekkel elbeszéléseit tarkítja, és amelyek néha

kissé hosszadalmasak, van szellem és lendület. Mindennek az az eredménye, hogy életrajzi művének egésze az ókori kultúrának úgyszólván minden vonását szemünk elé varázsolja. Így magyarázható az a népszerűség, amelyet a renaissance óta élvezett. Minden más műnél bővebben adott tárgyat a tragédiának. Legkitűnőbb moralistáink közül igen sokan szerették és talán neki volt legnagyobb része abban a befolyásban, amelyet Görögország gyakorolt történelmünk bizonyos pillanataiban, különösen a forradalom korszakában. Így, ámbár a történelmi kritika haladása meglehetősen megingatta tekintélyét, még ma is egyike azoknak, akiket nem lehet figyelmen kívül hagyni, ha meg akarjuk ismerni az ókori Görögország erkölcsi életét.

Egy másik műfajban, a II. századnak egy másik írója, a szíriai samosatai Lukianos szerzett tartós hírnevet. Mint Plutarchos, ő is sokat köszönhet a mult klasszikus műveinek; de éppen úgy mint amaz, bár maga is sokat kölcsönzött másoktól, meglehetősen nagy mértékben alkotó tehetség volt és mint ilyen, nagy hatást gyakorolt az utókorra. Afféle hivatásos szofista volt, amilyenekről fentebb beszéltünk; de szellemi hajlama igen hamar egészen másképp nyilatkozott meg, mint amazoké. Egyrészt a régi komédia hatott rá, másrészt azok a keserű szatirák, amelyeket a cinikus iskola népszerűsített, és csillogó és csúfolkodó szellemét bizonyos könnyű és színes munkákban ragyogtatta, halottak párbeszédeiben, istenek és mitológiai személyek csevegéseiben, tanulmányokban vagy értekezésekben, pamfletekben, regényszerű művekben; kicsúfolta ezekben a babonákat és a polytheizmus meséit, az egykorú filozófusok tanításait és felszegéseit, élesen bírált minden dogmatizmust, letépett minden álarcot és megbélyegzett minden kontárkodást. Alapjában véve szkeptikus volt, de mindenekfelett alkalmat keresett arra, hogy csillogtassa tehetségét. De skepticizmusa, amely éles józan ésszel párosult, feltétlenül sok gondolatot keltett és sok kétséget megerősített. Észrevehetjük azt az ürességet, amely a legtöbb lélekben tátongett akkor a régi hit felszíne alatt. Egyébként képzeletének elevensége, kedvessége, ironikus játéka, csipkedő stílusa, amelyet attikai szellemességgel fűszerezett, a szatirikus próza mesterévé tette. Irodalmi munkássága

mintaképe maradt egy műfajnak, amely később sok utánzóra talált; ezek közt szerepel Rabelais is.

Végül említsük meg a császárkor irodalmi alkotásai között a regényt is. Miután a képzelet szabad szárnyalása elfordult a költészettől, ebben az időben főképpen csak a regényben élhette ki magát. A görög regény nem akár-miféle képzeletbeli alkotás: lényegileg szerelmi történet, amelyet kalandok szőnek át. Részből az előző korok erotikus irodalmából, részből pedig az igazi vagy mesés útleírásokból keletkezett. Jellemvonásainak összességével igen jól képviseli a szellemi és erkölcsi állapotot abban a görög világban, amelynek számára készült. Az a társadalom, amely elszakadt minden nagy dologtól és amelyben a nők befolyása igen nagy volt, elháríthatatlanul egyik kedvelt tárgyává emelte a szerelmet. Egyébként sokkal felületesebb volt, hogysen a regényíróktól mély pszichológiai tanulmányokat követelt volna. Ezek a regényírók nem az egymással vagy pedig a kötelességérzettel harcba álló szenvedélyeket ábrázolják. Ha a görög regényben a szerelem szerencsétlen, akkor csupán külső akadályok, képzelt s többé-kevésbé valószínűtlen események keresztezik útját. Bonyolult kalandok, nőrablások, uton-állók és tengeri rablók történetei, véletlen találkozások, egymásután következő sorsfordulatok: rendesen ezek az alkotóelemei. A szerelmeseket valami esemény elválasztja egymástól, mire bebolyongják az egész világot, hányja-veti őket a véletlen szeszélye egészen addig, míg végre újra egymásra találnak s még mindig hívek egymáshoz, miután csodálatos módon a legrettenetesebb veszélyekből is megmenekültek. Ezekben a hihetetlen elképzelésekben sok a csodás elem. Olvasásuk közben hamarosan érezzük, hogy olyan emberek számára íródtak, akiket a valóság nem vonzott, sőt abban találták örömüket, ha elszakadhattak tőle. Meglehetősen gyerekes kíváncsiság párosult ezekben a kritikai szellem teljes hiányával. Hiszékenységük a legcsekélyebb ellenvetés nélkül elfogadott minden meglepetést, csodát, még a legfurcsább véletlen alakulásokat is. Így ezek a regények, bármily különbözők is személyeik és elképzeléseik, meglepően hasonlítanak egymásra. Mindig ugyanazokat az általános vonásokat találjuk meg bennük, Antonius Diogenes, ephesusi Xenophon, a szír Heliodoros, az alexandriai Achilleus Tatios és

Chariton elbeszéléseiben egyformán ; mind a Kr. u. I. és V. század közt keletkeztek. Ezek az írók csak tehetség tekintetében különböztek egymástól.

Még a legjobb köztük az ephesusi Xenophon, *Ephesiaka* című regényével és Heliodoros az *Aithiopia* vagy *Theagenes* és *Charikleia kalandjai*-nak szerzője. Ma már nem tudnánk semmi érdekeset sem találni az ilyenféle művekben. És mégsem voltak teljesen hatástalanok a modern regény fejlődésére. Ez még jobban illik Longosnak *Daphnis és Chloe* című pásztorregényére, amelynek keletkezési idejét nem ismerjük, azonban bizonyára ugyanabból a korból való. Két fiatal teremtés szerelmét írja le benne, inkább látszólagos, mint valóságos egyszerűséggel, de nem minden báj nélkül. Ez a kis könyv, ámbár bizonyos mesterkélttség érzik rajta, azok közé tartozik, amelyeket minden korban szívesen olvastak.

Ebben az áttekintésben, bármily vázlatos is, ne hanyagoljuk el teljesen a tudományos irodalmat, mert ez is azt mutatja, hogy ebben a korban Görögország teljesen a multjából élt. Azok a retorikai értekezések, amelyek a II. és III. század tanárainak nevéhez fűződtek, — ezek: tarsosi Hermogenes, gadarai Apsines, laodikeiai Menandros — nem egyebek, mint szónoki szabálygyűjtemények, amelyeket a klasszikus művekből vontak le, vagy pedig többé-kevésbé ügyesen kivonatoltak Aristoteles és Theophrastos szakmunkáiból. Longinos kis könyve a *Fenségesről* ugyanilyen jellegű szabályokat kever a régi költők vagy szónokok néhány szebb helyének néha ékes-szóoló magyarázatával. A nyelvtudósok igyekeztek tanulmányozni a régi szerzők nyelvét a legkisebb részleteiben is, mert ez a nyelv egyre inkább elütött a közbeszédtől ; igyekeztek felállítani szabályait ; ilyen munkát írt Apollonios Diskolos és Herodianus. Buzgó munkatársaik a szótárítók, akik azt a feladatot tűzik maguk elé, hogy a régi írókból kiszedjék az elavult szókat, a ritka kifejezéseket, avagy azokat, amelyeknek használatát már elfelejtették. Harpokration és Julius Pollux szótárai, amelyek a II. század végén keletkeztek és napjainkig megmaradtak, bizonyítékai ennek a munkának és a naukratisi Athenaios műve : a *Sophisták Lakomája*, amely néhány évvel később jelent meg, valósággal előttünk pergeti le a régi emlékek szenvedélyes gyűjtőjének munkáját ; aki

azt akarja, hogy semmi se vesszen el az ókor értékeiből és egy végtelen dialógusban igyekszik felhalmozni mindazokat a jegyzeteket, amiket fáradságos olvasmányai során összegyűjtött.

2. A természettudományok és a filozófia.

Az alkotó tevékenység csökkenése, amelyet az irodalomban megfigyeltünk, elháríthatatlanul jelentkezett a természettudományban és a filozófiában is. Nem mintha ebben az időben kevesebb lett volna a tudós, vagy a filozófus; de amazok is, emezek is inkább azzal foglalkoztak, hogy elődeiknek eszméit egyeztették vagy magyarázták, mint azzal, hogy új kutatásokat kezdeményeztek. A görög gondolat úgyszólván visszahajolt önmagába, ahelyett hogy továbbá is szabadon kibontakozott volna. Mindazonáltal nem állíthatjuk, hogy ez a munka értelmetlen vagy eredménytelen lett volna. Hiszen mindenképpen lehetetlen volt, hogy az eszméknek, az ismereteknek és az előbbi rendszereknek átgyúrása bizonyos mértékig meg ne újította volna őket. Így történt meg, hogy ebből a nagyrészt régi anyagból észrevehetően eltérő jellegű épületeket emeltek. És ha a tulajdonképpeni természettudományokban ez a megújódás nem volt túlságosan jelentékeny, a filozófiában, mint látni fogjuk, olyan elmélet kialakulására vezetett, amely mély és tartós hatást gyakorolt.

Alexandria, amely a hellenisztikus korban a komoly tanulmányok gócpontja volt, még a következő századokban is kitermelte a matematikai és fizikai tudományok néhány igen kiváló képviselőjét. Az első sorban áll köztük Claudius Ptolemaios, aki kivált mint csillagász, mint földrajztudós, mint a zene teoretikusa és mint fizikus, a Kr. u. II. század második felében. Nagy csillagászati kézikönyvében, amelyet a középkor az arab fordítások alapján *Almagest* néven ismert, megvetette a csillagászati tudomány alapjait egészen Kopernikus idejéig. Megőrizte számunkra mindazokat a megfigyeléseket, amelyeket részben maga végzett, részben elődei. *Geografikájában* együtt találjuk mindazokat az értesüléseket, amelyek e kor tudományosságának rendelkezésére álltak a tér-

képeken szereplő helyek hosszúságának és szélességének meghatározására ; ez volt a legnagyobb szabású ilyenfajta munka, amit eddig végeztek. *Harmonika* című munkájában úgy mutatkozik be, mint Aristoxenos és a pythagoreisták folytatója a zeneelméletben. Végül *Optika* című munkáján kívül, amelynek latin fordítása ránk maradt, több munkát írt még a mechanikáról és a fizika némely ágairól ; ezek azonban elvesztek.

A matematikusok sorában említenünk kell egy másik nagy nevet : az alexandriai Diophantos nevét, aki valószínűleg a Kr. u. III. században élt. *Arithmetika* című munkája, amelynek szövege sajnos csonkán és átalakítva jutott ránk, számunkra ma a görög matematikusoknak a számokra vonatkozó kutatásai összességét jelenti. Vajjon ebben a munkában mennyi az ő sajátja? Ebben a tekintetben a szaktudósok még nem tudtak teljesen megegyezni; általában azt tartják, hogy a tudós tevékenysége nem merült ki abban, hogy a problémák egész sorára alkalmazta a már addig is használt módszereket ; mindenestre kiválasztotta a legjobbakat és bebizonyította értéküket. Úgy tekinthetjük őt, mint a tudományos aritmetika megalapítóját és mint olyan tudóst, aki az araboknak megadta az algebra lényeges elemeit.

Galenosnak majdnem ugyanaz volt a szerepe az orvostudományban, — ha ezt a szót a legtágabb értelemben vesszük — mint Ptolomaiosnak a csillagászatban és a földrajzban és Diophantosnak az aritmetikában ; mint amazok, ő is összefoglalja műveiben mindazokat az ismereteket, amelyeket elődei összegyűjtöttek ; de ugyancsak az ő példájukra egyéni megfigyeléseivel fejti ki ezeket. Járatos volt a filozófiában, az irodalomban és bármilyen tárggyal foglalkozott, mindenbe belevitte a módszeres gondolkodás szokását ; tudott rendszerezni és általánosítani, világosan és kifogástalanul okoskodott. Hosszas orvosi gyakorlatot folytatott Pergamonban, Szmirnában, Rómában az Antoninusok, Marcus Aurelius és Commodus uralkodása alatt és ezen a réven gazdag tapasztalatokra tett szert. Termékeny író volt és ezt a tapasztalatot értékesítette rengeteg munkájában, amelyek közül a legfontosabbak ránk maradtak. Ezek bizonyítják, hogy az anatómiát, a fiziológiát és a patológiát lényegesen előbbrevitte. Csodálója volt Hippokratesnek, akinek legfőbb

műveit magyarázatokkal látta el és megérdemli, hogy mellé állítsuk a görög orvostudomány történetében. Hippokrates megalapította az orvostudományt, Galenos pedig megadta neki azt a formáját, amelyben egészen a modern időkig megmaradt, az új módszerek és ismeretek feltűnéséig.

De ebben az időben a görög kultúra fenntartásában sokkal fontosabb szerepe volt a filozófiának, mint a tudományoknak. Már a hellenisztikus korszakban kilépett a filozófia az iskolákból és át meg áthatotta a görög és római társadalmat. A császárkorban még többféle és még szélesebb körökre hat. A filozófusokat mindenütt ott találjuk; mint tanárok továbbra is maguk körül csoportosítják a művelt ifjúságot. Állami tanszékeket állítanak számukra, a városoktól fenntartott vagy a magánjellegű tanszékek mellett. Mint lelki tanácsadók, mint lelki vezetők, egyre szorosabb viszonyba kerülnek a kiváló személyiségekkel és ugyanakkor a rengeteg nyugtalan léleknek részben szóban, részben írásban erkölcsi tanácsokat osztogatnak. De ezzel nem érik be. Valósággal igehirdetőkké válnak és közülük sokan bejárják a világot és városról városra viszik a szép szót. Egyesek csak válogatott hallgatósághoz szólnak, akik nem közömbösek a szép stílus iránt és akik a tudományos vagy erkölcsi oktatást finom, elegáns és irodalmi kifejezésekben kívánják hallgatni. Mások kevésbé túlfinomultak vagy vakmerőbbek, egyenesen a néphez fordulnak, szembenéznek a tömeggel, ostromozzák a bűnöket a köztereken, a stadionokban vagy a színházakban, mindenütt ahol alkalmuk nyílik rá. Természetes, hogy ez a szónoki vagy előadói filozófia csak közhelyekből élhetett. Viszont a legszebb példákat, a legritkább eredményeket, másfelől az egyéni eszméket, amelyek elméletekké szerveződtek, a kis körökben, az igazi gondolkodók vagy a felsőbbrendű emberek baráti körében kell keresnünk.

A császárkornak ezt a görög filozófiáját, általános szellemét, annak az erkölcsi iránynak kifejlődése jellemzi, melyet fentebb már említettünk, ehhez csatlakozik az egyre jobban előtérbe lépő vallásos, sőt misztikus érdeklődés. Ennek révén kapcsolódik bele a platoni hagyományba és tulajdonképpen nem is egyéb, mint a platonizmus megújrodása. De útközben összeszed és tág

színkretizmusban magába olvaszt rengeteg olyan elemet, ami más iskolákból származik, különösen a stoicizmusból és a pythagoreizmusból. Egyébként igyekszik megmenteni a nemzeti vallásból mindazt, amit nem tart összeegyeztethetetlennek az erkölcsi törvénnyel és Isten eszméjével. Így a pogányság felsőbbrendű formájává lesz és tulajdonképpen képviselője a pogányságnak, az egyre hatalmasodó kereszténységgel szemben. Ennek eredménye az az elkerülhetetlen összeütközés, amely előidézi bukását.

Mellette egészen a III. század közepéig élnek még a hellenisztikus kor filozófiai iskolái, legalább is egyik-másik. És tevékenységük és sajátos értékük olyan munkákban nyilatkozik meg, amelyeket nem mellőzhetünk szó nélkül.

Ezek között vitathatatlanul első hely illeti meg a stoicizmust. Láttuk, hogy a stoa tanítása miképp alakul ki véglegesen az előző korszakban és milyen tekintélyre tett szert még a római társadalomban is. Dogmatikus szempontból már nem nyerhetett semmit, s másfelől ha bizonyos tekintetben hatása alá került is az általános eklekticizmusnak, ez a hatás csak igen gyenge volt, mert a stoicizmust eredeti ridegsége megóvta a külső befolyásoktól. Hű maradt alapítója tanításaihoz, ezekben megtalálta mindazt, amit szükségesnek tartott hogy biztosítsa a bölcs ember számára a belső békét az élet nehézségei és a politikai forradalmak között. Lemondott arról, hogy felfrissítse dogmáit és inkább azt akarta, hogy érvényre juttassa minden hatásukat; és e tanítások értékének úgyszólván mindennapos igazolása alkalmat adott olyan gyakorlati tanításra, amely néhány különösképpen értékes munkában sokáig tovább élt.

Ilyen mindenekelőtt Epiktetos *Kézikönyve* és *Beszélgelése*-nek gyűjteménye; mind a kettőt úgyszólván maga mondta tollba a történetíró Arriánosnak, akit fentebb más összefüggésben említettünk. A kézikönyv sűrített formában tartalmazza ennek a magasrendű erkölctannak egész lényegét és éppen ezért maradt fenn, mint egyike a legfelemelőbb könyveknek, amelyeket a görög ókor ránk hagyott. Soha sehol sem hangoztatták még ilyen határozottan az emberi lélek hatalmát, amely tulajdon erejéből elszántan fel akarja szabadítani magát minden

szolgaság alól. Ebben a könyvben egy volt szíriai rabszolgának büszke és kissé nyers hangját halljuk, egy felszabadult rabszolga hangját, akit Domitianusnak a filozófusok ellen kiadott rendelete Kr. u. 89-ben kiűzött Rómából. Visszavonult az epirosi Nikopolisba és ott élt szegényen, magányosan, család nélkül, szeretet nélkül; és mégis minden szavából mélységesen vallásos optimizmus árad. Abban a meggyőződésében, hogy a világ úgy jó, ahogy van, hogy a világban minden egy magasabbrendű bölcsesség törvénye szerint történik, amely minden dolgot az általa meghatározott cél felé vezet, teljes kielégülést talál a feltétlen ragaszkodásban e jóindulatú gondviselés akaratahoz, amelyben hisz. És mivel bizonyos benne, hogy ez a ragaszkodás tőle magától függ és hogy ebben semmi a világon nem akadályozhatja meg, máris szabadnak és egyúttal boldognak is érzi magát; szabadnak, hiába nehezedik rá látszólag bármi is és boldognak, hiába van száműzetésben, hiába szenved és hiába sujtja minden, ami az emberek legnagyobb részét felzaklatja. Érzi és azt akarja, hogy a többiek is úgy érezzék, mint ő; mert mestere az erkölcsi erőnek és a boldogságnak, követelődző és jóindulatában parancsoló mester.

Ilyen ennek a rabszolgának a könyve; és itt van mellette egy császárnak, Marcus Aureliusnak a könyve, amelynek tanítása ugyanaz, amelyet ugyanaz a hit és ugyanaz az eszmény sugallt. De míg a rabszolga tanítványait oktatja, a császár csak önmagához fordult és csak a maga gyöngeségét akarja javítani. Tudatában van felelősségének, rengeteg kötelességének és ezért vizsgálja lelkiismeretét, napról napra feljegyzi gondolatait, hogy megítélje és megjavítsa önmagát. Könyörtelen bíró, semmi sem kerüli el figyelmét, hiszen ő maga egy személyben vádló és vádlott. Őszintesége megindító, érzelmeinek és nemessége és finomsága megragadó; megmutatja kétségeit, belső harcát az elkerülhetetlen csüggedéssel, szembeszállását a veszedelmes befolyásokkal, titkos nyugtalanságait és mindenekfelett szüntelen jóakarását, csodálatra méltó lelkierejét. Soha még könyv nem mutatta meg jobban szerzőjében az embert; s az az ember, akivel megismertet bennünket, egyike a legjobbaknak és egyike a legméltóbbaknak arra, hogy csodáljuk és szeressük. Azonban nem kivételes lény; minden tekintetben hasonló

akármelyikünkhöz ; és így a személyes vallomásoknak ez a könyve, ez a beszélgetés önmagával pszichológiai elemzéseiben az emberi szívnek mindig igaz képét mutatja meg. Ez a könyv mindig hasznos olvasmány volt és éppen ezért mindig sokan olvasták.

Míg a stoicizmus így teljes egészében megmaradt egészen a II. század végéig, a platoni hagyomány viszont már a császárkor kezdete óta idegen elemekkel vegyült. Az alexandriai zsidó Philonnál, a Kr. u. I. század első felében, már erősen átittatták a zsidó elemek. Rendkívül érdekes látni, amint a görög filozófia így áthatja azt a környezetet, amely a legmakacsabbul ellenállt befolyásának. Oly módon vegyült Philonnál a zsidó theológiával, hogy észrevehetően módosítja is. Ez a zsidó tudós a stoikusoktól átveszi az allegorikus magyarázat módszerét és arra törekszik, hogy megtalálja az Ószövetségben Platon legfőbb eszményét és nem riad vissza attól a gondolattól, hogy Platon ezeket az ő szentkönyveiből kölcsönözte. Erkölcstana javarészt stoikus. De ebben a filozófiában, amely majdnem mindent a multnak köszönhet, már olyan elemek tűnnek fel, amelyek új irányzatokat jelentenek. A legfontosabb az az erőfeszítés, amellyel Philon igyekszik kiterjeszteni Izrael monotheizmusát, bár hű marad hozzá. Az az Isten, akit ő elképzel, bizonyos hatalmak által nyilatkozik meg, amelyek szerinte bizonyos pillanatokban külön személyiségekké alakulnak. Az alapelv a *logos*, vagy az isteni ige s ennek közvetítőszerepet tulajdonít Isten és az emberek között. Ebben már mintegy az új-platonikus tanításnak csíráit fedezhetjük fel.

Ugyanígy megtaláljuk az Akadémia hagyományát a bithyniai prusai Dionnál, akit általában Dion Chrysostomosnak neveztek ; csak hogy ezt a hagyományt a stoicizmus már jobban befolyásolta. Furesa ember ez ; életének első felében afféle divatos szofista volt, azután Domitianus kiutasította a száműzetésben filozófussá és Nerva és Trajanus uralkodása alatt erkölcsprédikátorrá lett. Reánk maradt beszédei gazdag és sokoldalú műveltségről, bőven áradó ékesszólásról és választékos írói tehetségről tanuskodnak. Természetesen sok közhelyet találunk nála, amelyeknek hétköznapiságát az írónak sem sikerült eltüntetnie a lenyűgöző részletekkel és néhány szellemes leleményével. De érdekes hallanunk, amint szemére veti

Alexandria népének felületességét, nyugtalankodását, boldondulását a cirkuszi játékokért és a lóversenyekért. Másrészt nagy szerepe van nála a filozófiának, amikor az uralkodó számára megrajzolja a király eszményi képét, vagy amikor kétségbevonja, hogy a rabszolgaság jogos volna, vagy azt állítja, hogy csupán az erkölcsi tulajdonságok jelentenek valóságos különbséget az egyes emberek között. Tegyük hozzá, hogy némely beszédében megtaláljuk a magasabbrendű isteneszmét; Istent elsősorban úgy képzelte, mint olyan felső lényt, akiben minden valósággá válik, amit az értelem kitűnőnek ítél. Ezért ha nincs is Dionban más eredeti, mint az egyénisége, el kell ismerünk, hogy műve legalább is érdekes kifejezése az eszmék és érzelmek olyan csoportjának, amely a görög bölcselkedést a tökéletesedés útján mutatja.

De a korbeli platonisták közt a legtekintélyesebb, az, akit a legtöbbet olvastak, s még ma is olvasnak, Plutarchos volt, akire röviden vissza kell térnünk, hogy kiegészítsük azt a képet, amelyet fentebb rajzoltunk róla. Mert ez az életrajzíró az Akadémia tanítványa is volt; és ebben a minőségében harcolt a stoicizmus és epikureizmus ellen és szeretett Platon tekintélyére hivatkozni. Erkölcs-tani értekezései, amelyekben kellemes modorban tárgyalja a magatartás kérdéseit, anekdoták és jótanácsok kapcsán, úgy mutatják be, mint lelki tanácsadót, aki a tapasztalásból fakadó megfigyelést és tanítást egészséges elméletté kovácsolja, s ebben nem túlozza sem a szigorúságot, sem az elnézést. Mindenesetre legérdekesebb művének filozófiai részében az az érdeklődés, amelyet a vallás iránt tanusít. Egyfelől lelkes védelmezője a görög nemzeti hiedelmeknek, szívből ragaszkodik az ősi kultuszokhoz, igyekszik bizonyítani a jóslatok igazságát, kétségbevonja, hogy csődöt mondtak volna, vagy úgy magyarázza az esetleges hanyatlásukat, hogy ne vegye el isteni jellegüket. Másfelől a külföldi vallások, különösen az egyiptomi vallás élénken érdekli, nem pusztán mint a kíváncsiság vagy tanulmány tárgyai, hanem azért is, mert az az álláspontja, hogy ezekben más nevek alatt ugyan, de mindenütt megtalálja Görögország isteneit. Arra a feladatra vállalkozik, hogy ezt bebizonyítsa, szellemes párhuzamokkal amelyek azonban allegorikus magyarázatokon alapulnak. Ennek az a vége, hogy ezen a módon a poli-

theizmus sokféle istenségét bizonyos szinkretizmusban egyesíti, amely azért mégis hellén marad. Igaz, a külföldi befolyások csakugyan nagyon érezhetők a görög vallásban. Az a dualizmus, amelytől Platon nem tudta teljesen mentesíteni magát, Plutarchosnál egészen más jelentőségét nyert. A legfőbb Isten mellett, aki a jó elve, szükségesnek tart egy gonosz elvet s ettől származtat minden rosszat, ami a világegyetemben van. És ez az elv nem az anyag ; mert ezt tisztán passzívnak képzei, tehát egyformán alkalmasnak a jóra és rosszra. Cselekvő hatalmaság ez, lényegében rosszindulatú, minden hatalmával szembehelyezkedik az isteni hatalommal, amely viszont minden jó forrása ; párhuzamba állítja Zoroaster Achriman-jával, az egyiptomiak Typhon-jával és így bizonyítja, mily nagy mértékben áthatották a keleti vallások a hellenizmust. E két szembenálló hatalom között feltétlenül közvetítőkre van szükség. Ezek azok a lények, amelyeket Plutarchos épp úgy mint valamikor Platon, démonoknak nevezett ; filozófiája sokféle szerepet juttat nekik. A démonok jelentékenyen különböznek egymástól ; vannak köztük, amelyek azonosak a görög polytheizmus isteneivel, mások viszont szerint gonosz lelkek ; és véleménye szerint valószínűleg így magyarázható a mitológiai hagyományok javarésze, főképpen az erőszakos vagy durva, véres vagy erkölcstelen kultuszok. Sajátságosan bonyolult theologia ez, mint látjuk s bizonyítja, hogy a kiválóbb szellemek is megzavarodtak ; arra igyekeztek, hogy semmit se hagyjanak el abból, amit szent örökségnek tekintettek. Egyúttal bizonyítja azt a szükségérzetüket is, hogy ne zárkózzanak el makacsul a külföldi hatások elől. A görög szellem innen kezdve állandóan ebben az összeolvasztásban kereste az egységet és a harmóniát.

Hasonló törekvéseket találunk az új pythagoreizmusban, amelynek kialakulásáról fentebb a hellenisztikus korszak végén szóltunk. Abban az időben alakult iskolává és most a császárkorban szemlélatomást és jelentékenyen kifejlődik. Legfőbb képviselője tyanai Apollonios és Moderatos az I. században, Nikomachos a II., Philostratos pedig a III. század elején. De ezekben a tanításokban, amelyekben platon, aristotelesi és stoikus elemek vegyülnek, a régi pythagoreista eszmével, nincs semmi eredetiség. A kultúra történetét csupán erkölcstana és

életeszménye érdekli. Tyanai Apollonius életrajza, amelyet Philostratos írt meg, élénken mutatja, hogy követőiben mily nagyfokú hiszékenység és babona keveredett olyan spiritualizmussal, amely néha már az aszkétizmus határait súrolta. A filozófia az ő elképzelésük szerint nem annyira tudomány volt, mint inkább a vallástól át- meg átítatott életforma. Leglényegesebb magja volt az erkölcsi tisztaság és az önmegettartóztatások gyakorlása; és éppen ez a fegyelem volt a pythagoreisták számára a legfőbb eszköz, hogy szoros egységre jussanak Istennel. Démónológiájuk úgy tanította, hogy ezt az egységet megkönnyítik a természetfölötti közvetítők; és így bár hivatásos monotheisták voltak, nem csupán imádták a görög isteneket és egyes külföldi isteneket, hanem magából Pythagoraszról és később tyanai Apolloniosból is, ha nem is Istent, de mindenestre isteni embert, prófétát, mágust, csodatévőt faragtak, valamint olyan bölceket, akik csalhatatlan értelemmel vannak felruházva. Ebben az iskolában nyilvánult meg a legnagyobb miszticizmus, ami azután az újplatonikus tanítás egyik lényeges alkotó eleme lett.

Ezekkel a különféle dogmatizmusokkal szemben természetes volt, hogy a skepticizmus épp így követelte jogait. Ainesidemos után, akinek csak a nevét ismerjük, Sextus, az empirikus orvos volt meggyőződéses védelmezője, aki valószínűleg a II. század végén élt. Pyrrhoni *Hypotyposeis* című munkája, valamint a *Dogmatikusok ellen* írt értekezései felölelik mindazokat az érveket, amelyeket az előző századok görög skepticizmusa egymásután szembeszegezett a különféle iskolák állításaival; sőt az a célja, hogy rombadöntsön minden tudományt, minden pozitív tanítást; ez a legrendszeresebb kihívás, amelyet valaha odadobtak az emberi értelemnek. De ha meg is kell említenünk itt azt az irányzatot, amelyet képviselt, elegendő csak futólag utalnunk rá; mert egészen bizonyos, hogy szűk körre szorítkozott. A szellemi mozgalom ebben az időben általában egészen más irányban haladt; azon az úton volt, hogy az újplatonizmusban csúcsosodjon.

Az újplatonikus filozófia, amelynek vázát Ammonius Saccas állította fel Alexandriában a II. század első harmadában, Rómában alakult ki végképpen, néhány évvel később, egyik tanítványa, az alexandriai Plotinos révén, 245 és 270 közt. Ez valóban a görög szellem utolsó nagy

alkotása volt ; az az erőfeszítés mutatja, hogy ebben a szellemben még nagy volt az életképesség. Nem volt hajlandó megtagadni önmagát, sem pedig belenyugodni abba, hogy nyomorultul felbomoljon, tehát igyekezett tág szinkretizmusban összeolvasztani mindazt, ami kitűnőt csak valaha alkotott és az így megalkotott tanítást hozzá tudta alkalmazni az új szükségletekhez, amelyeket kifogástalanul ismert. Úgy jelentkezik, mint Platon tanításának felújítása vagy inkább magyarázata. Igaz, nagyon is szabad magyarázat volt ez, mert az Akadémia tanításait igen sok, Pythagorásból, a peripatetikus hagyományból és a stoából kölcsönzött gondolattal olvasztotta össze, nem is szólván arról, amit önmaga tett hozzá. A távoli multnak és a tőle nagyon is eltérő jelennek ebből az összeolvasztásából természetesen furcsa ellentéteknek kellett származni. Egyetlen iskola sem túlozta ennyire az absztrakciót ; hasonlóképpen egyetlen iskola sem biztosított ekkora teret az érzelemnek ; egyfelől végtelen finomság, valóságos visszaélés az analízissel, amely megszámlálhatatlan megkülönböztetésben vész el, másfelől egészen a rajongásig hajtott buzgalom. Bármily kevésbé tetszik is ez a kettős jellege a modern szellemnek, mégis ez volt az újplatonizmus sikerének titka. Az absztrakció és az okoskodás révén legalább látszólag sikerült összeegyeztetnie a hiedelmeket, a hagyományokat és a különféle tanításokat ; azzal, hogy az érzelmekre számított, kielégítette az akkor uralkodó misztikus hajlamokat. Ennek eredménye olyan rendszer lett, amely egészében kétségtelenül törékeny, hiszen nem tudott tovább fennmaradni két századnál, és mégis vannak benne olyan elemek, amelyek más alakban és más összeállításban mégis fennmaradtak.

A görög szellem, mint láttuk, évszázadok óta arra törekedett, hogy ha nem is válik el teljesen a polytheizmustól, egyszerűsítse olyképpen, hogy alárendeli a legfőbb Isten fogalmának és ebben a fogalomban sűrítette össze, hogy úgy mondjuk, az istenség alapeszméjét. Plotinos egy mindent elsőprő absztrakció vakmerőségével annyira túlozta ezt az irányt, hogy már-már az emberi értelem kihívásának látszott. Az újplatonizmus istene valóban túl van minden érzékelhető formán, túl van minden elképzelhető tulajdonságon, túl azon, hogy pontosan

meg lehessen határozni; nem lehet meghatározni és ennél fogva nevet sem lehet adni neki. A gondolat, amely közvetlenül nem tud eljutni hozzá, csupán logikai művelet segítségével alkothat magának fogalmat arról, hogy mi ez az Isten. A sokaság feltárja az értelem előtt az egységet, amelyből eredt, a látható jelenségekből módjában van visszamenni a végokra, a jó különféle formáira, amelynek a létezését megállapítja és kényszeríti a Legfőbb Jó elismerésére, amely mindennek a forrása. Ily módon a szellemet természetes hajlama kényszeríti arra, hogy felemelkedjék az abszolút egységig, amelyből minden lét fakad. Ha egyszer elfogadjuk ezt az egységet, hogyan lehet összeegyeztetni azzal a sokféleséggel, amellyel érzékeink ismertetnek meg bennünket? Plotinos meg van győződve róla, hogy meg tudja értetni ezt az összefüggést anélkül, hogy le kellene rombolnia emiatt a feltétlen egység fogalmát. Minden létező Istentől kapta létét; de az Isten szerint, mikor létrehozza az életet a maga sokféleségében, sem nem változik, sem nem kisebbedik; az élő formák nem egyebek, mint visszfények, amelyeket kibocsát, anélkül, hogy kilépne önmagából. Ilyen formulák kínálnak a rendszer belső ellentmondásainak leplezésére; de nem szüntetik meg ezeket az ellentmondásokat, viszont csalódásba ejthetik még szerzőiket is. Így látjuk, hogy Plotinos istennek ezeket a kisugárzásait úgy tárgyalja, mint megannyi külön lényt. Tetszése szerint szaporítja őket, kétségtelenül azért, hogy megkönnyítse az átmenetet a két összeegyeztethetetlen véglet között. Így a lényeknek végtelen láncolatát alkotja meg, amelyek annál jobban elhalványulnak és szétfoszlanak, minél inkább eltávolodnak a végoktól. A központi góc körül metafizikai képzelete megrajzolja az első övet; ezt a gócpont még fényesen megvilágítja; ez a kör szerint az értelem köre; túl rajta második, kevésbé ragyogó kör következik, amely közelebb van az érzéki világ sötétségéhez s ez már kezdi is áthatni; ez a lélek köre; és végül ezzel szomszédos, de már egészen sötétben van, egészen beborítja az anyagi világ éjszakája, az utolsó öv, a test öve. A gondolat, midőn ezeken végigmegy, egyre lejjebb száll. És Plotinos, mint valamikor Aristoteles, úgy gondolja, hogy mindezek a lények Istenhez sóvárognak, akitől végtelenül eltávolodtak; és pedig úgy, hogy az imént leírt fokozatos

süllyedésnek ugyancsak fokozatos emelkedés felel meg. Ebben az általános keretben mozog elmélete.

Magától értetődik, hogy nem követhetjük ezt az elméletet lépésről-lépésre; az a rendszer, amelyet elképzelsz, a maga részleteiben rendkívül bonyolult és gyakran homályos. De érdemes megjegyeznünk azt az erőfeszítést, hogy filozófiája nyilván a lehetőséghez képest el akar szakadni a múltó és mellékes dolgoktól. Csak az érzékekfölötti világot tartja valóban értelmesnek; ezt választja tulajdonképpen tárgyául. Nem keresi a valóságot a mozgásban és a változásban, hanem olyan alapelvben, amelyet csak az időn kívül talál meg az örök azonosságban és az abszolút változhatatlanságban. Micsoda tehát az anyag, amelyet az emberek többsége a legreálisabb dolognak tart? Plotinos hajlandó az anyagban a semmit látni; és ha már mindenképpen pozitív szempontból kell tekintenünk, akkor legszívesebben azt állítja, hogy az anyag a rossz. Igaz, hogy más szempontból gyakran megcsodálja a látható világot, tiltakozik az ellen, hogy szépségét félreismerjék és szervezetét bírálgassák. De értsük meg őt jól. Csodálatának igazi tárgya nem az, ami gyönyörködteti az érzékeket, a mozgást, a sokféleséget, a formák és színek múltó bája, a fény csodálatos játéka, a művészek és költők varázslata; inkább csodálja a részletek harmóniáját, a belső rendet, amelyet a gondolkodás feltár, szóval mindazt az értelmet, ami a látható és érzékelhető dolgok mögött van. Ez az értelem maga Isten s ő érzi és hirdeti, hogy mindenütt jelen van. Innen ered mélységes optimizmusa, amely hasonlít a stoikusokéhoz. Abban az egyetemességben, amelyet a Legfőbb Jó elrendezett, nem lehet semmi, ami ne lenne jó a dolgok egészéhez való viszonyában.

Íme az a theologia, amelyet valami belső lendület minden más theológiánál jobban is isteni egységhez hajt. És mégis ki ne venné észre első tekintetre, mily nagy teret enged ez a theologia a polytheista hiedelmeknek? Nem mintha a polytheizmusnak nagy haszna volna a *hypostasisok* elméletéből, amely az Istenben számos személyt különböztet meg. Az újplatonikus hypostasisok inkább hasonlítanak bizonyos elvontságokhoz, mint a mitológia isteneihez. De Plotinos számára pantheizmusa lehetővé tette, hogy az isteni egységbe vetett hitét össze-

egyeztesse az egész istenvilággal, mert ezek az istenek szerint nem egyebek a Legfőbb Lény egyszerű kisugárzásánál. Ebbe a világba beletartoznak a csillagok, amelyeket istenieknek tekint és ugyancsak akadálytalanul helyet foglalnak benne a régi görög és külföldi istenek, azzal a feltétellel, hogy mindegyiküknek a mítoszát allegorikus módszerrel kell magyarázni. Kétségtelen, hogy a filozófus elgondolása szerint ez az Olympos jelentékenyen különbözött attól, amelyet a költők elképzelték és amelyet a tömeg homályosan elgondolt az ő leírásaik alapján. Mi értelme volt ennek a lényeges különbségnek, ha nem nyilvánult meg kifelé sem cselekvésben, sem szóban? Az újplatonizmus tisztelettel viseltetett a vallási kultusz és gyakorlat iránt. Az istenképek tiszteletét, a jóslatokba vetett hitet, az imádságot és az áldozatokat magyarázták, igazolták, sőt ajánlták is szellemes okfejtésekkel. A filozófus tehát nem vethette el lelkében a durva ostobaságokat és a gyermekes babonákat; és éppen ezért nem szakadt el a hagyományos hellenizmustól, továbbra is résztvett a vallási szertartásokban és a szent cselekményekben. E tekintetben egyébként a demonológia segítségére jött a tulajdonképpeni theológiának. Fentebb láttuk, hogyan használta fel ezt már Plutarchos az előző században; most újra megtaláljuk Plotinos tanításában, kifejlődve, vagy pontosabban megszervezve. A démonok határozottan különböznek az istenektől, az ő szemében közvetítő lények az isteni és a földi világ között. Halhatatlanoknak tartja őket, értelem és hatalom tekintetében jóval az emberek fölött állóknak, de épp úgy rabjaik az érzéki életnek és a szenvedélyeknek s ennél fogva épp oly állhatatlanok, mint az emberek; egymástól is különböznek, jótevők vagy gonoszok a maguk természete és a körülmények szerint. Ezekből az elgondolásokból szükségképpen valami alsóbbrendű vallás keletkezett, hogy szabályozza azokat az összeköttetéseket, amelyeket hasznos volt fenntartani velük. És ennek nyomán azonnal látjuk, hogy ezen a módon a filozófia széles kaput nyitott rengeteg babonának, mágiának és sokféle theurgikus fejtegetésnek. Ez egyik gyengéje volt az újplatonizmusnak, egyik olyan vonása, amely nyilván elárulja, hogy a hanyatlás korának terméke.

Az a szellem, amely ebben a filozófiában uralkodott,

hamarosan megnyilatkozott az ember sorsáról vallott nézeteiben, valamint erkölcsstanában. Mint Platon, Plotinos is állította a lélek ősi létezését. Hirdette, hogy a lélek, amely az érzékfölötti szférából árad ki, a születés révén egyesül a testtel s ebből az egyesülésből valamiféle veleszületett kettősség származik. Szerinte a lélek egyik része ösztönszerűen a felsőbb világba igyekszik, ahonnan eredt, míg a másik az érzéki világ felé hajlik, amelyben fogolynak érzi magát, egyébként úgy, hogy akarata továbbra is szabad marad. Azt tartotta, hogy ezt a szabadságot fel kell használnia, hogy előkészítse jövőendő sorsát; mert a halhatatlanságot épp oly bizonyosnak tartotta, mint Platon, akinek érveit fel is használta. Ha a lélek túlságosan ragaszkodik a testhez, az annyit jelent, hogy arra ítéli magát, hogy egész sor következő életben kénytelen elszenvedni az egyesülést más testekkel; és ez a szüntelenül megújuló fogság azzal a kockázattal jár, hogy annál súlyosabb és annál megalázóbb lesz erre az égből jött lélekre, minél tovább sinylődik az anyag rablásában. Ilyen esetben látja a lélek a veszedelmet, hogy kénytelen állati testbe szállni, vagy egy időre tisztán növényi tenyészeletet élni. Viszont az a lélek, amely jobban vigyázott magára, remélheti, hogy magasabbrendű emberi alakot ölt, vagy pedig egyre inkább megszabadul az anyag lealacsonyító érintkezésétől. Ezekre a megszabadult lelkekre a boldogság és a fényesség élete vár a csillagokban s a legtisztábbakra az az ígélet, hogy végképpen visszatérhetnek az élet forrásába és egyesülhetnek Istennel az abszolút boldogságban.

Ezeknek a képzeteknek szükségképpen mélységesen spirituálista askétizmus lett a következménye. Az erkölcsstan minden erőfeszítése a lemondásra, a feltétlen elszakadásra irányult. Az anyag volt a rossz, ennélfogva mindent a szellemnek kell adni. A cselekvést rendszeresen fel kellett áldozni az elmélkedésnek; ennek pedig az volt a feladata, hogy a láthatatlan felé emelkedjék. A gondolatnak okvetlenül hozzá kellett szoknia, hogy mindig felfelé tekintsen és mindenben Istent keresse. Ezen a ponton nyilatkozott meg az újplatonikus miszticizmus minden erejével. Ez az Istenre sóvárgó filozófia nem érte be a szellem rendes cselekményeivel; túlságosan félénkek és rövidek voltak vágyaihoz képest; ez a filozófia a legfel-

sőbb egység közvetlen szemléletét akarta, és a közvetlen érintkezést vele. De csak úgy lehet eljutni hozzá, ha magát a gondolkodást is eltörli. Ime éppen ezt akarta megvalósítani az extázis révén; ez a léleknek valóban leírhatatlan állapota, amelyben megfeledkezik önmagáról és az átszellemülésben azonossá válik az Istennel, akit keres.

Ennél e misztikus ábrándnál semmi sem mutatja jobban, hogy a hellén lélek ebben az időben mennyire belefáradt már az okoskodásba. Az értelmet már csak azért használta, hogy megmutassa tehetetlenségét. Az, amit ebben a hatalmas értelmi rendszerben megvalósított, amelyben mintegy új életre támadt egész multja, lényegileg nem volt más, mint lemondás erről a multról, amelyet alapjában véve a gyakorlati okosság és az értelmes cselekvés jellemzett. És ez nem csupán egyéni tény volt. Az újplatonizmus sikere bebizonyította, hogy megfelelő megjelenési formája volt az elaggott hellenizmusnak.

A HELLENIZMUS VÉGE.

A Kr. u. III. század végén és majdnem az egész IV. században tanui vagyunk a görög kultúra pusztulásának, legalább is olyan értelemben, hogy ennek a korszaknak a végén nem él már a maga tartalékától és a maga egészében, és csupán részben marad fenn a görög kereszténységben, amely legfőbb erejét más forrásokból meríti. De mielőtt elpusztult volna, igyekezett gátat vetni az egyre dagadó áradatnak, amely elnyeléssel fenyegette. Röviden el kell mondanunk, mi volt ez az ellenállás, hogy megítélhessük azokat az erőket, amelyek még megvoltak benne.

1. A vallások harca.

Láttuk, hogy Görögország összeköttetéseinek azokkal a népekkel, amelyeket barbároknak nevezett, már régóta az volt a következménye, hogy nemzeti vallásába igen sok idegen elem került. De ez a lassú és néma beszivárgás sohasem adott okot összeütközésre. Sőt a görög polytheizmus leggyakrabban minden nagyobb ellenállás nélkül fogadta be az idegen isteneket és bizonyos tekintetben végül is nacionalizálta őket. Különösen a hellenisztikus korszakban Kelet, Phrygia, Szíria, Egyiptom sok kultusza hellén kultusszá vált. Isteneiket elismerték és tisztelték a görög eredetű királyságokban, amelyek az egykori helyi monarchiákat felváltották és a hivatalos theologia sietett ezeknek a jövevényeknek helyet biztosítani az Olymposon. Másfelől a filozófia mindig bőven adta az ellegorikus magyarázatokat, amelyek éppen olyan jól illettek a hellenizált nem-

zetek hitére, mint a tulajdonképpeni Görögország ősi válására. Ennélfogva a görög vallást sohasem zavarta meg észrevehetően az, amit kívülről kapott.

Csupán a hajthatatlan zsidóság nem volt hajlandó tűrni, hogy így elnyeljék, bár maga is elfogadta a görög kultúrát. Határozott monotheizmusa nem volt alkalmas semmiféleképpen megegyezni a polytheizmussal. De a zsidóság terjedése nem volt sem eléggé gyors, sem eléggé erős ahhoz, hogy nyugtalaníthatta volna a hellenizmust; ugyancsak a kereszténység sem nyugtalanította mintegy kétszáz évig. Mivel a politheizmust képviselő írók csak holmi sötét szektának nézték, legfeljebb a megvetés érzését keltette bennük; és egyikük sem vette magának a fáradságot, hogy észokokkal harcoljanak ellene. Még a hitetlenek is, mint Lukianos, akik kigúnyolták a nyilvános kultuszokat, beérték annyival, hogy futólag a gúny nyilait lövöldözték rá; és valószínű, hogy Celsus sem tartotta félelmetes ellenségnek, pedig közvetlenül is támadta. Mégis ebben az időben, a II. század végén kezdett a dolog megváltozni, hitvédők után következtek az egyháztanítók. Alexandriai Kelemen tanítása új korszakot jelent. És ez a tanítás sokasodik, erősödik, határozottabbá válik a III. század folyamán, abban a mértékben, amint a keresztény egyház szervezkedik és iskolákat nyit. A pogány filozófiákkal szemben ebben az időben keresztény filozófia támad, amely szembeszegzi tanítását a tekintélyes filozófiai irányok tanításaival; és természetes, hogy az újplatonizmusra hárul a kötelesség, hogy helytálljon valamennyiért. Mindazonáltal eleinte úgylátszik, hogy sem az egyik, sem a másik oldalon nem foglalnak határozottan állást. A keresztény egyháztanítók maguk is platonikusok voltak. Origenesnek talán ugyanaz a mestere volt, mint Plotinosnak és iratai bizonyítják, hogy nem egy ponton ugyanazokat az elveket vallja. Másfelől Plotinos, úgylátszik, sem tanításában, sem irataiban nem támadta a kereszténységet. Csak utána tör ki nyíltan az ellenségeskedés.

Plotinos leghíresebb tanítványának Porphyriosnak művében ez az ellenségeskedés kétféleképpen nyilvánul meg: közvetlen támadásban a keresztények ellen és abban a határozott törekvésben, hogy felfrissítse a polytheizmust és megerősítse, oly módon, hogy a filozófia védelme alá helyezi. Majdnem semmi sem maradt ránk abból a tizenöt-

kötetes művéből, amelyet a keresztények ellen írt ; csupán az egyházatyák, főképpen Szent Ágoston tanusítják, hogy nagy visszhangot keltett korában. Amennyire meg tudjuk ítélni, ez nem holmi vádaskodó *diatribe* volt ; Porphyrios Jézust erényei miatt kiváló férfiúnak tartotta ; tehát nem személyét támadta, hanem azt a gondolatot, hogy egy Isten emberré lett, továbbá a megváltás alapvető dogmáját minden gyakorlati következményével együtt. Ebben a theológiában kétségtelenül új elvet látott, amely ellenkezik azzal a lényeges fogalommal, amelyet az újplatonizmus alkotott Istenről és az emberhez való viszonyáról. Azonban valószínű, hogy Porphyrios a kereszténységnek ezt a bírálátát maga csak másodrendűnek tekintette ; őt főképpen az foglalkoztatta, hogy megerősítse Plotinos tanítását. Plotinos azzal bizta meg, hogy adja ki műveit ; ezért állította össze az *Enneadest* és alkotta belőle azt a művet, amelyet ma is olvashatunk. Tudományossága és írói munkássága rendkívül nagy volt. Nyelvtudós volt, magyarázó, irodalmi kritikus és rengeteg olyan ismerete volt, ami nem volt meg mesterében, ámbár gondolkodásának eredetisége tekintetében mélyen alatta állt. Minden tehetségét a szívének oly kedves filozófia szolgálatába állította. Munkásságából több vonást is érdemes kiemelnünk.

Porphyrios világosan érezte, hogy abban az eszményi küzdelemben, amelyben szerepet vállalt és amely ennél fogva éppen az a hagyomány volt, amelyet az újplatonizmusnak meg kellett védelmeznie, tulajdonképpen az egész görög hagyomány kockán forog. Az ő feladata az volt, hogy a példákat és az eszméket egyformán kellő világításba helyezze. Ez volt a tárgya a *Filozófia Története* című munkájának, amelynek még most is megvan az első könyve ; ezt Pythagoras életének szentelte. Pythagorast nem csupán úgy rajzolta meg, mint gondolkodót, hanem mint ihletett bölcsét, felsőbbrendű embert, akinek hatalma és tekintélye volt a lelkek fölött. Ebben a monda vegyült a történelemmel. Az ilyen műben a hellenizmus hívei megtalálták hitük apológiáját és a lelki épülést. Kétségtelenül ugyanez a szándék nyilvánult a *Filozófia a jóslatok szerint* című munkájában. A hellén poytheizmusnak nem volt szent könyve, amelyre támaszkodhatott volna. Porphyrios úgy gondolta, hogy az akkor forgalomban levő jóslat-

gyűjtemények alkothatják ezt az alapvető könyvet, ha valaki úgy tudná magyarázni a jóslatokat, hogy rendszert alakítana belőlük. Ezt a célt tűzte maga elé. Be akarta bizonyítani, hogy vallása, amelyet szembeállított a kereszténységgel, nem emberi találmány, hanem isteni kinyilatkoztatásból ered és hogy ez a kinyilatkoztatás, ha helyesen értelmezik, megegyezik a megújhodott platon tanítással. Ebben a vállalkozásában szinkretizmusa bátran összevegyítette a görög jóslatokat a chaldeus asztrológusok jövődöléseivel, híven a korszellemhez, amely nem ismert már nemzeti vallásokat.

Valószínű, hogy erkölcsstan tekintetében Porhpyrios ugyanilyen célokat tűzött maga elé. Négy könyvből álló értekezése *A húsételektől való tartózkodásról*, amely egyébként töredékesen maradt ránk, egyáltalán nem alkalmi irat, amint a címéből gondolni lehetne. Tulajdonképpen szabálygyűjtemény, azzal a rendeltetéssel, hogy szabályozza a közös életet, vagy legalább is azoknak az életét, akik a tökéletesség magasabb eszményéért lelkesednek. A táplálékok kérdését csak annyiban érinti, amennyiben összefüggésben vannak a lelkeséggel, mert a szerző egyedül ezt tekinti fontosnak. Amit ő követel, amit hajthatatlan meggyőződéssel kér, az a tökéletes lemondás az érzéki élvezetekről, a tökéletes elszakadás, amiből minden erény fakad és ami nélkül minden erény lehetetlen. Látjuk, hogy itt az újplatonizmus határozottan az aszkétizmus irányában fejlődik, mint ha szükségét érezné, hogy felmagasztosítsa erőit, megkettőzze belső energiáját, hogy jobban tudjon védekezni. Érdekes megfigyelnünk, hogy abban a pillanatban, amidőn mintegy egyesíti magában az egész görög kultúrát, a dolgok kényszerénél fogva elveszti éppen a mértéktartásnak azt az érzékét, amely egyik legeredetibb jellemvonása volt a virágzás korszakában.

Porphyrios után egy másik szíriai, Jamblichos lett az iskola feje és vele még jobban kiéleződtek azok az irányzatok, amelyekről most beszéltünk. A Kelet mindjobban áthatja a görögséget, egyre nagyobb arányokat ölt a rajongás és a miszticizmus, a józan értelem rovására. Jamblichos tanítványai szemében több mint ember, van benne valami isteni vonás. Azt az áhítatos csodálatot, amely személyét övezte, nem igazolja gondolatainak ereje ;

inkább annak a misztikus hatalomnak a következménye ez, amelyet neki tulajdonítottak. Jamblichosnak az a szerepe, hogy mintegy Isten tolmácsa legyen; áhítattal hallgatják és mikor hallgatják, úgy érzik, hogy megvilágosodnak, megvigasztalódnak, átszellemülnek. A műveiből ránk maradt néhány töredék és a velük kapcsolatos ókori adatok alapján nem annyira tulajdonképpeni filozófusnak, mint inkább afféle igehirdetőnek kell elképzelnünk. Nem szívesen hivatkozott, inkább jámborul és bőségesen magyarázgatott, tanította híveit hinni és imádkozni. Finom szelleme Platon, Aristoteles, a pythagoreisták és Plotinos, valamint az orphikusok és a chaldeusok irataiban mindent megtalált, amire theológiájában szüksége volt. A vallási gyakorlat nála nem csupán elválaszthatatlan volt a tanítástól, hanem szemlátomást fontosabb is nála. A legnagyobb értéket tulajdonította az áldozatoknak, az imádásoknak, az istenszobrok tiszteletének, a jóslásnak; a csodák hitében élt és tanítványait is ebben a hitben tartotta. Ebben a környezetben még a mágiát is szívesen felkarolták, mert a kritikai érzék egyre jobban elhalványult és a legfurcsább hiszékenység kapott lábra.

Ez volt az az idő, amikor Nagy Constantinus a keresztény hitre tért és a kereszténység a birodalom hivatalos vallásává lett. Bár a nicaei zsinatnak nem sikerült megszüntetni azokat az ellentéteket, amelyek az egyházat zaklatták, mégis olyan tekintélyt adott alapvető dogmáinak, amely hosszú időre biztosította az egyház sikerét, másfelől Constantinus arianizmusa épp úgy nem kedvezett a polytheizmusnak, mint Constantinus orthodoxiája. A diadalmaskodó új hatalommal szemben gyenge védelem volt az az elkorcsosult filozófia, amely hűtlenné vált azokhoz az alapelvekhez, amelyeket állítólag képviselt. Igaz, Julianos uralkodása (361—363) egy pillanatra ábrándokat kelthetett azokban, akik még ragaszkodtak hozzá, mert a fiatal uralkodónak egyetlen törekvése volt újra feltámasztani a polytheizmust és megint államvallássá tenni; e reform alapján az újplatonizmust akarta megtenni, amelynek tanításait lelkesen felkarolta. Különösképpen csodálta és tisztelte Jamblichost, bár akkor már mintegy harminc éve nem élt. Tehát mindent megtett, ami csak erejétől telt, ugyis mint császár, ugyis mint író, hogy új életre támassza és megfelelő theológiával alá is támassza

a régi kultuszokat. Korai halála véget vetett kísérletének, amely mindenképpen bukásra volt ítélve.

Innen kezdve a hellenizmus rohamosan közeledik a véghez. A IV. század második felében már csak másodrendű emberek, filozófusok vagy retorok tartják fenn hagyományait. Az athéni főiskola újplatonikusai mellett már csak Themistios filozófust, Libanios és Himerios retorokat említhetjük itt. Themistios, aki filozófiát tanított Antiochiában, Nikomediában és Theodosius uralkodása alatt fontos politikai személyiséggé vált, világos és felületes szellem volt, kellemes író, elragadó szónok, de általában nem emelkedett túl az elegáns közepszerűsége sem Aristoteles műveihez írt magyarázataiban, sem szónoklataiban. Kortársa, Himerios, nagy tekintélyre tett szert kis munkáival, ezekkel az iskolai írásművekkel, amelyeket pompás képzelőtehetsége beragyogott a klasszikus művek visszfényével, amelyek ihlették. Az antiochiai Libanios megérdemli, hogy megemlékezzünk róla a görög kultúra történetében. Tagadhatatlan, hogy bizonyos sikerrel képviselte ezt a kultúrát abban a pillanatban, amikor kihúnyt. Tekintélye, több császár barátsága és a kitüntetések, amelyekkel elhalmozták, e kor görög világában nagy tiszteletet szereztek neki. Igen sok irata maradt ránk, beszédek, levelek, iskolai gyakorlatok. Demosthenesre vonatkozó életrajzi és történelmi adatok, és ezek különösen művelt embernek mutatják, elárulják, hogy alaposan ismerte a klasszikus irodalmat és bizonyosságot tesznek általában józan ítélőképességéről. Maga az ember kétségtelenül becsülést és rokonszenvet ébreszt bennünk. A vallási harcok közepette, amelyek akkor a görög-római világot megosztották, megtudta őrizni egyéni tisztességét, nem tévedt durvaságokba és minden makacskodás nélkül ragaszkodott a hagyományhoz, amelyet sokan mások érdekből elhagytak. Ezen a réven tiszteletreméltó helyet foglal el annak a hosszú sornak végén, amelynek egyes tagjai igen különféle fokozatokban kifejezték a hellenizmus változó vonásait.

Az újplatonizmus, ámbár Julianos halála után a kereszténység végképpen háttérbe szorította, mint független szekta mégis megmaradt az egész V. században és a következő század első harmadában. Fölösleges volna felsorolni itt rég elfeledett neveit azoknak, akik tanítá-

sait ebben az időben hirdették, részben Alexandriában, részben Athénben. De szolgáltassunk nekik igazságot s ismerjük el, hogy a multhoz való ragaszkodásukban oly határozottságról tettek bizonyosságot, amelyben sok nemes vonás volt. Mint a hagyomány emberei, félénk és eredetiség híján való szellemek, de őszintén meggyőződéses írók; nem tudták elhatározni magukat arra, hogy megtagadják azokat a csodálatos tanításokat, amelyeknek érzésük szerint ők voltak a letéteményesei, másfelől nem tudták ezeket a tanításokat új kutatásokkal továbbfejleszteni. Idegen volt tőlük a szabad tudományos kutatás, pedig csak ez termékenyíthette volna meg gondolkodásukat. Már nem tanulmányozták közvetlenül sem a természetet, sem az embert, sem a társadalmat; úgy látszott, mintha e kimeríthetetlen tárgyak tekintetében már mindent elmondtak volna. A tudományt befejezettnek tekintették, és úgy hitték, hogy teljesen készen áll előttük azokban a művekben, amelyekben szüntelenül elmélkedtek. Vajjon észszerű dolog lett volna, ha túl akarnak menni Platonon és Aristotelesen? Minden szellemi tevékenységük abban merült ki, hogy ezeket magyarázták. E magyarázók közt a leghíresebb volt a szíriai Proklos, akinek meglehetősen sok munkája maradt ránk: Platon különféle műveinek magyarázatai, az újplatonikus tanítás két rövid összefoglalása és néhány másodrendű kis munka. Másoktól az aristotelesi kommentárok egész gyűjteménye maradt ránk. Közös hibájuk a bőbeszédűség s ez annál bosszantóbb, mert nem annyira az a célja, hogy megvilágítsa a magyarázott írók igazi gondolatát, hanem inkább az, hogy szellemesen megváltoztassa és az újplatonikus tanításokhoz idomítsa ezt a gondolatot.

Bármily veszélytelenek voltak is a görög polythiezmusnak ezek az utolsó képviselői, Justinianus császár mégis bűnül róttá fel nekik, hogy nem voltak hajlandók csatlakozni a diadalmas valláshoz. 532-ben rendeletet adott ki, amelyben megparancsolta az athéni főiskola bezárását és megtiltotta olyan filozófia tanítását, amelyet a keresztény egyház kifogásolt. Utolsó képviselői tehát kénytelenek voltak száműzetésbe menni: Chosroeshez, a parthusok királyához menekültek. De a tulajdonképeni görög kultúra már jóval előbb kialudt, mielőtt a

birodalom meghozta volna halálos ítéletét : fokozatosan elhalt a IV. század folyamán. Szellemének egy része átszivárgott a kereszténységbe és megtermékenyítette Szent Vazul, nazianzosi Szent Gergely és Aranyszájú Szent János ékesszólását. Szellemének másik fele már régóta szerves részévé vált a latin kultúrának.

2. Összefoglalás.

Ezzel zárul a görög kultúra történetének ez az összefoglalása. És most, miután az egészet áttekintettük, milyen általános ítéletet mondjunk róla? E tekintetben a történetírásnak kell véleményyt mondania. Tegyük fel tehát a kérdést : milyen befolyása volt ennek a kultúrának az emberiség fejlődésére? A tények maguk fognak beszélni és nekünk nincs egyéb dolgunk, mint összeállítani bizonyosságtételüket.

Nos, mindjárt első pillanatra szembetűnik, hogy a görög kultúra maradványai ott élnek mindazokban a kultúrákban, amelyek utána következtek. Ez a kultúra ott van és hat a római császárságban és Bizáncban, aztán az egész középkorban, a renaissance korában és az újkorban is. Abban, ami ilyen sokáig él, kétségbevonhatatlan erő rejtőzik ; és a legjobb eszköz meghatározására bizonyosan az, hogy szemügyre vesszük hatásait ott, ahol leginkább megmutatkozik.

Elcsépett, de kétségbevonhatatlan igazság, hogy Róma kénytelen volt Görögországhoz iskolába járni, hogy befejezze értelmi és erkölcsi nevelését. Ezt, becsületükre legyen mondva, maguk a rómaiak ismerték el elsőkül. Bizonyos, nem mondtak le nemzeti jellegükről azzal, hogy ezt a külső befolyást elfogadták. Teleszívták magukat görögséggel, de rómaiak maradtak ; azonban kultúrájuk görög kultúra volt. Görögországnak köszönhetik irodalmukat, filozófiájukat, tudományos ismereteiket és művészetüket. Görögország tette őket egészen emberségesekké. Tagadhatatlan, hogy egyúttal hibákat, sőt bűnöket is örökölt Görögországtól ; de minden túlságosan fejlett kultúrában elkerülhetetlenek az árnyoldalak. Az előre-gedett Görögország nem tudott eléggé hathatósan szembe-

szállni ezzel a belső bajjal; s éppígy nem tudott a császári Róma sem. Mindazonáltal kétségbevonhatatlan, hogy még a hanyatlásban is a görög idealizmus sugallta mindazokat a nagyszerű erényeket, amelyek még megvoltak ebben a Rómában.

Róma politikai tekintetben került legkevésbé Görögország hatása alá; sőt ha intézményeit vizsgáljuk, úgylátszik, hogy teljesen mentes volt a görög politikai befolyástól. A római nép köztársasága a maga erejéből fejlődött ki, függetlenül minden külső hatástól; és a köztársaságot azért követte a császárság, mert uralomrajutását a körülmények előkészítették. De az intézmények története nem azonos az eszmék és az érzelmek történetével. Ha megvizsgáljuk a rómaiaknál egyrészt a politikai elméleteket, másrészt a törvényeket, lehetetlen fel nem ismernünk, mily nagy része van mindebben Görögországnak. Cicero sohasem írta volna meg *Államát*, ha nem írt volna előtte Thukydides, Platon, Aristoteles, Polybius és sok más történetíró vagy politikus. A római törvények ugyancsak a görög filozófia hatása alatt keletkeztek, szelídültek, lettek emberségesebbekké, aszerint amint a görög szellem egyre jobban áthatotta a latin társadalmat. S végül ha a szabadság érzése még a császárság alatt is megmaradt, sőt ha nem egyszer ellenszegülésben nyilvánult meg, el kell ismernünk, hogy a hagyományos emlékek és az arisztokrata ellenállás mellett a stoikus tanításnak is volt bennük bizonyos része. Mindez oly világos, hogy nem kell rá több szót vesztegetnünk.

Ha a római pogányságról áttérünk a kereszténységre, abban is felismerhető a hellén kultúra hatása. Ne beszéljünk itt az új vallás evangéliumi korszakáról, ámbár a görög hatás abban is megérezhetjük és megállapíthatjuk; igaz, hogy itt még csak másodlagos. Csak később kap teljes erőre, amikor a kereszténység behatol a műveltebb osztályokba is. Vajjon mit talál itt? Olyan lelkeket, amelyeket a hellén kultúra már előkészített a lelki dolgok megértésére. Első hitvédői, különösen Justinus, aki egyúttal a legjelentékenyebb, Platon távoli tanítványai; a görög iskolákban tanulták az okoskodás szokását, az eszmék tanulmányozását és érzéseiket a görög filozófia nyelven igyekeznek kifejezni. Azután következnek a tulajdonképpen egyjháztanítók, a Kelemenek, az Origenesek, az

alexandriai iskola: ezek rendszerezik a kereszténység theológiáját; ez annyit jelent, hogy az új hitet beleillesztik a hellén gondolattól előkészített értelmi keretekbe. És midőn a IV. században a keresztény vallás végleges győzelmet arat, a nyomában következő irodalmi virágzás bizonyos tekintetben nem egyéb, mint a hellenizmus birtokbavétele a győzők részéről. Szónokainak ékesszólásában és dialektikájában, történetíróinak tudományosságában, krónikásainak türelmes munkájában Görögország szelleme, a görög tudomány és részben a görög módszer éled újra. Szent Vazul elragadó könnyedsége, Aranyszájú Szent János áradó szellemessége, Nazianzosi Szent Gergely tudós eleganciája, mind a görög irodalomból származik, mint természetes forrásából, részben a költészetből, részben a prózából. Tegyük hozzá, hogy a hellenizmus más módon is áthatotta a kereszténységet. A görög filozófia táplálta a eretnekségeket; ugyancsak a görög filozófia szállított sok fegyvert az orthodoxiának, amelyekkel az eretnekséget támadta.

A görög filozófia úgyszólván minden vitatkozásban ott volt, amelyből dogmatikus tételek keletkeztek, ugyancsak a görög filozófia fűtötte egyformán a harcbanálló feleket. Másfelől a harcokon kívül, az erkölcs-tan békés területén ugyancsak a görög filozófia szolgáltatta dús változatosságban a szabályokat, tanácsokat, megfigyeléseket és példákat; a keresztény tanítás ezt a kincset bátran magáévá tehetette, mert megtalálta benne a gyakorlati ész és az emberiség legjobb érzéseinek választékos kifejezését. Így a kereszténység, mióta megbizonyosodott győzelméről, magától elismerte, hogy mivel tartozik a görög kultúrának. Szent Vazulnak a fiatalsághoz intézett homiliája: »*Hogyan kell hasznót húzni a világi írókból?*«, mintegy bizonyysága annak a közeledésnek, amely ugyan bizonyos komoly fenntartásokkal történt meg, azonban mégis csak bevallása volt az érzések bőséges közösségének.

A IV. században ekként keletkezett közösség sok viszontagságon ment át, azonban sokkal természetesebb gyökerei voltak, hogysem valaha is teljesen megszakadhatott volna. A görög Keleten maradt fenn legszilárdabban, amint várható is volt. A bizánci kultúra, ámbár keresztény volt, mégis örököse és sok tekintetben folytatója

lett a hellén kultúrának, amelytől közvetlenül származott. Nem is lehetett másképpen, és az ilyen nyilvánvaló tényre fölösleges is több szót vesztegetnünk.

Nyugaton más jelleget mutatnak a dolgok. Ott mindenütt a latin kultúra terjedt el. Miután kiállta a barbár betöréseket, ugyancsak a latin kultúra állította helyre lépésről-lépésre a tudományos hagyományt és emelte fel az emberi szellemet átmeneti süllyedéséből. Annál érdekesebb látnunk, hogy a görög szellem mégis csak hatással van ezen a területen, amely látszólag idegen tőle. Tudjuk, milyen kerülő úton hatolt be. A latin fordítások vagy inkább a szegényes latin kézikönyvek, amelyekben még élt némi nyoma a hellén tudmálynak és filozófiának, ezek tették lehetővé Nagy Károly és utódai idején az iskolák felállítását. Ezen a módon Platon, Aristoteles és Plotinos számos gondolata beszívárgott ebbe a félbarbár világba. Ez a kezdetleges ismeret Johannes Scotus Erigena, Gerbert, Berengár, Lanfranc, Petrus Damianus és Szent Anselm jóvoltából jelentékenyen bővül a X. és XI. század közt. E korszak végén és a XIII. század elején Rosellin, Guillaume de Champeaux és Abélard idejében a realisták és nominalisták vitája szembeállítja egymással Platon és Aristoteles híveit; Aristoteles *Organon*-ját nyugaton már Nagy Károly uralkodása óta ismerték, de e vitatkozások során tekintélye még jobban meggyarapodott. Hirtelen még jobban megnövekedett hitele, amikor újabb iratai is elterjedtek a XIII. század folyamán az arab filozófusok fordításai révén. Ezeket a fordításokat zsidó tudósok héber nyelvre fordították és a héber nyelv révén hozzáférhetőkké váltak a kor tudósai számára. Így történt, hogy a XIII. században Alexander és Nagy Albert terjesztették az aristotelizmust, amelyet a maguk szájaize szerint magyaráztak. Aquinoi Szent Tamás Platonból és az újplatonizmusból vett kölcsönzésekkel bővítette és sokkal tágabb, bölcsebben összeállított rendszert alkotott belőle; Duns Scotus szembeszállt vele s ezt az ellenzéket még élénkebben fenntartotta Occam. Mindent összevéve a görög filozófia adta az anyagát ezeknek a hosszú és emlékezetes vitáknak, az egyházatyák tanításával és a zsinatoktól megszabott dogmákkal együtt. A skolasztika bizonyos szörszálhasogatásokba burkolta, de ez a filozófia termékenyítette és ösztönözte a szellemeket; és azzal, hogy

teljesen a theologia szolgálatára adta magát, előkészítette a független filozófia kialakulását.

A XV. század végén a renaissance-szal a görög kultúra hatásának új korszaka kezdődik. A középkor folyamán a filozófia és a theologia területére korlátozódott, de most már nem csupán a filozófiában és a tudományokban nyilvánul meg, hanem az irodalomban, a művészetekben, a politikában és legalább átmenetileg még az erkölcsökben is. Más szavakkal: korok és helyek szerint változik a befolyása, de egyik lényeges alkotóeleme lesz a modern kultúrának. Mivel a benne rejlő szabadságésszmének szükséges következménye, hogy felszabadítsa a lelkeket, amelyekre hatással van, ennek az a következménye, hogy önmagát küszöböli ki legalább is külső formái tekintetében és egyre inkább a szellemi és erkölcsi felszabadulás tényezőjévé válik. Hosszadalmas volna és nagy kötetet venne igénybe, ha ennek a terjedelmes és igen sokféle hatásnak összefoglalását akarnók adni. Ennélfogva be kell érünk itt néhány futólagos utalással.

A filozófiában különösen érezhető ez a függetlenítő ösztönzés a XV. és XVI. században. Most már Platon és Aristoteles összes műveiből meritenek, ennélfogva jobban megértik őket, szenvedélyesebben tanulmányozzák és körülöttük forognak a tudományos viták. Hogy magyarázzák őket és hogy kifejtsek gondolataikat, az újplatonizmus-hoz és a többi magyarázóhoz folyamodnak, aszerint, amint egymásután napfényre kerülnek. De ekkor ugyan ezen az úton Görögország többi filozófiai rendszereit is megismerik. Érdeklődnek Pythagoras és iskolája, az iónok, Demokritos és Epikuros atomizmusa, valamint a stoicizmus és skepticizmus iránt. Ilyen módon a gondolatok egész világa a problémák és a különféle megoldások összesége tárul fel előttük. Mily óriási izgalmat jelent ez vakmerő szellemüknek! Nyomban kitűnik a skolasztika elégtelensége; és szükségét érzik, hogy újra kezdjék a vizsgálatokat és új módszereket alkossanak. A XVII. század sikerrel kezdeményez új módszereket: sem Bacon, sem Descartes nem akar Görögország tanítványa lenni; mind a ketten újítók, a maguk útjain járnak. De Descartes-tal szemben Gassendi még mindig a görög gondolat-hoz ragaszkodik és ezt védelmezi az újonnan szerzett ismeretekkel. És maguk az újítók is abból az eszme-

áramlatból indulnak el, amelyet a görög filozófia indított meg, az előző két században. Leibnitz, Aristoteles és Platon elgondolásaihoz kapcsolódik, bár módosítja azokat. Tény, hogy ez a függetlenítés egyre jobban kiéleződik. Úgy látszik, hogy Görögországot a XVIII. század filozófiája egyre jobban elfelejtette. Másfelől a tudományok rohamos fejlődése oly rengeteg új anyagot szolgáltat az elmélkedésre, hogy ez napról-napra jobban belemerül tanulmányozásukba. A XIX. század filozófiája feladatául tűzi ki ennek az anyagnak a rendezését és ezt teljesen függetlenül el is végzi. Mindazonáltal nem kell túlságosan megerőltatni figyelmünket, hogy észrevegyük, hogy a szőnyegen forgó nagy kérdések alapjában véve mindig ugyanazok és hogy az új megoldások igen gyakran nem egyebek, mint a görög ókor egybegyűjtött és kiélezett megoldásai. A szellem és az anyag, a megismerés természete, a világ örök rejtélyei, a végtelen és véges viszonya, az ember sorsa tekintetében lépten-nyomon észrevehető, hogy a görögök kétségei és feltevései majdnem azonosak a mi kétségeinkkel és feltevéseinkkel. Vajjon a görög filozófia történetét oly alaposan tanulmányozták-e és úgyszólván megújították-e, aszerint, amint szokássá vált visszamenni a kérdések eredetéig, hogy egész fejlődésüket nyomon követhessük? Sok tekintetben egyáltalán nem fontos, hogy távoliaknak érezzük magunktól ezeket a kérdéseket. El kell ismernünk, hogy a görögök megadták a legnehezebb kérdések lényeges tartalmát, oly egyszerűséggel, oly világossággal, hogy mindig hasznot húzhatunk belőle.

Az irodalomban is valami hasonló dolog történt. A XVI. században, mikor a görög költészet és próza mesterművei napvilágra kerültek, szinte elkápráztatták a legkiválóbb szellemeket. E mintaképek előtt úgy érezték, hogy nem szabad egyebet tenniök, mint utánózni őket. Franciaországban ez Ronsard és a Pleiade esete. Az utánzás, ha így gyakorolják, kétségtelenül árt az eredetiségnek, azonban az ókori művek folytonos és kissé babonás olvasása révén kialakul és megszilárdul az ítélőképesség. Montaigne pompás szavakkal mondta el, hogy mit köszönhet Plutarchosnak és ez a tanubizonysága sok kortársára ráillik. Különben a latin hatás, amely akkoriban a görög befolyással párosul, nagyrészt maga is közvetett görög hatás ; s van benne még némi olasz befolyás is.

A XVII. században változást tapasztalhatunk. Klasszikus művészetünk, ámbár továbbra is az ókorból merít ihletet, ekkor már egészen más fogalmat alkot magának az utánzásról és ezt mindenki a maga ízlése szerint folytatja. Balzac és Corneille inkább rómaiak, mint görögök, ámbár ez az utóbbi igen sok tárgyát Görögország történetéből veszi; de Racine-nél, Fénelonnál, a hellén szépség érzése rendkívül eleven. Afféle közvetlen lelki kapcsolat van Euripides és a *Phèdre* és az *Iphigénie* költője, valamint Homeros és a *Télémaque* szerzője között. És nem annyira közvetlen kölcsönzéseik kapcsolják össze őket, bármily nagy arányúak is, mint inkább az érzelemnek bizonyos formája, vagy a képzelet sajátos alakulata. A görög szellemnek valami része valóban átszivárgott beléjük és áttetszik azon a kölcsönzésen, amellyel az ókori tárgyakat az antik egyszerűségtől nagyon távolálló közönség ízléséhez alkalmazták. Nyilvánvaló tény, hogy már nem másolnak; éppúgy csodálják őket, mint az előző században, de szabadabban próbálnak vetélkedni velük. La Bruyère Theophrastos fordításával kezdi; miután pedig eltanulta tőle a pontos megfigyelés értékét, maga is elkezd megfigyelni és eredeti művet alkot. Az is előfordul, hogy éppen az új mesterművek azt az ötletet támasztják egyesekben, hogy fellázadjanak az ókor ellen. A hirhedt vita az ókoriak és a modernek kérdésében arról tanusodik, hogy minden áron függetlenek akartak lenni s jogot éreztek erre a haladottabb kultúra ismeretei és követelményei alapján. Ez az érzés a XVIII. században még erősebbé és általánosabbá válik. Voltaire, aki mindenkinél jobban megtestesíti ezt a szellemet, nagyon is tartózkodón csodálja a görögöket. És azok a tudósok maguk, akik fordítják és magyarázzák őket, nem értik kifogástalanul. Mégis a század második felében Rousseau befolyása alatt ellenhatás támadt a nagyvilági felületességgel és a szellemi túlzásokkal szemben; visszatérnek a természethez, rajonganak az egyszerűségért, ártatlanságért és a polgári erényért is; Plutarchos, akit az *Émile* szerzője külön megdicsér, olyan népszerűsége jut, mint nagyemberei; Barthélémy abbé végigvezeti olvasóit az ókori Görögországon, fiatal hősenek, a szkita Anacharsisnak kíséretében; André Chénier, finom és elragadó kiadatlan költeményeiben, amelyek ugyan csak a következő

század elején jelennek meg, Homerosból, Theokritosból és az Anthológia költőiből merít ihletet. Végül Sparta eszményi képe uralkodik a forradalom első korszakán. Aztán végig a XIX. századon úgylátszik, hogy ez a sokszor magasztalt, sokszor elvetett és átmenetileg megcsökkent hellén befolyás végre kellőképpen érvényesül. Most elismerik, hogy nem lehet rákényszeríteni a modern irodalmakra mint a tökéletesség egyetlen mintaképét. Sokkal több új gondolat támadt, sokkal több olyan új érzés fejlődött ki, amit Görögország alig ismert, a művészetnek más népektől megteremtett sokkal több formája igézte meg a modern lelket, hogysem ez most beleférhetett volna az antik elgondolások keretébe. De éppen azért, mert az ízlés tágult, mert az érzés hajlékonyabbá lett, sokkal könnyebbé vált megérteni őket és értékelni egyszerűségüket, amely gyakran sok igazsággal és mélységgel párosult.

Ami áll az irodalomra, áll a szépművészetekre is. Kétségtelen, hogy a renaissance óta a görög építészet és szobrászat tanulmányozása szüntelenül termékenyítőn hatott. Még sokkal termékenyítőbbé vált, mikor a kissé zavaros csodálkozás helyébe az élesebb kritika lépett, amely meg tudta különböztetni s egymástól elválasztani a korszakokat, meg tudta állapítani az egyéni jellemvonásokat, szóval összehasonlítás útján osztályozni és értékelni tudta a művészeket és műveiket. De ha ez a kritika jobban megértette velünk, hogy Görögország miért nagyszerű iskolája a szépségnek, és ebben a minőségében miért fogja mindig kitűnően szolgálni a bennünk élő eszményeket, arra is megtanított, hogy az emberi szellem más alkotásaiban egészen más formákban megtaláljuk ugyanazokat a vágyakat és megvalósulásokat, amelyek felérnek a görögökével. Némely székesegyházunk szemünkben semmivel sem kevésbbé művészi a Parthenonnál és egyes középkori szobrok is bátran Skopas vagy Praxiteles egyik-másik művéhez mérhetők. Egyre inkább feltárul előttünk más népek művészete is, amelyet azelőtt nagyon is félreismertünk. A Kelet, amelyet most alaposabban tanulmányozunk, meglep és lenyűgöz. Ebből a tágabb tapasztalásból az a határozott vélemény támad, hogy a művészet nem zárkozhatik be hagyományos és változhatatlan formulákba, sőt nem is szabad szolgai

módon mindig ugyanazokhoz a mintaképekhez ragaszkodnia, hanem éppen ellenkezőleg, életének törvénye a változatosság és a szüntelen megújhódás. De másfelől, ha nem válhatik pusztán a képzelet szeszélyes csapongásává, szóval ha mindig a természetnek és az értelemnek bizonyos lényeges szabályaihoz kell ragaszkodnia akkor tegnap épp úgy mint ma, a görög példákban kell megtalálni azokat a kitűnő tanításokat, amelyeket mindenkinek a maga korához, környezetéhez, egyéni tehetségéhez és elgondolásához kell alkalmaznia.

A politikában a görög befolyás egészen napjainkig igen csekély volt. A modern nagy államok, amelyeknek szervezete monarchikus, semmi tekintetben sem vehettek példát vagy leckét a kis görög államoktól, amelyeknek létfeltételei egészen mások voltak. És még a nagy demokráciák is, mint például a két Amerika, amelyek saját hagyományaik alapján élnek, sohasem gondolták, hogy valami közösség lehetne köztük és e régi apró államok közt, amelyeket különben is alig ismertek. Azonban az elméleti politikusok nem osztottak ebben a közömbösségben. Bossuet *Egyetemes történelmé*-ben egy fejezetet szentelt az ókori Görögország kormányformáinak és ezen a réven felhívta a gondolkodó emberek figyelmét rájuk; sok tévedés van fejtegetéseiben, de van néhány kitűnő megfigyelés is, s ezeknek során kidomborodik, hogy mit köszönhettek ezek az államok a szabadság szeretetének és a polgári erényeknek. Montesquieu a *Törvények szellemé*-ben nem ad ugyan kimerítő képet közéletükről, azonban maga is rámutat néhány jellemző vonásukra. E nagy íróknak köszönhető, hogy az ókori Görögország tanulmányozása szóhoz jutott a politikai tudományban. Görögország, mint láttuk, számos eszmét és sok érvet adott a forradalom vezetőinek. Aztán a rend helyreállítása és az utána következő monarchikus kormányok megint az elméletek területére utalták a görög példát. Azonban napjainkban a köztársasági és demokratikus kormányforma terjedése igen sok nemzetre megint időszzerűvé és érdekessé tette. Számunkra a görög politika nagy értékű történelmi tapasztalat és ez a változás egybeesik a tudás gyarapodásával, amely ma észrevehetően növeli fontosságát. Most már ismerjük, még pedig sokkal pontosabban, mint a múlt században, az athéni demokrácia

intézményeit, Franciaország maga is demokrácia és összeköttetésben van más demokráciákkal. Hogyne volna tehát hasznunk abból, ha kíváncsian kutatunk abban a történelemben, amely ilyen nyilvánvaló összefüggéseket mutat a mienkkel.

Már pedig a görög történelem tanulságos, sőt kétszeresen tanulságos, ama hibák s ama jótulajdonságok révén, amelyek benne megnyilvánultak. A demokráciának, mint minden kormányformának, erős és hajlékony szervezetre van szüksége; annál inkább szüksége van rá, mert természeténél fogva hajlamos az individualizmusra s mindenki másnál jobban fenyegeti az a veszedelem, hogy egyes elemei önállósítják magukat. Vajjon Athénnek sikerült megvalósítania ezt a szervezetet? Láttuk, hogy mindenekfelett hiányzott Athénben az erős fék, amely megállíthatta volna a demagóg szellemet, valamint a végrehajtó hatalom, amely határozott irányt tudott volna mutatni a népnek. Nem tudott olyan kormányt állítani, amely kellőképpen biztosította volna politikájának biztonságát, megóvta volna a meggondolatlan lépésektől. Ehhez még egy hiba csatlakozott: a bírói hatalom rossz szervezete. Azzal, hogy az igazságszolgáltatás feladatát olyan törvényszékekre bízta, amelyek népgyűlések voltak, kiszolgáltatva a tudatlanság és a szenvedélyek kényének-kedvének. Ezen a réven pedig majdnem minden értékétől megfosztotta az egyéni felelősség gondolatát, amely magában véve igen helyes, amit egyébként minden közéleti tevékenységgel összekapcsolt. Ime néhány szóban mindenekelőtt a kritika, hogy azután annál szabadabban kifejthessük azt, ami dicséretreméltó bennük.

Kétségtelen, hogy Athén az első volt az ókorban, amely megmutatta, hogy egy önmagát kormányzó nép milyen erőfeszítéseket tud tenni, hogy díszes helyet vívjon ki magának a történelemben. Erre a díszes helyre Athén méltóvá lett polgári szellemével, humanitásával és magasrendű kultúrájával. Tagadhatatlan, hogy az athéniak a demokrácia virágkorában valóban magas fogalmat alkottak a polgári jogról és kötelességről. Látjuk, hogy ebben az időben valóban őszintén törődnek a közjával, készségesen vállalnak minden szolgálatot, amit az állam érdeke rájuk ró, bátrak és kitartók a hadiszolgálatban, megtartják a fegyelmet, jószívvel vállalják az

elkerülhetetlen áldozatokat és fáradsalmakat és otthon panaszkodás nélkül vállalják a rájuk rótt terheket, büszkéek szülővárosuk megbecsülésére és boldogok, hogy hozzájárulhattak annak gyarapításához, a nemes összetartás érzésében.

Egyébként az erő bizonyos természetes szelídséggel párosult bennük, amiért méltán megérdemelték ember-séges hírüket. Általában az athéni demokrácia a külföldi ember számára csábító volt. Büszke volt rá, hogy nem csupán a többi államok görögjeit, hanem a barbárokat is vonzotta. Athénben megvoltak a legkedvezőbb erkölcsi feltételek az embertestvériség kifejlődésére. És ez az ösztönszerű humanitás még a nemzeti politikában is megnyilvánult. Az athéni állam, mint demokrácia, kötelességének érezte mindenütt támogatni a demokratikus szellemet. Ennélfogva természetes ellenségük volt az elnyomó hatalmaknak, védelmezőjük a gyengéknek és jelszava volt a szabadság védelme. És ha nem is tagadhatjuk, hogy ez a szerep a valóságban nem volt mindig olyan érdektelen, mint amilyennek látszott a szónokok beszédeiben, mégis igaz, hogy egy népnek erkölcsi hasznát és megbecsültetést jelent, ha ilyen általános emberi eszményt vall magáénak. Ebből olyan lelki hangulat keletkezik benne, amely megnemesíti, mert fölébe emeli az önző érdekek állandó megszállottságának.

De ama jogcímek között, amelyek Athén nevét híressé tették, egy sem volt olyan értékes, mint az, amelyet ragyogó értelmi, erkölcsi és művészi kultúrájával szerzett. Különösen érdekes felhívunk a figyelmet a kultúra szoros összefüggésére az athéni demokratikus intézményekkel. Tudjuk, hogy Aischylos költő *Perzsák* című tragédiájában milyen büszkén magasztalja a susai öregek szavaival a megdöbbszent Atossa királyné előtt az olyan nép félelmetes erejét, amelynek nincs uralkodója. A szabadságnak ezt az eleven hatását ugyancsak feljegyezte egy külföldi görög, Herodotos is. Kénytelenek vagyunk elismerni vele, hogy a szabadság volt egyik főforrása azoknak az érzelmeknek, amelyek az V. századbéli athénieket s köztük a legnagyobbat, Periklest lelkesítették. E kor minden nagy alkotása a demokratikus szabadságnak ebben a légkörében született meg. Egyetlen más környezet sem lehetett kedvezőbb a tragédia ragyogó kifej-

lődésére, amely itt a színpadon ábrázolhatta az emberi érzelmeket, olyan közönség előtt, amelyet a politikai viták előkészítettek az ellentétes érdekek összeütközésének megértésére; egyetlen más környezet sem lehetett ennyire alkalmas a komédia merészségére, hetyke és éles kritikájára, amely gondolkodóba ejtette az embereket. És mit mondjunk a szónokokról, a történetírókról, akik a lelkeknek ebben a termékeny cselekvésében, az eszméknek ebben az összeütközésében értek meg, ahol megtanulták tanulmányozni az eseményeket, kutatni okaikat, megállapítani következményeiket, vagyis ítélni és előre-látni? Nemde az athéni szabadságnak köszönhető Thukydides, valamint hogy ez a szabadság teremtette Periklest is. Maga a filozófia legalább és az erkölcsi és társadalmi filozófia, amely szigorú volt a demokrácia iránt, vajjon miből keletkezett ha nem éppen ebből a demokráciából, amelyet elítélt? Elképzelhető-e Sokrates máshol, mint Athénben? Vajjon nélkülözhet-e ez a megfigyelő azt az emberi színjátékot, amelyet csak itt találhatott meg, nélkülözhet-e ez a gúnyos és irónikus moralista a szó szabadságát, amely ilyen mértékben akkoriban nem volt meg sehol? Végül a művészet tekintetében határozottan nem véletlen, hogy ebben a korszakban éppen Athénben virágzott ki ily csodálatosan. Kétségtelen, hogy ezt nem csupán annak a vágnak köszönhet, amely e korban minden athénit eltöltött, hogy városukat nagyságához méltó módon ékesítsék és hogy megtiszteljék isteneiket, akiknek ezt a nagyságot köszönhetik, hanem általában az ízlés ama kultúrájának is, amely valamennyiük cselekvéséből, egymáshoz való viszonyukból, a szüntelen eszmecserékből és abból származott, hogy minden ország tehetséges emberét szívesen fogadták. Mindent összevéve: Athén azért adhatott oly sokat az emberi kultúrának, mert ő maga a szabadságon nevelkedett.

Igy világosan látjuk, hogy a hellén kultúra, minél távolabb merül el a múltban, éppenséggel nem veszíti el számunkra értékét, hanem inkább napjainkban egyre gyarapodik, minél nagyobb erőfeszítést teszünk jobb megértése érdekében. Ha korszakról korszakra áttekint-

jük, mint ahogy mi tettük gyors szemlénk folyamán, kétségtelenül nagy egyenetlenségeket mutat, mint minden emberi dolog és a ragyogó részletek mellett sok hibát is. De ha nem alkalmazzuk a történetírás módszerét és nem így tekintjük át századról századra, hanem egyetlenegy pillantással átfogjuk mindazt, ami kiváló benne, mindazt ami hasznos volt és hasznos marad ma is az emberiségre, akkor úgy tűnik fel előttünk, mint a bölcsesség és a szépség csodálatos forrása. És ezért tanulmányunkat nem végezhetjük másként, mint úgy, hogy kifejezzük hálánkat és csodálatunkat e kis ókori nemzet iránt, amelynek annyit köszönhetünk.

TARTALOM

ELSŐ RÉSZ : A GÖRÖG MŰVELŐDÉS KIALAKULÁSA

I. Az acháji műveltség

	Oldal
1. Az achájak bevándorlása Görögországba	3
2. Az acháji királyságok	5
3. A társadalmi szervezet	9
4. A vallás	12
5. A mykenei művészet	17

II. A dór vándorlás. Görög kivándorlás Ázsiába

1. A dór vándorlás	23
2. A kisázsiai görög telepek megalapítása és fejlődése	25
3. A műveltség fejlődése ázsiai Görögországban	27
4. Az ión hősi eposz szerepe a görög művelődésben	32
5. Más költői műfajok	38
6. A filozófia és a tudomány	41
7. Iónia szerepe	44

III. A dór bevándorlás következményei az anyaországban

1. Szicília és Itália gyarmatosítása	46
2. Változások az anyaországban	48
3. Közép-Görögország	52
4. Sparta és Peloponnesos	56
5. Más peloponnesosi államok	62
6. Athén a VI. század végéig	67
7. A gondolat általános fejlődése	74
8. A filozófia, a tudomány és a történetírás	77
9. A vallásos gondolat	84
10. A görög művészet a VI. században	94
11. A görög művelődés különféle formái a VI. század végén	102

MÁSODIK RÉSZ : A GÖRÖG MŰVELŐDÉS FÉNYKORA

IV. A görög politikai élet az V. és IV. században

	Oldal
1. Athén hegemoniája	107
2. Az athéni demokrácia szervezete	109
3. A demosok és a törzsek	110
4. A népgyűlés és az ötszázak tanácsa	112
5. Az állami hivatalok	118
6. A törvényszékek	121
7. A szabadság és az egyenlőség	127
8. Athén mint nagyhatalom	131
9. A politikai élet a többi görög államban	135

V. A vallási élet Görögországban az V. és IV. században

1. A vallásos hit	137
2. A vallás a társadalmi szervezetben	145
3. A vallás az állami életben	147
4. A vallás mint az államok kapcsa	154

VI. A szellemi élet és művészet az V. században

1. A filozófia	161
2. A költészet	171
3. A történetírás	178
4. A szónoklat	182
5. Az V. század művészete	184
6. A görög kultúra az V. század végén	191

VII. A szellemi élet és művészet a IV. században

1. A IV. század általános jellemzése	192
2. A filozófia : Platon és Aristoteles	193
3. A filozófiai iskolák	202
4. A szónoki művészet	204
5. A dráma és az erkölcsrajz	207
6. A történetírás	210
7. A művészetek	212

VIII. A társadalom és az erkölcsök

1. Az athéni nép különféle elemei	219
2. Földművelés, ipar, kereskedelem	221
3. A család	224
4. Foglalkozások és szórakozások	229
5. Összefoglalás	234

HARMADIK RÉSZ: A GÖRÖG KULTÚRA UTOLSÓ KORSZAKAI

<i>IX. A hellenisztikus királyságok</i>		Oldal
1. A társadalom új formái		239
2. Eszmeáramlatok az irodalomban.....		244
3. A filozófia és a tudományok		253
4. A hellenisztikus és görög-római művészet		268
 <i>X. A görög kultúra a római birodalomban</i>		
1. A társadalom és az irodalom		277
2. A természettudományok és a filozófia		286
 <i>XI. A hellenizmus vége</i>		
1. A vallások harca.....		301
2. Összefoglalás		308

KÉPMELLÉKLETEK JEGYZÉKE

	Oldal után
A teneai Apollon	
<i>Archaikus szobor</i> (München, Glyptothek)	16
Leányok a kútnál	
<i>Feketealakos váza, a Kr. e. VI. század második feléből</i> (Párizs, Louvre)	48
A paestumi Poseidon-templom	
<i>Kr. e. V. sz.</i>	80
Aphrodite születése	
<i>Az ú. n. Ludovisi-trónus támlája, Kr. e. 470. (Róma, Museo</i> <i>Nazionale)</i>	112
Myron: Diskobolos	
(Róma, Museo Nazionale)	144
Orpheus, Eurydike és Hermes	
<i>Pheidias iskolája, Kr. e. 420. (Nápoly, Museo Nazionale)</i>	176
Komikus színészek	
<i>Tanagrai agyagfigurák. a IV. sz. végétől (Párizs, Louvre)</i>	227
Sokrates	
<i>Kr. e. IV. sz. (Róma, Villa Albani)</i>	272
Platon	
<i>Kr. e. IV. sz. (Stockholm, Nationalmuseum)</i>	272
Aristoteles	
<i>Kr. e. IV. sz. (Wien, Kunsthistorisches Museum)</i>	272
Epikuros	
<i>Kr. e. IV. sz. (New York, Metropolitan Museum)</i>	272

ATHENAEUM